

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
| №3 / 2022
серия **ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ**

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени **Ш. УАЛИХАНОВА**

ISSN 2788-7979 (online)

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі “Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті” КЕ АҚ
Собственник НАО “Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова”

Главный редактор
Дальбергенова Л. Е., Ph.D, ассоц. профессор
Ответственный редактор
Кажимаева Г.К., к.ф.н., ассоц. профессор
Технический секретарь
Гладкова Е.И., маг.филол., отв. сек-рь
Шахманова Г. Ш., маг.филол., отв. сек-рь
Редакция алкасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д. д-р филол.наук, профессор
Jankowski Henryk dr. hab., fullprofessor
Kirchner Mark dr. hab., fullprofessor
Yilmaz Ahmet PhD, professor
Миннегулов Х.Ю. д-р филол.наук, профессор
Джусупов Н.М. PhD
Юрина Е.А. д-р филол.наук, профессор
Пименова М.В. д-р филол.наук, профессор
Рысалды К.Т. д-р филол.наук, профессор
Жаркынбекова Ш.К. д-р филол.наук, профессор
Шалабай Б. д-р филол.наук, профессор
Шаймерденова Н.Ж. д-р филол.наук, профессор
Жахина Б.Б. д-р педагог.наук
Исмагулова А.Е. канд.филол.наук
Фаткеева Г.Т. канд.филол.наук

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Абая, 76
тел./факс: 25-55-83; редакция: 25-03-15;
E-mail: vestnik-kgu@mail .ru

ISSN 2788-7979 (online)

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№3/2022
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издаётся с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Сайт журнала:
vestnik-kufil.kz

Включён в РИНЦ:
<https://elibrary.ru/content.asp?titleid=79564>

© Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.
Свидетельство о постановке на переучет печатного издания, информационного агентства и
сетевого издания № KZ62VPY00024036, г.Нур-Султан, 11.06.2020 г.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

**ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ**

Байтелиева Ж., Күдерінова Қ. Жастардың машықсыз сөйленген сөздерінің тілдік ерекшеліктері	4
Шалабай Б., Колпенова А.К. Тілші-ғалым А. Әбдірахманұлының ғылыми-зерттеу мұралары	19
Қияқова Р.Ж., Шахманова Г.Ш., Берикбол Т. Сөз бен шеберліктің ұстасы – Төлеген Қажыбай	32

**САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ
СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ**

Ибраимова Г.О. Концепт <i>mother-in-law</i> в английской лингвокультуре в аспекте базовых признаков	41
Nurzhanova Zh.D., Sekenova M.K. Benefits and challenges of using comics in foreign language teaching	51

**ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА**

Тенсел М.Б., Тлеубердина Г.Т., Рахимов Б.С. «Қабанбай батыр» тарихи жырының көркемдік ерекшелігі	60
Казжанова О.А., Тлеубердина Г.Т., Шахина С.Ж. Қазақ әдебиеті тарихындағы Кенесары хан мен Наурызбай батырдың бейнесі	68
Сағатаева С.А., Кияқова Р.Ж. Жұмбақ жанрының ерекшелігі	75
Кажыбаева Г.К., Смагулова Н.К., Конкаева Н.Н. Қазақ әңгімелеріндегі бала әлемнің бейнесі	82

**ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ**

Chernigovtseva O.J., Dalbergenova L.E., Pristupa Y.N. Analysis on motivation of students in non-linguistic educational programs	91
Mukhambetalina N.B., Dalbergenova L.E. The development of personal creativity as a scientific and practical problem	100
Бондаренко О.В., Камзина А.А. Применение игр с использованием мультимедийных средств на уроках французского языка	108
Жәңгірбай Д.Б., Танкибаева М.Х. Формирования социокультурной компетенции в обучении иностранному языку	121
Rudik Z.F., Nemchenko N.F. On developing intercultural citizenship in education	126

**ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ
ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ**

Алтаева А.К. Тілдік манипуляция: жарнама мен саяси дискурсте жүзеге асу сипаты.....	134
Наши авторы	143

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

ӘОЖ 81-116

Ж.Байтелиева¹, Қ.Күдерінова²

¹филология ғылымдарының кандидаты, Назарбаев Университетінің ассистент профессоры, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. E-mail: zhbaiteliyeva@nu.edu.kz. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8906-5876>

²А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан. E-mail: kuralai.kuderinova@gmail.com

ЖАСТАРДЫҢ МАШЫҚСЫЗ СӨЙЛЕНГЕН СӨЗДЕРІНІҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

(НУ және СДУ студенттерінің сөзіне талдау)

Жас ұрпақтың тілі алдыңғы буынның тілін қайталайды және тілдің жалпы даму заңдылығы бойынша қысқартылады, үнемделеді. Ал басқыншы тілдің шылауында болса, сол тілдердің ықпалына ұшырайды. Көптілділік кеңістігі кеңейіп жатқан бүгінгі әлемде бұл жиі кездесетін құбылысқа айналды. Осыған орай мақалада бүгінгі қазақ жастарының тілі алдыңғы буынның тілін қалай қайталай қолданатынын және жалпы тілдердің даму заңдылығы бойынша қалай қысқартылып, үнемделіп отырғанын, сондай-ақ басқыншы орыс, ағылшын тілдерінің шылауымен қандай оң және теріс өзгерістер, үдерістер жүріп жатқанын зерттеу үшін еліміздің таңдаулы жоғары оқу орындары – Назарбаев университеті мен Сүлейман Демирель университеті студенттерінің машықсыз сөйленген сөздеріне талдау жасалды. Кешенді талдауда студенттердің әлеуметтік мәртебесі, мамандығы, тілдік және білім алған ортасы есепке алына отырып, алдын ала берілген ортақ тақырыпқа қатысты еркін сөйлеу алаңындағы сөздері қарастырылады. Талдау тақырыптың жалпы ашылу мазмұны мен әр сөйлеуші студент сөзінің құрылымын қоса ала отырып жасалады. Және сөз синтаксистік, фонетикалық, морфологиялық тұрғыда талданады.

Кілт сөздер: жастар тілі, шаршы сөз, басқыншы тіл, сөйлеу тілі

КІРІСПЕ

Қазіргі уақытта лингвистика ғылымында тілдердің өзгеруі, оның динамикасы туралы зерттеулерді жиі кездестіре аламыз. Негізі тілдің өзгеру себептері бұрыннан ғалымдардың назарын аударған мәселелердің бірі деуге болады, тек айырмашылық бұл құбылысты қалай қабылдайтындығымызда және оның динамикасындағы оң, теріс өзгерістердің тілге тигізер әсерінің қалай бағалануында. Мұндай өзгерістерді екі үлкен санатқа бөлуге болады. Біріншісі, сыртқы әлеуметтік лингвистикалық факторлар, яғни тіл жүйесінен тыс әлеуметтік факторлар. Екіншісі, ішкі психолінгвистикалық факторлар, яғни тілдің құрылымында және қолданушылардың санасында болатын тілдік және психологиялық факторлар (Jean Aitchison, 2001). Сонымен қатар тілдің өзгеру жылдамдығына әсер ететін де көптеген факторлар бар. Тілдік қауымдастық мүшелерінің көпшілігі елге келіп жатқан жаңалықтарды жоғары бағалап, жақсы қабылдаса, олардың тілінде өзгеріс тезірек жүреді. Ал тілдік қауымдастықтың көп бөлігі өз қоғамында жаңалықты, өзгерісті қаламаса, олардың тілі де баяу өзгереді. Белгілі бір жаңа сөз, сөз тіркесі немесе грамматикалық тұлға тілдік қауымдастыққа неғұрлым көбірек қажет болса немесе осы тілдік бірліктерге тілді

пайдаланушылар тарапынан ден қойылса, мұндай ұғымдар тілге тезірек қабылданады. Зерттеуші Хариет Жозептің тілдегі өзгерісті сөз еткенде ескеретін нәрсе ретінде айтқан «Тіл қолданыста болған кезде ғана біршама өзгеріске ұшырайды» деген ойы (Harriet Joseph Ottenheimer, 2009) қолданушылары біршама көбейген қазақ тілінде болып жатқан оң және теріс үдерістердегі өзгерістерді түсінуге, оған терең үңілуге жетеледі.

Қазақстан Республикасында қазақ тілін ана тілі ретінде қолданатындардың саны еліміз тәуелсіздік алғаннан бері өскені белгілі. Бұған қазақ мектебін, университеттердің қазақ бөлімдерін бітірген түлектер мен оқып жатқан студенттердің, қызмет, жұмыс бабында қазақ тілінде сөйлеушілер мен жазушылардың, БАҚ-та, әсіресе тілдің ауызша түрін қолданатын теле-радио кеңістігіндегі хабар тарату мен оны тыңдаушылар санының артып отырғаны дәлел. Дегенмен сан артқанмен қолданыс сапасы көңіл бөлерлік, назар аударарлық болып отыр. Кейінгі, Z ұрпақты былай қойғанда, қазақ тілінде сөйлеушілердің орта буыны (40-50 жас), ата буынының (60-80 жас) сөйлеу тілі, шаршы сөз, іскери сөздердің сапасы төмендеп кеткені жасырын емес.

Жас ұрпақтың тілі алдыңғы буынның тілін қайталайды және тілдің жалпы даму заңдылығы бойынша қысқартылады, үнемделеді. Ал басқыншы тілдің шылауында болса, сол тілдердің ықпалына ұшырайды, өзгереді. Қазақ тілі ата буын, орта буын және жас буын тұтынуында орыс тілінің ықпалына ұшыраған, өзгерген, күйзелген тіл ретінде, ал жас буынның тұтынуында енді ағылшын тілінің де әсеріне шалдыққан тіл күйін кешіп жатыр. Ағылшын тілінің әсері тек қазақ тіліне ғана емес, дүниежүзі тілдеріне де күшті болып отырғанын ғалымдар, әлеуметтанушылар айтып келеді (David Crystal, 2000).

Осыған орай бүгінгі қазақ жастарының тілі алдыңғы буынның тілін қалай қайталай қолданатынын және жалпы тілдердің даму заңдылығы бойынша қалай қысқартылып, үнемделіп отырғанын, сондай-ақ басқыншы орыс, ағылшын тілдерінің шылауымен қандай оң және теріс өзгерістер, үдерістер жүріп жатқанын зерттеу үшін еліміздің таңдаулы жоғары оқу орындары – Назарбаев университеті мен Сүлейман Демирель университеті студенттерінің машықсыз сөйленген сөздеріне талдау жасалды. Кешенді талдауда студенттердің әлеуметтік мәртебесі, мамандығы, тілдік және білім алған ортасы есепке алына отырып, алдын ала берілген ортақ тақырыпқа қатысты еркін сөйлеу алаңындағы сөздері қарастырылады. Талдау тақырыптың жалпы ашылу мазмұны мен әр сөйлеуші студент сөзінің құрылымын қоса ала отырып жасалады. Және сөз синтаксистік, фонетикалық, морфологиялық тұрғыда талданады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеу жұмысының материалы – Назарбаев университеті студенттері арасында және Сүлейман Демирель университеті студенттері арасында онлайн ұйымдастырылған пікірсайыстардың бейнежазбасы. Яғни, студент жастардың ауызша қазақ тілінде сөйлеуіне талдау жасау үшін олардың пікірсайыстары бейнетаспаға жазылды.

Пікірсайыс эпидемиологиялық жағдайға байланысты онлайн форматта өткізілді. Назарбаев Университетінде ұйымдастырылған пікірсайысқа бакалавриат бөлімінің 9 студенті қатысты. Олардың 4-і ұл бала, 5-і қыз бала болды. Бұл – талдау жасауға жеткілікті аудитория. Оқитын мамандықтары – электрлік инженерия, механикалық және аэроғарыштық инженерия, саясаттану және тарих, компьютер ғылымдары, биология, математика. Жастары – 18-21 жас аралығы. 9 студент те қазақ мектебін бітірген және қазақтілді орта – Түркістан облысы Төле би ауданы, Батыс Қазақстан облысы Бәйтерек ауданы, Ақтөбе облысы Ырғыз ауданы, Қызылорда облысы, Алматы облысы, Қаскелең қаласынан болды, тек 2 студент қала мектебін бітірген.

Пікірсайысты қазақ тілінің пән оқытушысы жүргізді. Пікірсайыс 2 блоктан тұрды және алдын ала шарты айтылды. Бірінші блокта ортақ тақырып ретінде «Қазіргі қазақ тілінде шаршы сөз мәдениетін дамыту қажеттілігі бар ма?» деген сұрау берілді. Сұрау бойынша

студенттер иә // жоқ позициясы бойынша екі топқа бөлініп, 5 минуттан кейін өз дәлелдерін келтіріп, жауап беретін болып келісілді.

Екінші блокта алдын ала алынған сауалнама нәтижесінде анықталған студенттердің ең көп тыңдайтын спикерінің 7 минуттық бейнежазбасы тыңдауға берілді. Сосын «Бұл тұлғаның сөзінен сіздерге не ұнады?», «Бұл тұлғаның сөзінен сіздерге не ұнамады?», «Осы тұлғаның сөзінен сіздің назарыңызға ерекше не ілікті? #» деген нақты сұрақтар талқыланды.

Пікірсайыстың жалпы хронаж 1:16. Бұл – қойылған пікірсайыс сұрауына толыққанды жауап алуға мүмкіндік беретін уақыт.

Келесі пікірсайыс Сүлейман Демирель университеті Қазақ филологиясы мамандығында оқып жүрген 2-курстың 10 студенті арасында өткізілді. Олардың 3-і ұл бала, 7-і қыз бала болды. Жастары – 18-21 жас аралығы. 10 студент те қазақ мектебін бітірген және қазақтілді ортада туып, өскен. Жалпы хронаж: 1:04:35. Бұл топқа да тура алдыңғы тапсырма берілді. Яғни, екі университет студенттерінің пікір сайыстағы талқылау тақырыптары мен тапсырмалары бірдей болды. Пікірсайысты қазақ тілінің пән оқытушысы жүргізді.

ӘДІСТЕР

Зерттеу жұмысын бастамас бұрын алдымен Назарбаев Университетінің этика комитетінен осы пікірсайысты өткізуге және оны бейнетаспаға түсіруге рұқсат алынды (#534/11032022). Этика комитетінің талабына сәйкес, зерттеу тобының барлық мүшесі СІТІ курсынан өтті.

Студент жастардың ауызша сөзіне талдау жасаудағы мақсат – негізінен, көптілді жастар оқитын, Қазақстанның таңдаулы оқу орындары НУ және СДУ студенттерінің шаршы сөз тіліндегі синтаксистік, фонетикалық, морфологиялық құрылым деңгейін анықтау, сөйлеу барысында ойды жеткізуде қолданатын техникаларын айқындау және бүгінгі қазақ жастарының тілі алдыңғы буынның тілін қалай қайталай қолданатынын және жалпы тілдердің даму заңдылығы бойынша қалай қысқартылып, үнемделіп отырғанын, сондай-ақ басқыншы орыс, ағылшын тілдерінің шылауымен қандай оң және теріс өзгерістер, үдерістер жүріп жатқанын зерттеу. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін әлеуметтік лингвистиканың негізгі әдістерінің бірі – тікелей бақылау әдісі қолданылды. Яғни, студенттердің пікірсайысы бейнежазбаға түсірілді. Осы зерттеуден объективті мәліметтер алу үшін пікірсайысты ұйымдастырудың алдын ала мынадай жоспары құрылды:

- Жұмыс мазмұны ойластырылып, оның мақсаты мен негізгі кезеңдері белгіленді. Пікірсайыс екі блоктан тұрды: бірінші алдын ала жіберілген “ Қазіргі қазақ тілінде шаршы сөз мәдениетін дамыту қажеттілігі бар ма?” деген сұрақ бойынша пікірсайыс өткізілді. Ол үшін студенттер екі топқа бөлініп, бірінші топ “Иә, бар” деген пікірді қолдап, оған аргументтер келтірді. Екінші топ «Жоқ, қажет емес» деген пікірді жақтап, оған аргументтер келтірді. Пікірсайыстың екінші бөлігінде қатысатын студенттерге алдын ала жіберілген бейнежазбаны қайта көрсетіп, нақты сұрақтар қою арқылы пікірсайыс жалғасты.
- Әлеуметтік белгілерін есепке ала отырып (жасы, жынысы, туған жері, білімі, мамандығы т.б.) біршама ұқсас типті информанттар таңдалды.
- Қажетті мәліметті алу үшін пікірсайыс өткізетін жағдай жасалынды. Нақты айтқанда, барлық қатысушы белгілі бір тақырыпта ойларын өздері күнделікті пайдаланып жүрген қазақшасымен білдіруі, талқылауға қатысуы сұралды.

НӨТИЖЕЛЕР МЕН ТАЛҚЫЛАУЛАР

Екі университет студенттерінің сөзінен ең бірінші байқалғаны – студенттердің пікірсайыс барысында өз ойларын ашық айтуға қысылып кіріскені болды. Екіншісі – бұл тақырыптың тосын болуы және дәл осы уақытта көтерілуі студенттерді таңғалдырған, сонымен бірге ойландырған тәрізді. Осыған орай қалай жауап берсе, «Өзіне» және халқына,

ұлтына зияны тимейтін, қандай жауап дұрыс болар екен деген шығыстық мәдениет өкілі ретінде сақтық, қазақ ұлтының перзенті ретінде құрмет көрсетіле отырып, жауап берілгені байқалды. НУ студентінің мына сөзінен: «*Жо-жоқ. Просто былай да, э, бәріміз ана шаршы сөз мәдениетінің керек екенін білеміз да, ойланып қалдық, не айтамыз деп (күлді). Аңдай бір нақты аргументтер таппадық. Иә-иә*» (ұл бала) бұл анық көрінді. Сонымен бірге «жоқ» деген оппозициядағы студенттердің өздері шындығында мүлде қарсы емес, тек жолдары қарастырылмағандықтан сондай ойда екендіктерін көбірек білдірді.

Талдауда, алдымен, студент-жастардың баяндаған ойының жалпы мәтін тұрғысынан:

- түсінікті болуы;
- сөз мазмұны;
- берілген уақытқа сыйдыра алуы;
- әсерлі болуы;
- жүйелі болуы қарастырылды.

Екінші, студент-жастар тілінің ерекшеліктеріне, оның ішінде тілдеріндегі жағымды, жағымсыз өзгерістерге назар аударылды. Өзгерістер сөйлеушінің әлеуметтік мәртебесіне байланыстыра сипатталды.

Алдымен, талдауды бастамас бұрын, студент-жастардың ауызша шаршы сөзінің қалыптасу, жетілу жолдары қалай жүреді дегенге тоқтала кеткен жөн.

Жас адамның сыртқы ортамен қарым-қатынас жасауы «МЕН»-інен басталады. Студент-жастың «МЕН»-інің айналасындағы жақын кеңістікке отбасы, туған-туыс, дос-жаран және көрші (тіпті көрші қазіргі қала коммуникациясында курстас, қызметтес, әріптестерден кейінгі орында). Бұл жақын кеңістікті «*таныс орта*» деп атадық. Таныс ортада коммуникация жасаудың тілдік ерекшеліктері тілдік емес жағдаяттарға тығыз байланысты болады. Заттық мәнмәтін, ортақ, таныс жағдаят көп жағдайда сөздің үнемделуіне, эллипсистенуіне жол береді (бір қызығы, бір үйде тұратын отбасы мүшелерінің арасында тілдік коммуникация өте аз болады) (Күдерина К.Б., 2016.). Сондықтан таныс ортада коммуникация жасаудың негізгі ерекшеліктері деп тілдік бірліктердің аз қолданылуын, нормаға сай емес сөйленімдердің көптігін, қысқа тілдесулердің жиілігін атауға болады.

Таныс ортада сөйлеу тілі, ал бейтаныс ортада әдеби тіл қызмет етеді (Күдерина К.Б., 2008). Қазіргі қалалық жердегі коммуникация негізінен бейтарап сөйлеу тілінде көрініс табады. Қала тұрғындарының, студенттердің әр күніндегі 6-8 сағаты оқу орнында, 5 сағаты ғана отбасында өтетінін ойласақ, әдеби тілді ауызша коммуникацияда пайдалану, әсіресе студент топтастары мен қызметкерлердің еншісінде екенін көреміз.

«МЕН»-інен қашықтай бастаған алыс кеңістікті *таныс-бейтаныс орта* және *бейтаныс орта* деп атадық. Студенттік орта үшін таныс-бейтаныс топтастар, курстастар ортасында, бейтаныс орта – қоғамдық көлік, қоғамдық, мәдени, көпшілік орындар болып табылады. Сонда адам таныс ортада сөйлеу тілін, таныс ортадан қашықтай бастағанда, таныс-бейтаныс ортада бейтарап сөйлеу стилін, бейтаныс ортада әдеби тілді қолдануға мұқтаж болады. Сөйтіп, әдеби тілдің коммуникативтік қызметі адамның бейтаныс ортада «ӨЗ»-ін тіл арқылы таныту мақсатының күшеюімен байланысты болады екен. Өйткені бейтаныс ортада ортақ білім, аялық білім сәйкестігі коммуниканттардың арасында мүлде болмауы мүмкін немесе аздап болуы мүмкін. Сондықтан бейтаныс ортадағы тілдесім, сөз – а) «кітаптағыдай», ауызша әдеби тілде, ә) алдын ала дайындалған; б) жазба тілдің құрылымынан шығарылған жүйеде сөйленеді.

Таныс-бейтаныс ортада *бейтарап сөйлеу тілін* қолданамыз. Бейтарап сөйлеу тілі жалпы тілдің, әдеби тілдің базасын құрайды. Бейтарап сөйлеу тілінің белгілері: а) әдеби тілдің лексикалық, грамматикалық бірліктері мен құрылымы сақталған; ә) жергілікті, қарапайым сөйлеу тілінің, өзге тілдің элементтері жоқ; б) тілдің нормасынан шықса да, ауызша тілдің құрылымы нақты көрінетін; в) ауызша аудиторияға бағытталған; г) сөйлеу тілінің үнемдеу, ықшамдау үдерістері көрініс тапқан тіл (Күдерина К., 2010; Сыздық Р., 2014).

Бейтарап сөйлеу стилі көбінесе үлкен ұжым, ұйым мүшелері арасындағы күнделікті қарым-қатынаста, білім беру үдерісінде, жиналыс процестерінде, бейтаныс адамдар арасындағы тілдесуде, іскерлік қатынастарда, оқытушы мен студент, студент пен студент, дәрігер мен науқас, банк қызметкері мен банк клиенттері, қызмет көрсету салаларына шалынған телефон тілдесулерінде қолданылады.

Сөйлеу тілі осы айтылған бейтарап сөйлеу стилінен басқа ауызекі сөйлеу және қарапайым сөйлеу стилінде қолданылады. Ауызекі сөйлеу стилі деп қарабайыр, дөрекі, былапыт сөздер араласпаған, өзге тіл элементтері – варваризмдерді қолдану белгілі бір көлемде әдет болып кеткен, жаргон сөз жоқ, әдеби тіл нормасынан ауытқу айқын көрінетін, диалект сөзі бар өзара жақсы таныс, өздерін бөтен санамайтын ортада қолданылатын стильді атадық. Қарапайым сөйлеу стилі, біздің ойымызша, өзге тілдің сөз саптаулары, тіркестері, грамматикалық тұлғалары есепсіз қолданыла беретін, дөрекі, былапыт сөздер ұшырасатын белгілі бір әлеуметтік шағын ортаның коммуникациясынан табылады. Сонда біз зерттеу нысанымызға алған екі университет студенттерінің пікірсайысы барысында қолданған тілі бұл таптастырудың ішінен *бейтарап сөйлеу тілі* болып отыр. Бейтарап сөйлеу тілі ауызша түрде жүзеге асқан. Ал ауызша тіл дегеніміз уақыт пен кеңістік жағынан мобильді, айтылатын сөзді сол мезетте сол қалпында қайталау мүмкіндігі жоқ тіл. Ауызша тілде ең алдымен, сөз экономиясы болады. Ол:

- коммуниканттардың паралингвистикалық, экстралингвистикалық, супер сегментті тәсілдер қорына: интонация, ым-ишара, тон, жылдамдығы, мимика, затты көрсете алу, имплицитті семантика, фонға ие болуынан;

- конситуация коммуникацияның толық мүшесі болуы, қоғамдық-әлеуметтік мәнмәтіннің болуынан;

- осыған байланысты сөздердің семантикалық байланысының күштілігі, морфологиялық тұлғасыз, шылауларсыз байланыса беруінен;

- аналитизм, инверсияның күштілігінен (Русская разговорная речь. 1983.);

- коммуниканттардың санасында вербалданбайтын жасырын мазмұнның болуынан шығады.

Ауызша тілдің көбіне екі жақты болатыны, яғни коммуниканттардың бір-бірін көріп отыруы, мобильділік, қайта реакция жасау мүмкіндігі оның құрылымына әсер етеді.

Сондықтан бір сарынды баяндау болмайды, сөз тіркестері қарапайым (Амиров Р., 1972), коммуникантқа әсер етуші функциясы динамикалық түрде ашық болады, автокоментатор, сөз қайталау, гезитация (Бубнова Г.И., Гарбовский Н.К., 1991) жиі пайдаланылады. Бір сөйлемде бірнеше рет қайталанған бір сөз интонациясы, тембрі әртүрлі болатындықтан оны тыңдаушы әртүрлі семантикалық бірлік ретінде қабылдайды.

Ауызша тіл ойлауға қарағанда баяу болғанымен, жазба тілге қарағанда тез. Сондықтан ішкі сөйлеу кодына келген ой сол қалпында сыртқа шығады. Сыртқы тіл ойды өзіне кодтап үлгере алмайтындықтан ауызша тіл синтаксистік құрылымға қарағанда логикалық құрылымға көбірек бағынады, себебі ауызша тілде коммуниканттың өз еркіндігі, өз меншігіндегі сөйлеу мәнері, коммуникативтік актіге дайындықсыз кірісіп кетуі бар. Ауызша тілде жаңа сөздер, грамматикалық формалардың жаңа жұмсалымы көп болады (Земская Е.А., Китайгородская М.В., Ширяев Е.Н., 1981).

Қай ұлттың ғылымында болсын филологиялық зерттеулер нысанына ең алдымен әдеби тіл аймағы алынып, зерттеледі. Әдеби тілдің болуы, тұрақтылығы – сол тілдің өміршеңдігінің басты көрсеткіші болып саналатыны рас. Алайда әдеби тіл сөйлеу тілі арқылы қалыптасқандығы және бүгінгі сипатындағы белсенді үдерістер мен өзгерістер сөйлеу тілі арқылы болып жататыны көп ескеріле бермейді. Шындығында академик Л.В.Щербаның: “Кез келген мәтінді түсіну үшін алдымен оны сөйлеу тіліне аудару керек” (Щерба Л.В., 1957) дегеніндей, сөйлеу тілі, яғни ауызша тіл зерттеу нысанына бірінші алыну керек. Сонда біз студент-жастардың тіліндегі оң және теріс өзгерістерді талдау үшін олардың бейтарап сөйлеу тілін алдық. Жоғарыдағы талдау өлшемдері бойынша алдымен екі университет студенттерінің сөзі жалпы алғанда түсінікті болды дей аламыз. Әсіресе, қыз

балалардың сөздері түсінікті болды. Ұл балалардың сөзінде анықтық, түсініктілік аз болды, мысалы: «Э... Жаңа... Жаңа біреудің ойы болған, осы... бар ғой коуч, мотиватор, ораторларға... ораторлар, олар осы... э... халықты... қолдайды деп... (күлді) ол сондай бір аргумент десе болған. Сол үшін...» немесе «Негізі, апай, осы видеоны мен үшінші рет көріп жатырмын. Ең бірінші рет көрген кезде... мен видеоның тек 10 процентін түсіндім деп ойлаймын. Э...иэ... ұнаған бірақ... Ең ұнаған нәрсесі: әдеби және шешен сөзді біледі(і) (е)кен... Э... Және де, жаңағы, Абайдың айтқан сөздерін ө... өзінше бір... өзінше бір түсіндіргісі келгендей болды. Менің ойымша, осылай. Әдеби және шешендік сөйлей білуі. Иә» деген сияқты аудиториясын ескермей сөйленген сөздер кездесті.

Кез келген сөздің тыңдаушысына жетуі көтерген тақырыбының өзектілігіне және соған сай мазмұны болуына байланысты. Назарбаев университетінде өткен пікірсайыста алғашқы сөз алған студент «Қазақ тілінде шаршы сөз мәдениетін көтерудің қажеттілігі бар ма?» деген сауалға «қажеттілігі бар» деген жауапты айту үшін дәйек қылатын аргумент таба алмады. Оның себебі тақырыптың тосыннан қойылуы, сондай-ақ бұндай тақырыптың болуы мүмкін деген ойы болмағаны деп білеміз. Өйткені қазақ тіліне аударылған назар, әрі Назарбаев университеті сияқты оқыту ағылшын тілінде жүргізілетін университетте назар аударылу оңай емес екені белгілі. Сондықтан пікірсайыстағы «қажеттілігі бар» деген оппозицияны жақтаушылардың сөзінде сенімсіздік, немқұрайлылық байқалды. Сол себепті де сөзде «қармақ» сөздер болмады, бір сөйлемнен екінші сөйлемге өте алатын «ағын» болмады. Дегенмен студент-жастар сөзінің ата буын, орта буын сөзінен айырмашылығы берілген уақытқа ойын сыйдырып, аяқтай алуы деп бағаладық. Барлық сөз алушылар сөзін 2 минутта немесе 2 минутқа жеткізбей аяқтап отырды. Бұл студент-жастардың сөзі өзіне де әсерлі болмағандықтан уақытын толтырып немесе уақытынан бұрын аяқтағаны деген сөз. Дегенмен бұл қазақ қоғамындағы алдыңғы буынға, қазақ тілде сөз алушыларға үлгі болатын артықшылық, өйткені бүгінгі кез келген ортадағы сөйлеушілер тыңдаушылардың уақытын бағаламай, өзгенің де, өзінің де уақытын ысырап ететін болып барады. Тыңдаушысын ойлап сөйленген сөздің ғана саптауы дұрыс болады. Ал Сүлейман Демирель университетіндегі пікірсайысқа қатысқан студенттердің сөзін тақырыптың өзектілігі мен оған сай мазмұны тұрғысынан талдасақ, НУ студенттерінің сөзінен біраз айырмашылықтар байқалды. Атап айтсақ, тақырыптың өзектілігіне деген көзқарастарын білдіргенде «қажеттілігі бар» деген ойды өте сенімді түрде білдірді. Және аргументтерін келтіргенде тарихи мәнмәтінмен байланыстыру басым болды. Яғни, НУ студенттері қазіргі қоғамдағы практикалық қажеттілік тұрғысынан ғана қараса, СДУ студенттері тарихи факторларды, тарихи сабақтастықты аргумент ретінде қосып отырды. Бұған пікірсайыстағы СДУ студенттерінің барлығы филология мамандығында оқитындығы әсер етті деп есептеуге болады. Тағы бір ерекшелік мұнда кей студенттер өз сөзін 5 минуттан аса уақытта жеткізді, салыстырмалы түрде НУ студенттерінен екі есе көп уақытты алды.

НУ студенттерінің сөз әсерін 5 балдық шкаламен бағаласақ, 2 деген балл қоюға болады. Сөз әсері төмен болды, оның себебі тақырыптың сөйлеуші үшін өзекті болмауынан деп тұжырымдаймыз. Ал СДУ студенттерінің сөз әсерін жоғары бағалауға болады, себебі бұл тақырып оларға жақын және қазақша сөз саптаулары әсерлі болды. Қазақ мектебін бітіріп, ары қарай да жоғары білімді қазақ тілінде алып жатқандықтан қазақша сөз саптауда аса кедергілерді сезбейді. Ал НУ студенттерінде бұл кедергі байқалды. Сонда сөз саптауда қолданыстағы басты тілдің тигізер әсерін негізгі фактор ретінде атауға болады.

Сөз жүйелілігі сөздің басы мен аяқталуы және өрбуінің өзара жымдасуы тұрғысынан бағаланады. Мысалы, НУ-да сөз алған бірінші студенттің «Жарайды, мен бастай берейін. Э-э, біз «ИӘ» деген жауапты қолдаймыз. Яғни қазір қазақ қоғамында шаршысөз мәдениетін дамыту керек. Неге? Себебі, ең бірінші – ол, қазақ тілінің мәртебесін көтеруге... э-э... өз үлесін қосады, әсіресе жас студенттердің арасында. Э-э, қазір қазақ тілін... э, тіпті, э, сөйлей а-... қазақ тілінде сөйлей алмайтын және сөйлегісі келмейтін адамдар қоғамда өте көп. Э... Қазақтың өзі өзінің тілін бағаламайды, тілім деп... э... құрметтемейді, тіпті ұялатындар да бар. Э... Сондықтан егер біз қазақ тілінің... э... жаңағы... шаршысөзді... дамытсақ, қазақ

тіліндегі шаршысөзді дамытсақ... э-э... оны мүмкін тереңірек зерттеп... э... әрі қарай... э... жастар арасында өзекті ете түссек бұл тақырыпты, ол – бірінші, қазақ тілінің мәртебесін арттырады деп ойлаймыз. Және... э... бұл... э... тіл тазалығын сақтап қалуға көмектесед. Неге? Себебі, ... э... қазақша, қазір, таза сөйлеп, таза өз ойын анық жеткізетін, ... э... қысылмай, еркін түрде сөйлей алатын адамдар өте аз. Сөйлесе де, әрине, орысша араластырады. Оған... э, 70 жыл бойы... э-э, Кеңес Үкіметінің кезіндегі идеология, сол... э... әсер еткен болар. Сондықтан орысшаны көп араластырып сөйлейді... адамдар. Сондықтан бұл әрі тілдің сақталуына, тілдің тазалығын сақтауына көмектеседі. Келесісін... э... ол... бұл өз кезегінде патриотизмнан дамытуын а-... патриотизмнің дамуына алып келеді. Себебі өз тілін біліп, меңгерген, сөйлеген, қазақ тілін жақсы көрген қазақ қана өз... э, ұлт жанашыры болады, өзінің... э... елін дамытуға атсалыса алад. Сонтан бұл жерде... э... сомен қатар, ұлттық идеология жатыр деп ойлаймыз. Кім қосад? (Күлді) Иә? Ааа. Көп екен» деген 227 бірліктен тұратын сөзінде бұл құрылым сақталды деп айта аламыз.

Енді СДУ студенттерінің сөзінен мысал келтірейік: «Жақсы. М... Мына жерде мен мына ойды айтқым келеді(i). Біріншіден, біз қойылған сұрақтан, жалпы тақырыптан ауытқымайық. Өйткені біз нені ескеруіміз керек? М... Біріншіден, «М» мырза мына нәрсені ескерсін: шаршы топта сөйлеу деген, яғни ойды көркем жеткізе алу, бұл – өнердің түрі, иә? Оны барлығымыз мойындаймыз. Енді бұл өнерге ден қою үшін, бұл өнерді меңгеру үшін бала... ол жерде, бірінші, бұл жетік... тілді жетік меңгеріп алуы керек. Яғни, осы жерден қазақ тілінің қазіргі мәселесі келіп шығады(ы). Және... м... біз қазір... э... бірінші сұраққа кетейікші, мысалға, былай деп тұр: «Қазіргі уақытта қазақ тілінде шаршысөз мәдениетін дамытудың қажеттілігі бар ма?» – дейді. Акцентті «қазіргі уақытта» деген нәрсеге қояйық. Қазіргі уақыт. Қазіргі уақытта... э... біздің тіліміз қаншалықты деңгейде, қандай деңгейде? Біз не үшін «қазақ тілі» деген мәселені көтеріп жатырмыз? Өйткені тіл... м... қарапайым тілмен айтқан уақытта... э... әлі жастарымыздың арасында сәнді емес, оны барлығымыз мойындауымыз керек. «Толық... тілді жетік меңгеріп алдық», ... э... «Өте керемет сөйлейміз» дейтін деңгейде емеспіз. Біз әлі тілді дамыту үстіндеміз, яғни біз бірінші этаптан өтпей жатып, біз айдаладағы оныншы этапты айта алмаймыз. Өйткені шаршытопта сөйлеу... Яғни сіз қайда сөйлейсіз? Сіз публикаға сөйлеуіңіз керек қой, ортаға сөйлеуіңіз керек, сіз белгілі бір адамдарға сөйлеуіңіз керек. Яғни сізді тыңдайтын адамдар болуы керек. Шаршытопта сөйлеу. Сөзге мән берейікші. Яғни сізді тыңдайтын адамдар болмаса, бұл өнер де болмайды(ы). Сол үшін бірінші этаптан өтпей жатып, әлі алдағы нәрсеге жүгірмеуіміз керек. Бірінші біздің өзіміздің меңгеруіміз керек, жетік түрде қалыптастыруымыз керек нәрсеміз бар. Қазіргі бірінші өзіміздің проблемамызды шешіп алуымыз керек. Я-... яғни... э... Осы нәрсені ескеруіміз керек. Жалпы осы екі нәрсені айтам(ын) мен: 1) Шаршытопта сөйлеудің өнер екенін ұмытпайық;

және де, 2) Бірінші этаптан өз-... өтпей жатып, келесі этаптың мәселесін қозғамауымыз керек. Әлі... ортамызға сәнді қылмай жатып, тілімізді толық меңгертпей жатып жастарға, біз әзір бұл әңгімені қозғай алмаймыз. Өйткені ол – өнер. Жақсы, апай...». Студент ойын 292 сөзбен жеткізді. Мұнда да сөз жүйелілігі сақталып тұр деуге болады. Яғни, сөзінің басында нені айтқысы келетінімен бастап, ары қарай оны өрбітіп отырды. Соңында ойын қорытындылады.

Жоғарыдағы өлшемдер жалпы сөздің өзін талдау үлгісі болса, енді екі университеттің студент-жастары тілінің ерекшелігі талданады. Бұған алдымен сөздің просодикалық ерекшелігі және фонетикалық ерекшелігі назарға алынады:

- сөз интонациясы;
- сөз екпіні;
- ырғақтық топ;
- синтагма;
- тіл үндестігі;
- ерін үндестігі;
- дауыстылардың айтылымы;
- дауыссыздардың үйлесімі;

- дыбыс реңктері.

Студент сөздерінің просодикалық ерекшелігі ретінде эмоцияны білдіретін интонацияның аздығын атауға болды. Сөз қарқынының жылдамдығын байқауға болады. Қазақ тіліне тән сөз екпіні ата буын, орта буын сөзсаптамынан аса айырмашылығы жоқ. Сөздерін ырғақтық топ пен синтагмаға бөліп сөйлей алады. Оның себебі айтар сөз өз ойының қорытындысы болса, сөйлермен ырғақтық топ пен синтагмаға дұрыс бөле алады. Ал сөз өзгенікі болса, айтар ойдың мазмұнын түсінбей дұрыс бөлу қиын болады. Тағы бір айтатыны – студенттер сөзінде паралингвистикалық құралдардың көп болғандығы.

Фонетикалық ерекшелік бойынша, сөз орфоэпиясы, дауыстылардың үндесімі мен дауыссыздардың үйлесімі, әсіресе, қыздардың тілінде мүлде сақталмағанын көруге болады. Қазақ әдеби тілінің орфоэпиялық нормасын былай қойғанда, қазіргі қазақ жастарының тілінде ашық дауыстыларды қысаң етіп айту жаппай етек алған сыңайлы. Мысалы, осы пікірсайыста *ниге (неге), сибебі (себебі), сүйлегсі (сөйлегісі), узекті (өззекті), уте (өте), урушиша (орысша), уз кизегінде (өз кезегінде), ұлт жанашыры (ұлт жанашыры), уткендей (өткендей)* деген ашық буынның қысаң айтылуы, қысаң буынның тым қысаң айтылуы әсіресе қыз балалардың тілінен байқалды. Бұл – орыс тілінің әсері дейін десек, бірыңғай қазақы ортада өскен, күнделікті сөйлеу тілі қазақ тілі деп көрсеткен, қазақ мектебін бітірген жастардың тіліне орыс тілінің әсері бола қоймауы мүмкін. Бірақ, дегенмен де, орыс тілінің жаңғырық әсері болуы мүмкін.

Бұдан өзге дауыссыздардың, әсіресе қатаң, тоғысыңқы, тіл алды <т> фонемасының жіңішке вариациясы <е> дауысты дыбысымен қатар келгенде пайда болғаны байқалды. Мысалы: *т'ерең (терең), у'те (өтө), құрметт'еу (құрметтеу), мект'ентер (мектептер), март'ебе (мәртебе), көт'ереді (көтөрөді).*

Ерін үндестігі НУ студенттерінің тілінен мүлде естілмеді, СДУ студенттерінің барлығында емес, кейбірінде байқалды. Бұл қазақ тілінен ерін үндестігі бірте-бірте өшіп бара жатыр дегенді білдіреді. Болашақта мүлде болмайтынын болжай алуға болады.

Дауыссыз дыбыстарға қатысты үйлесімнен гөрі дыбыстардың, кейде буынның қысқаруы байқалды: *келед(і), тырысам(ын), ед(і), көтеред(і), қайт(ада)тан, ойлайм(ын), қа(л)ган, ке(л)ген, аша(ал)май, берем(ін).*

Дж-мен сөйлеуді жергілікті ерекшелік деп таныдық. Бұдан өзге жергілікті ерекшелік байқалмады.

Студент жастардың тіліндегі теріс үдерістердің бірі <ң> фонемасын [н] дыбысы етіп айту жиі, мысалы, *сөздін (сөздің), жана (жаңа), жанағы (жаңағы).*

Шылаулардың айтылуы морфологиялық ерекшелік болса, оны фонетикалық ерекшелікке қостық, себебі ол алдыңғы өзі шыланған сөзбен үндеспей тұрды. Мысалы, *білеміз да, сөйлейсіз ба, кетем да т.б.*

Сөйленген сөзді талдаудың келесі сатысына синтаксистік талдау алынды. Себебі сөз жарыққа шыққанда тыңдаушысына толыққанды, мазмұнды бір ой болып жетуі үшін просодика мен фонетикалық дыбысталуы және сөйлемдер арқылы ойдың бөлшектене келуі өзара құралуы арқылы жүзеге асады.

Ғалымдардың айтуы бойынша, ауызша сөйленген сөзде 21-55-ке дейін тілдік бірлік болады (Львов М.Р., 2002). Зерттеу нысанына алынған пікірсайыстарда студенттердің сөздері 24-30 сөйлемнен болды.

Синтаксистік ерекшелігі ретінде көптеген сөйлемдер жазба тілдегі сөйлемдер сияқты, дұрыс құрылған, яғни сөйлем мүшелері толық және орында тұрған сөйлемдер болып шықты. Бұл студент жастардың жазба тіл негізінде сөйлейтінін көрсетеді. Мысалы, НУ студентінің сөзін алып қаралық: «Д»... Э-эм... джәне мен. Эм, мен, жеке ойларымды мен айта берейін. Егер... э... менің топ мүшелерім қосам десе, менің сөзімнің аяғында қосса болады. Э, барынша қысқа болуға тырысам(ын). Эм, «Ә»-ге рақмет, өзінің пікірін, өзінің топ мүшесінің... ойын джеткізгені үшін. Жалпы біз ойлаймыз, қазақ тілінде шаршысөздің... э, дамытудың қатты қажеттілігі жоқ дәл қазіргі таңда деп. Себебі... эм... менің ойымша, джәне біздің ойымызша, қазақ тілінде... э... шаршы-... шаршысөзді үйренуге нақты бір методика

жоқ. Яғни... қай тілді алып қарасаңыз да, орысша болсын, ағылшын тілін алсаңыз, мысалы, бізде қазір көп қолданыстағы, онда бір арнайы методика бар, ... э... арнайы... м... орындар бар, ұйымдар бар. Барсаңыз, сізді арнайы бір методикамен үйретеді, және сіз өзіңіздің дикцияңызды қойып шығасыз ол жақтан, тілді... э-, белгілі бір сөздерді үйренесіз, қай сөз осы шаршысөзде дұрыс қойсақ... э... дұрыс халыққа джеткізіледі деген секілді көзбен контакт джасауды үйретеді деген секілді. Яғни ол тілдерде методика қалыптасқан және сіңген десек болады. А(л) қазақ тілінде ол джоқ сияқты. Сондықтан... эм... халықтың көбісі осы жерде өзінің алдына берсе, міндетті түрде басқа екі... орыс тілін, қазақ... ағылшын тілін таңдайды, ... э... қазақ тілін емес. Және де екі-... э... екінші ойымыз, ол... э... – бар болған күннің өзінде де, методиканы үйретуге... э... онда көп қаражат және де уақыт кететін секілді. Ұстаздар бар шығар, бірақ өте санаулы, және олар көпке таралмаған... Эм... Сондықтан... кім өзінің қалтасынан артық ақша жұмсағысы келед(і), көп уақытын жұмсағысы келед(і), және ол сұраныс жоқ болса. Мысалы, мектептерде арнайы... э, шаршы-... қазақ тілінде шаршысөзді үйрететін қосымша, үйірмелер болса, ... э-эм... м-... мысалы, біздің универлерімізде де соған бір сұраныс болса, онда халықтың арасында ол... халық... э-эм... сұраныс болған жерде әйтеуір бір үйреніп, соңында бір методика да қалыптасуына болатын ед(і). Ал джалпы, негізі, бағанағы «Ә»-нің айтып кеткен ойларына келетін болсақ, ол айтты, бірінші ойы – мәртебені көтереді, қазақ тілін, ... э-э... Иә, ол рас, мәртебесін көтеретін(і), бұған біз қарсы келе алмаймыз. Бірақ... э... біз... менің жеке өзімнің бір байқағаным бар, қазақ тіліндегі шаршысөздің барлығы да бір ғана үндеуде секілді..., тек қана андай... патриотизмдік үндеуді ғана жеткізетін секілді. Тым көп патриотизм болып кетсе, «Біз үйренуіміз керек», «Қазақ тілінің мәртебесін ешкім сөйлемесе өз ешкім көтермесе, кім көтеред(і)?» деп айта беріп, айта беріп, шынымды айтсам мен жалығып кетем да, мен ондай сөздерді тыңдай бергім келмейді. Сондықтан оның орнына... нақты бір... тек қана сөзбен патриоттық үндеуді ғана тастай бермей сөзбен, айта бермей, іске кірісу керек сияқты. Сондықтан... іске кіріспесек... мен үшін қазақ тілінің шаршысөзінің ассоциациясы, ол сол – тек қана көп... патриотизм деген секілді. .... Э-э... Мысалы, TED Talks деген секілді. Неше түрлі бағана сұрақ... келеді ол. Сондай бір ұйымдар, организациялар джоқ секілді. Мысалы, Toastmasters – ол жерде тек қана ағылшынша. Біздің университетте, мысалы, «Шырақ» пайда болып, құрылды. Эм... мысалы, сол секілді ұйымдардың саны арта берсе, мен ойлайм(ын), күннің бір күнінде, иә, көтерілед(і), бірақ дәл қазір... эм... онша қатты қажеттілігі джоқ секілді. Мысалы, ... мен үшін... біздің универдегі... мысалы, Toastmasters-тік топқа барған көбірек престиж әкелетін секілді бо(лы)п көрінеді, т-... чем... қайт(а)тан қаза-... орысшасы қосы-... қосып жатырмыз, чем «Шыраққа» барғанда. Осының өзі де джалпы қалыптасып қа(л)ған идеология секілді... Э-эм... Менің тобымда... менің ойымды... нақтырақ джеткізгісі ке(л)ген... э... немесе кей тақырыпты аша (ал)май кетсем, соны ашуға өзін... э-э... орнын, рөлді алғысы келген адам болса, мен орнымды сол кісіге берем(ін). Кім сөйлейді?».

Енді СДУ-дан бір студенттің сөзін алайық: «Сәлеметсіздер ме! Э... Апай, мен қазір видео қоссам, микрофон қаты(п) қалы(п) жатыр да, сол үшін... видеоны қоспай-ақ қойсам болады ма? (Күлді) Э... Негізінде, бүгінгі тақырып әдемі екен. Өйткені ол шаршытоп алдында сөз сөйлеу мәдениеті, ол – қазақта бұрыннан қанға сіңген қасиет қой ол. Э... Енді әрбір қазақтың... екінші... үштің... үштен екі баласы, енді, сөз алдын... э... шаршытоп алдында сөйлед(і) десек, ол қателік емес. Себебі тарихтан біз білеміз, қаншама батыр бабаларымыз бар, ақын-жазушыларымыздың барлығы шешендікке жақын... э... көпшілік алдында қысылмай сөйлей алатын... қабілеті бо(л)ған. Ал қазіргі таңда жастардың көпшілігі ақпараттардың заманында отырса да, ... э... көп сө-... былайша айтқан кезде, ... э... көпшілік алдына шығып, өз ойын еркін білдіріп, ... э... шешендік өнер арқылы өзін көрсетіп жатқан... э... қазіргі таңда жастар... саусақпен санарлық. Оның... э... орнында біз білетін... э... кішкене беделді тұлғалар бар қазір, өзіміз білетін, Бекболат ағамыз секілді. Сол кісілер ғана қалды десек... э... артық етк-... айтқандық емес. Енді осы мәселені шешудің... э... бір ғана жолы осы шаршытоп алдында сөйлеуді дамыту қажет қазіргі таңда. Неге? Біріншіден, ... э... ол баланың өз ойын еркін айтуына... э... ықпалын тигізеді. Қазіргі біздің оқу бағдарламамыздың өзі

критикалық ойлау ғой. Ал баланы критикалық ойлауға итермелейтін нәрсе... ол тек, бала, критикалық ойлап қана қойып, өзінің ішінде сақтап қалмайды ақпаратты, ол керісінше шешендік өнер... шешен сөйлеу арқылы... э... жұртты аузына қаратып сөйлеу арқылы өзінің ойын керемет жеткізуге мүмкіндік алады. Ал бала критикалық ойлағаны бір бөлек, ... э... бірақ шешен сөйлей алмай, жұрт алдында өзінің пікірін еркін жеткізе алмай жатса, онда ол... э... критикалық ойлағанынан ол... аса бір қатты пайдалы бір нәрсе болад(ы) деп айта алмаймын. Себебі... э... адам – өзінің ойының айнасы ғой. Ал ойын сыртқа шығару үшін өзінің ішкі жан дүниесін... э... әдемі көрсету үшін, я(ғ)ни ішіндегі барлық... асылын, барлық қасиетін дұрыс шығару үшін балаға шешен сөйлеу... э... жұрт алдында еркін сөйлеу, және де әдемі сөйлеу, этика, эстетиканы сақтап сөйлеу... э... міндетті болып табылады деп ойлаймыз. Және де осы... э... проблеманы шешудің... Аха... осы... э... жастар арасында, әсіресе қазіргі таңда біз білеміз ғой... э... ақпаратты біз тек... қалай айтсам... э... қысқа қабылдап үйренгендіктен... э... көсіліп сөйлеп... э... өзінің ойын еркін жеткізетін адамдарды қазіргі таңда көпшілік... э... дұрыс қабылдай алмай жатад(ы). Неге? Себебі... э... көп жағдайда... э... ақпараттардың ағымында біз оның барлығын, бір ақпаратты ұзақ уақыт тыңдап, ұзақ уақыт... э... жа-... э... былайша айтқан кезде, қабылдап отыруға уақытымыз болмайды немесе оны ми қабылдамауы мүмкін. Бірақ осы мәселені қазіргі заманға сай етіп... э... шешуге де болады. Өйткені... э... әр... әр түйіннің өзінің бір шешімі бар секілді, бұл... э... мәселенің де шешімі – жастарды... э... біз енді қазір... э... кішкентай бал(а)ларды қол мотол-... моторикасын дамыту үшін жаттығулар жасатып жатырмыз ғой. До... дәл сол секілді, тіл моторикасын да дамыту керек секілді. Я(ғ)ни моторика деген бұл жерде тіл дағдысын қалыптастыру керек. Бала дұрыс сөйлеуді, ... э... жұрт алдында қалай еркін пікір білдіру керек екенін... э... балаға, мүмкін, бала-бақша кезінен бастап үйреткен дұрыс секілді. Өйткені баланың қолына смартфон беріп қана, «Болды, сенің... э... дыбысың шықпаса болды», «Тып-тыныш отырсаң болды» деген нәрсе емес, балаға керісінше сөйлеп үйретіп, «мынау не», «мынау қалай», ... э... «сен өзіңді қалай сезінесің?», «(мы)наны ұста-... ұстап көргенде қалай, ... э... сенде қандай сезімдер пайда болад(ы)?» немесе «сен өзіңнің көңіл-күйіңді қалай сипаттайсың?» деген секілді балаға өзін(ің) ойын еркін жеткізуді... э... кішкентай кезінен бастап үйрету керек. Одан кейін ол мектепке келгеннен кейін өзінің... э... бала-бақшадан алған... э... тәжірибесін мектепте сабақ айтқан кезде де немесе өзінің ойын еркін білдірген кезде де анық байқата алады. Қазіргі таңда біз, енді, қазір практикадан өтіп жатырмыз ғой... -пай... өзіміз... . Осы 9-шы, 10-шы сыныптың оқушыларының өзі, қазіргі таңда, үй жұмысын сұрасаңыз... э... ойларын еркін жеткізе алмайды. Кітапқа қарап немесе... э... бір-екі кідірістер жасап, тіпті... сөйлей алмай қалатын оқушылар да бар. Бұның барлығы неден? Ол – жұрт алдында кө-... публика алдында қорқыныш сөйлеуге деген. Я(ғ)ни... э... шешендік өнерінің қазіргі жастар арасында... э... ақсаңдап тұрғандығы. Енді барлығы... э... Пифаго-... э... енді... э... былай-... былайша айтқан кезде... м... біздің... э... Цицерон секілді, біздің маң... э... Мөңке билеріміз секілді шешен сөйлей алмаса да, бірақ... э... соларға қарай ұмтылыс болуы керек. Өйткені біз сонау... э... ғасырлардан бері сол мәдениетті біз ХХ ғасырдың басына дейін сақтап келдік те, ... э... қандай да бір... э... енді... бір... э... қоғамдық дейміз ба, әлде рухани дейміз ба, әлсіреуімізге байланысты. Со(да)н айырылып қалдық. Енді түбегейлі айырылды деп айта алмаймыз, бірақ... э... ол нәрсенің, енді, бізден алыстап бара жатқанына көп уақыт болған жоқ. Оны қайтару әлі де біздің қолымыздан келед(і). Сол үшін... э... бағанағы айтқан... э... проблематикалық және мәселелерді бірінші орынға қою керек. Балаға... баланы тек қана... мхм... баланы кішкентай кезінен бастап өзінің ойын еркін жеткізуге, керіс-... ол қателессе, оған ұрыспау, ... э... ол қателессе, оны жазаламай, керісінше баланың ойын еркін айтуына... э... және де оған тыңдауды үйретуге және оны тыңдауды үйрену керек».

НУ студенті өз ойын 529 тілдік бірлікпен (сөзбен) жеткізсе, СДУ студенті 685 сөзбен жеткізді. Екі университеттің студенттері де сөзін жазба тіл нормасына сәйкес келетін сөйлемдермен жеткізді. Мәселен, «Ә»-ге рақмет, өзінің пікірін, өзінің топ мүшесінің... ойын жеткізгені үшін. Жалпы біз ойлаймыз, қазақ тілінде шаршысөздің... э, дамытудың қатты қажеттілігі жоқ дәл қазіргі таңда деп» немесе «Ол – қазақта бұрыннан қанға сіңген қасиет

қой ол. Э... Енді әрбір қазақтың... екінші... үштің... үштен екі баласы, енді, сөз алдын... э... шаршытоп алдында сөйлед(і) десек, ол қателік емес» деген бірді-екілі сөйлем болмаса, қалған сөйлемдер жазба тілдің құрмалас сөйлемдеріне ұқсас нормаға сай құрылған болып шықты. Бірақ бір ескеретіні сөйлем дұрыс құрылса да, сөйлем мүшесі ретінде артық құрылымдар бүгінгі жастар тілінде көп екені байқалады. Мысалы: *«Яғни... қай тілді алып қарасаңыз да, орысша болсын, ағылшын тілін алсаңыз, [мысалы, бізде қазір көп қолданыстағы] онда бір арнайы методика бар. Сондықтан... эм... халықтың көбісі [осы жерде өзінің алдына берсе] міндетті түрде басқа [екі]... орыс тілін, [қазақ]... ағылшын тілін таңдайды, ... э... қазақ тілін емес.* Мұндағы тік жақшаға алынған сөздер – сөйлемдегі басы артық қолданыстар.

Жастардың тілін былай қойғанда жасы үлкен, ата буынның, сөзсаптамы төселген орта буынның тілінде басы артық қолданыстардың пайда болуы санадағы ойдың сөзге айналу процесіне байланысты болады. Л.С.Выготскийдің “мысль не воплощается в слове, а совершается в слове” дегені, яғни, ғалым ойды ықшамдалған, тұйықталған әрекет деп таниды. Ойдың тіл арқылы сыртқа шығарылуы “мотив ой ішкі сөйлеу іштен шыққан мазмұнның сыртқы аршылған, айқындалған мағыналар жүйесіне айналуы сыртқы сөйлеу” сатылары арқылы жүзеге асатынын көрсетті. Ал естілген сөзді ұғу синтаксистік құрылым мен лексикалық мағынаға анализ жасау оны ішкі сөйлеуге жинап, орап алу мотив пен мәнін түсіну сатылары арқылы жүреді (Лурия А.Р., 2002). Бұл теорияны нейролингвистикалық бағытта дамытқан А.Р.Лурия ойда адамның айтайын деген тақырыбы белгіленеді, сол тақырып туралы не айту, қалай айту керек деген предикатты мазмұн – ішкі сөйлеуде жүзеге асырылады, ол қысқа, фрагментарлы, аморфты сипатта болады. Бұл тұрғыда ішкі сөйлеу ішкі субъективтік мәнді сыртқы аршылған мағыналар жүйесіне айналдыратын механизм болып табылады дейді (Лурия А.Р., 2002). Ғалым бір ойды түрліше жеткізуге болатыны сыртқы сөйлеу мен ішкі сөйлеудің айырмашылығы екенін көрсетеді, сондықтан ішкі сөйлем – инвариант, сыртқы сөйлеу – вариант болады. Астыңғы грамматикалық құрылым мен ішкі сөйлеу, үстіңгі грамматикалық құрылым мен сыртқы сөйлеу сәйкеседі, астыңғы грамматикалық құрылым адам санасына жақын болғандықтан оны құрастырудың ережесі аз, сондықтан кішкентай бала бұны тез меңгереді дейді. Естілген сөзді ұғынуда 1-саты сөз мағынасын айыру, яғни көпмағыналылықтан нақты мағынаны айыру болып табылады деген; 2) сөйлем жүйесін білу (егер сөз мағынасын шамалап түсініп, ал сөйлем құрылымын білмесе, күңгірт түсінік түрінде қалады); 3) бүкіл хабарды түсіну керек дейді. Мұндағы 1, 2-саты тілдік ережелер аясында жүрсе, соңғысы тілдік ойлау психологиясына барады деген болатын. Бұған қарағанда қазіргі жастардың өзінің ішкі сөйлеуіндегі процестерді басқара, бақылай алмай, барлық ойлау сатысын жарыққа шығара салатыныны белгілі болды. Тік жақшаға алынған сөздер алынып тасталса да, сөйлем мүшелерінің өзара байланысына зияны тимейтіні анықталды.

Біз жоғарыда талдауға қыз балалардың сөзсаптамын алдық. Енді ұл баланың да сөйлеуіне назар аударып көрсек. Сөздің логикалық жағынан жүйелілігі ұлдарда қыз балаға қарағанда жақсырақ болатынына көзіміз жетті. Мысалы, «Иә, мен... э... қоса кетейін деп едім. Иә-иә. Бауыржан дұрыс айтады. Жаңа... э... «Ә»-нің өзі де айтты да, ... э... «Жалпы осындай пат-... осындай... не ед(і)... шаршысөз мәдениетін дамыту арқылы біз халықтың патриотизмін оятамыз», – деп. Бірақ кейбір кезде біз өзіміз байқамай кетеміз, осы шаршысөз мәдениетін қолданып жүрген адамдардан құрбан болып жатқанымызды» деп бастаған сөзінде сөз басы және ойды өрбіту тәсілі де болды.

Ары қарай «Мысалы, ... э... өзіміз білетін Аблязовты айтсақ, ол да... э... шаршысөз мәдениетін дамытқан адам деп алсақ болад(ы), себебі ол күнде тікелей эфирға шығып, өзінің ойын анық, нақты... э... белгілі бір дауысымен жеткізе алатын адам да. И... Және біздің осы қазақ халқымыз... қазақ халқымыздың арасында сол кісіге сенетін адамдарымыз бар да, өте көп. Э... Ол қазіргі таңда халықтың арасында белгілі бір кикілжіндерді тудыруы мүмкін. Біреуі Аблязовты қолдайд(ы), біреуі қолдамайды(ы). Ол патриотизмді емес, керісінше бір... э... халық ішіндегі... э... кикілжіндерді тудырып жатыр. Сондықтан... э... кейбір кезде... Ал

жалпы қарап отырсақ, қазақ халқы қазіргі таңда, менің ойымша, өте сенгіш, әркімге бір сене береді(i). Мысалға, белгілі бір, жаңағы, WhatsApp-тан... э... келіп жатқан сообщенииелерге немесе «(Мы)нандай жағдай бо(лы)п жатыр» десе, барлығына сеніп (ж)атамыз. Мысалға, жақында ғана келген: «Апельсиннан Ақтөбе қаласында адамдар уланып жатыр» – деп, оны да бір әдемі-і немен... голосовой аудиозаписьпен жіберген да. Соған жа(ңа)ғы үлкен кісілер сеніп жатады. Сондықтан да оның өзі осы шаршысөз мәдениетін дамытқан адамдардың бір жасап отырған ойыны ма... Сондықтан да... э-э... жалпы шаршысөз мәдениетіне абай болу керек. Ал халқымыз өзі... э... тыңдаған затына кө-... көбірек сене бергендіктен, қазақ халқында ондай заттар әзірге керек емес деп ойлаймыз. Э... Сонымен қатар... э... тағы да бір жайт, «Ө» тағы да айтты ғой, ... тіл үйренуге үгіттейді(i), мысалға. Яғни, «Қазақ халқында шаршысөз мәдениеті болса, тіл үйренуге үгіттейді» деп айтты. Менің ойымша, тіл үйренуді шаршысөз мәдениетінен бастаған, ол – э... дұрыс еместеу деп ойлаймын. Өйткені ол керісінше, тіл үйренгісі келетін адамның... э... сол тілді үйренуге деген құштарлығын жойып жіберуі мүмкін. Өйткені тіл... шаршысөз мәдениетін дамыту үлкен ... э-э... жаңағы, еңбекті талап етеді ол, дауысты дұрыстау керек, әдемі сөздерді қоса білу керек, ал оны(н) өзі қиындап (0:28:20), тіл үйреніп қиналып жүрген адам ондай заттарды бірге алып жүрсе ол(ның) керісінше тілді үйренгісі келмей қоюы мүмкін» деп тыңдаушының назарын тартып алатын «қармақ сөздер» және бір ойдан екінші ойға жетелеп кеткен сөз ағыны болды. Сөз қармағы: «Аблязов», «сөзге сенгіштік», «шаршысөзді дамытудың қажеті жоқ» деген бірліктері. Дегенмен студенттің сөзінде діттем болғанмен, оны сенімді етіп шығаратын жүйе болған жоқ деп ойлаймыз. Аблязов туралы мысалының қазақ сөзінің шешендігіне қатысты емес еді. Алайда қазіргі жастардың тіліне тән бір ерекшелік бұл жерден де орын алды, яғни бір-біріне байланыспайтын сөйлемдерді **сондықтан, сонымен қатар, өйткені** деген шылаулар арқылы байланыстырып жіберді. Сөзін: «Сондықтан... э... ол да дұрыс емес деп ойлаймыз» деп бір сөйлеммен қайырды.

Фонетикалық ерекшелік ретінде байқалғандар: «ң дыбысын н етіп айту: *жана (жаңа)*; буын үндестігін бұзып сөйлеу: *апельсиннан (апельсиннен), тікелей эфирға (эфирге)*; буынды жұту: *мынандай – нандай, болып жатыр – боп жатыр*».

Студент сөзінде *сообщениелерге, да, голосовой аудиозаписьпен* деген орыс тілінен алынған паразит сөздер болды. Орысша ойлап қазақ тіліне аударып сөйлеу: *адамдардан – адамдардың* дегеннің орнына. Хэзитациялардың қазақ тіліне тән **ыыы, ііі** түрінде емес, **эээ, и и и** түрінде болуы ағылшын тілді оқу орнының әсері деп ойлаймыз.

Грамматикалық ерекшелікке **да** шылауының көп қолданылуын аламыз. Ол **ғой, емес не, еді** шылауларының орнына пайдаланылған сыңайлы. Сол сияқты тағы бір қыз баланың сөзіне назар салсақ: «Ал, мен айтып ж(іб)ергім келіп тұр. Менің де, негізі, әр пунктқа... айтатын... өзімнің ойым бар. Бірақ егер де қысқаша айтатын болсам, ... м- мысалы, соңғы пунктқа тоқталғым келіп тұр, «Ж»-тың айтқан. Яғни оның айтуы бойынша, ... э... «Біз тіл үйренуді шаршысөз мәдениетінен бастау керек емеспіз», – деді. Бірақ біздің айтуымыз бойынша, біз тілді одан бастайық деп тұрған жоқпыз. Яғни біз тілді де былай да, яғни грамматика немесе түрлі курстарға бару арқылы үйрене беруімізге болады, әрине, тіл... э... қазақ тілін білмейтіндерге. Дегенмен... э... параллельно дейді ғой... параллельді түрде шаршысөз мәдениетін де дамыт... дамыта беруіміз – бұл өте маңызды... дегіміз келген еді. Яғни неліктен шаршысөз мәдениетін... э... одан әрі дамыта бермеске? Себебі қазіргі уақытта... э... қазақ тілін былай жетік меңгерген, жетік білетін адамдар бар, бірақ... э... именно... яғни орыс сөзді қосып ж(іб)ердім... орысша сөзді, кешірім сұрайм(ын). Бірақ, дегенмен осы именно... э... шаршысөз мәдениетін білмейтін... э... жетік білмейтін адамдар өте көп. Сон(дық)тан да оны дамыту өте маңызды деп ойлайм(ын). Және екінші зат айтып кеткім келіп отыр. Э-эм... Яғни... э... кім айтып еді... А, «Г» айтып еді(i)... э... Ол: «Қазір... э... қазақ тілін дамытатын... э... осындай шаршысөз мәдениетін дамытатын түрлі ұйымдар жоқ», – деді. Яғни неліктен осындай ұйымдарды ашпасақ? Ал тіпті ол көптеген қаражатты қажет етсе де **де**, ... неліктен оны осы медиа арқылы немесе инстаграм арқылы, түрлі әлеуметтік желілер арқылы тегін түрде дамытпасақ? Мен(ің) ойымша, ... э... оны қолға алатын адамдар өте көп,

және оны ары қарай жүзеге асыруға болады. (Үзіліс) Осы, қысқаша, менің ең маңызды екі пунктқа айтарым».

Мұнда бір байқалғаны студент сөзінің алғашқысында жазба тіл нормасымен сөйлем құрап, сөйлем мүшелерін толық жұмсайды. 3-сөйлемнен бастап, ауызша тілдің сөзсаптам нормасы араласа бастайды да, ішкі сөйлеу жарыққа шығып кетеді. Сөйтіп, сөзінде түсініксіздік, қате қолданыстар көбейеді.

Дегенмен, сөзіндегі жүйелілік, нені айтатынын, қай тұсқа назар аударатынын алдымен айтып алуында болды, мысалы, *«соңғы пунктқа тоқталғым келіп тұр, «Ж»-тың айтқан. Яғни оның айтуы бойынша, ... э... «Біз тіл үйренуді шаршысөз мәдениетінен бастау керек емеспіз», – деді. Бірақ біздің айтуымыз бойынша, біз тілді одан бастайық деп тұрған жоқпыз»*. Сөз басы дұрыс басталғанмен, соңына қарай шашыраңқы бола бастады.

Қармақ сөз ретінде: *шаршысөз мәдениетін дамытатын түрлі ұйымдар жоқ» екендігін айтқанын, «Неліктен осындай ұйымдарды ашпасқа? әлеуметтік желілер арқылы тегін түрде дамытпасқа?»* деген әрекетке шақыратын сұраулар тастауы сөзді аз да болса, әсерлі етті.

ТАЛҚЫЛАУ

Сонымен бүгінгі қазақ студент-жастарының тіліне жасалған зерттеу нәтижесінде оң және теріс өзгерістердің, үдерістердің көріністері байқалатыны анықталды.

Бүгінгі қазақ студент-жастарының қазақ тіліне жасалған зерттеу нәтижесінде байқалған оң өзгерістер, үдерістер деп мыналарды атауға болады:

- тақырыптың өзектілігі мен оған сай мазмұнды жүйелі құрай алуы;
  - студенттердің (әсіресе, НУ студенттері) уақытты дұрыс бақылай алуы, өзіне берілген уақытта сөзін аяқтай алуы;
  - сөздің логикалық жағынан жүйелілігін сақтай отырып сөйлеуі;
  - жергілікті ерекшеліктерді беретін сөздерді қолданбауы;
  - синтаксистік ерекшелігі ретінде сөйлемдерді дұрыс құрай алуы.

Және теріс өзгерістер, үдерістер ретінде байқалғандар:

- фонетикалық ерекшелік бойынша, сөз орфоэпиясы, дауыстылардың үндесімі мен дауыссыздардың үйлесімінің сақталмауы;
- ерін үндестігінің сақталмауы;
- <ң> фонемасын [н] дыбысы етіп айтуы;
- сөйлемнің синтаксистік құрылымы дұрыс болса да, сөйлем мүшесі ретінде артық құрылымдардың көп қолданылуы;
- шылаулардың дұрыс қолданылмауы;
- орыс тілінен алынған паразит сөздердің қолданылуы;
- орысша ойлап, қазақ тіліне аударып сөйлеуі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылағанда, қазақ тілінде сөйлеушілер қатары көбейгенімен олар сөйлеп жүрген қазақ тілінің сапасы көңіл қуантарлық жағдайда емес. Зерттеу нысанына алынған студент-жастардың ауызша тілдегі сөздерінде қазіргі таңда оң үдерістерге қарағанда теріс үдерістердің көптігі. Бұның көріністері әсіресе, фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік құрылымдар деңгейінде жиі байқалды. Бұған әрине көптеген факторлар әсер етуде. Солардың негізгілері ретінде жастардың бірнеше тілде еркін сөйлеуі, одан басқа қоғамда олар естіп жүрген қазақ тіліндегі қате қолданыстарды жатқызуға болады. Қазіргі таңда тіпті, ән мәтіндері, фильмдер, теле сериалдар қазақ тілінде осындай қате қолданыстармен түсіріліп, көрермендеріне жол тартып жатыр. Оны естіп, көрген жастардың тілінде бұл өзгерістер көрініс беруде. Дегенмен жастардың ауызша тілінде байқалған оң өзгерістерді де атап өту керек. Бұл өзгерістерге әсер етуші факторлар ретінде ағылшын тілі мен жазба тілді алуға болады. Атап айтқанда, уақытқа сыйдырып сөйлеу, ойды логикалық жағынан дұрыс

жеткізу. Сонымен қатар жазбаша тілдің әсерінен сөйлемдерін дұрыс құрастырып сөйлеу үрдісі де анық байқалды. Және орта білімді қазақ тілінде алғанымен, жоғары білімді ағылшын тілінде алып жүрген студент-жастардың қазақша сөйлеуінде байқалған оң өзгерістерді қазақ тілді аудиторияға ұсынуға болады деп ойлаймыз. Мысал ретінде ағылшын тілін меңгерген студенттердің уақытты дұрыс бақылай алуы, өзіне берілген уақытта сөзін аяқтай алуы; сөздің логикалық жағынан жүйелілігін сақтай отырып сөйлеуін алуға болады.

Қорыта келгенде, мақалада алдымен, студент-жастың баяндаған ойының жалпы мәтін тұрғысынан: түсінікті болуы; сөз мазмұны; берілген уақытқа сыйдыра алуы; әсерлі болуы; жүйелі болуы қарастырылды. Екінші, студент-жастар тілінің ерекшеліктеріне, оның ішінде тілдеріндегі жағымды, жағымсыз өзгерістерге талдау жасалынды. Өзгерістер сөйлеушінің әлеуметтік мәртебесіне байланыстырыла сипатталды.

Алғыс айту

Осы зерттеуді жүргізуге мүмкіндік берген Назарбаев Университетіне және пікірсайысқа қатысқан респонденттерге алғыс білдіреміз.

Жоба демеушісі туралы сілтеме (Funder Project Reference): 021220FD4351

Department of Kazakh Language and Turkic Studies, School of Sciences and Humanities, Nazarbayev University, Kabanbay Batyr Ave. 53, Nur-Sultan 010000 Kazakhstan

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Амиров Р., 1972. Особенности синтаксиса казахской разговорной речи. Алма-Ата, 180 с.
- 2 Бубнова Г.И., Гарбовский Н.К., 1991. Письменная и устная коммуникация. Синтаксис и просодия. Москва: МГУ. 272 с.
- 3 Беликов В.И., Крысин Л.П., 2001. Социоллингвистика. Москва: Рос. гос. гум. ун-т. 315 с.
- 4 Земская Е.А., Китайгородская М.В., Ширяев Е.Н., 1981. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование, синтаксис. Москва: Наука. 276 с.
- 5 Кудеринова К.Б., 2016. Ауызекі сөйлеу тілін зерттеудің маңызы // БҚМУ Хабаршысы. №4, 202-211бб.
- 6 Кудеринова К.Б., 2008. Қазіргі қазақ әдеби тілінің сипаты // Тілтаным. №2, 25-32 бб.
- 7 Кудеринова К.Б., 2010. Қазіргі ауызша әдеби тілдің өзіндік ерекшеліктері // «Мәдениеттер тоғысындағы тіл, әдебиет және аударма мәселелері» атты Сүлейман Демирель атындағы университет ұйымдастырған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 25-27сәуір, 342-344бб.
- 8 Лурия А.Р., 2002. Письмо и речь. Нейролингвистическая исследования. Москва. 342 с.
- 9 Львов М.Р., 2002. Основы теории речи. Москва. 248 с.
- 10 Русская разговорная речь. Фонетика. Морфология. Лексика. 1983. Москва: Наука. 236 с.
- 11 Сыздық Р., 2014. Ауызша дамыған әдеби тіл. Алматы: Дайк-Пресс. 242б.
- 12 Щерба Л.В., 1957. Избранные работы по русскому языку. Москва. 189 с.
- 13 David Crystal, 2000. Language death. Cambridge: Cambridge University Press. P.208.
- 14 Jean Aitchison, 2001. Language Change: Progress or Decay? 3rd ed. Cambridge University Press
- 15 Harriet Joseph Ottenheimer, 2009. The Anthropology of Language: An Introduction to Linguistic Anthropology, 2nd ed. Wadsworth

REFERENCES

- 1 Amirov R., 1972, Peculiarities of the syntax of Kazakh colloquial speech. Alma-Ata, 180 p.
- 2 Bubnova G.I., Garbovsky N.K. 1991, Written and oral communication. Syntax and prosody. Moscow: Moscow State University, 272 p.

- 3 Belikov V.I., Krysin L.P. 2001, Sociolinguistics. Moscow: Russian State Humanitarian University.
- 4 Zemskaya E.A., Kitaigorodskaya M.V., Shiryaev E.N. 1981, Russian colloquial speech. General questions. Word formation, syntax. Moscow: Nauka, p. 276.
- 5 Kuderinova K.B., 2016, Importance of studying spoken language // Bulletin of BSMU scientific journal, №4, pp. 202-211.
- 6 Kuderinova K.B. 2008, Characteristics of modern Kazakh literary language // "Tiltanym" journal. №2.
- 7 Kuderinova K., 2010, Peculiarities of modern oral literary language // International scientific-theoretical conference "Language, literature and translation problems at the junction of cultures" organized by Suleiman Demirel University. Almaty, pp. 342-344.
- 8 Luria A.R. 2002, Letter and speech. Neurolinguistic research. Moscow, p. 82.
- 9 Lvov M.R. 2002, Basic theory speech. Moscow, 248 p.
- 10 Russian colloquial speech. Phonetics. Morphology. Vocabulary. Gesture, 1983, Moscow: Nauka, 236 p.
- 11 Syzdyk R., 2014, Oral developed literary language. Almaty: Dyke-Press. 242 p.
- 12 Shcherba L.V. 1957, Selected works on the Russian language. Moscow, p. 30.
- 13 David Crystal, 2000. Language death. Cambridge: Cambridge University Press. P.208.
- 14 Jean Aitchison, 2001. Language Change: Progress or Decay? 3rd ed. Cambridge University Press
- 15 Harriet Joseph Ottenheimer, 2009. The Anthropology of Language: An Introduction to Linguistic Anthropology, 2nd ed. Wadsworth.

Материал 15.11.2022 баспаға түсті

Языковые особенности спонтанной речи молодежи

(Анализ речи студентов НУ и СДУ)

Байтелиева Ж.¹, Кудеринова К.²

¹Назарбаев Университета, Нур-Султан, Казахстан, E-mail: zhbaiteliyeva@nu.edu.kz

²Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Казахстан. E-mail: kuralai.kuderinova@gmail.com

Язык предыдущего поколения повторяется молодым поколением и может быть сокращен и сохранен в соответствии с законами развития языка. Сам язык может находиться под влиянием определенного доминирующего языка и может находиться в его тени. Сегодня это считается обычным явлением в связи с расширяющимся пространством многоязычия. Согласно этому утверждению, данная работа направлена на изучение разговорного языка современной казахской молодежи. В данной работе также рассматриваются положительные и отрицательные изменения и процессы, которые могут происходить под влиянием доминирующих русского и английского языков, а также анализируются неподготовленные выступления студентов Назарбаев Университета и Университет имени Сулеймана Демиреля.

В комплексном анализе рассматриваются слова студентов из их высказываний на свободной площадке на заранее заданную тему. Также анализируется социальный статус, специальности, языковая и образовательная среда студентов. Согласно анализу, в исследование также включены раскрытие содержания темы и структуры речи студента. Кроме того, исследование охватывает синтаксический, морфологический и фонетический анализ слов.

Ключевые слова: речь молодежи, публичное выступление, доминирующий язык, разговорный язык.

Материал поступил в редакцию журнала 15.11.2022

The language features of unprepared speech of youth
(Analysis of impromptu speech of NU and SDU students)

Baytelieva Zh.¹, Kuderinova K.²

¹Nazarbayev University, Nur-Sultan, Kazakhstan, E-mail: zhbaiteliyeva@nu.edu.kz

²Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan. E-mail: kuralai.kuderinova@gmail.com

The language of the previous generation is repeated by the younger generation, and it can be reduced and preserved in appliance with the language development laws. The language itself can be under the influence of the definite dominant language and can be kept in its shadow. Today, this is considered as a common phenomenon due to the expanding multilingualism space. According to this statement, this paper aims to study the repetition of the language of modern Kazakh youth from the language of the previous generation and the process of reducing and saving in appliance with the patterns of the general language development. Moreover, this paper also examines positive and negative changes, and processes that can be occurred under the influence of dominant Russian and English languages, and analyses the non-prepared speeches of Nazarbayev University and Suleiman Demirel university students.

In a complex analysis, by the social status, major, language and educational environment of students, words from their statements on a free platform on a predetermined topic are considered. According to the analysis, revealing the content of the topic and the structure of the student's speech are also included into research. Moreover, the study covers syntactic, morphological and phonetic analysis of words.

Key words: speech of youth, public speaking, dominant language, spoken language

Received: 15.11.2022

МҒТАР 16.01.09

Б. Шалабай¹, А.К. Колпенова²

¹ф.ғ.д., профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, 0000-0002- 5289-4507. E-mail: bshalabai@mail.ru

²докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, 0000-0002-7147-1024. E-mail: k.asiya_k@mail.ru

ТІЛШІ-ҒАЛЫМ А. ӘБДІРАХМАНҰЛЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ МҰРАЛАРЫ

Әр өлкенің біртуар азаматтарын кейінгі ұрпақ біліп өсуі тиіс. Осы идея негізінде Көкше өңірінен шыққан тілші-ғалым Айтым Әбдірахманұлы Әбдірахмановтың ғылыми еңбектерін ғылым сүйер жастарға рухани мұра ретінде таныту арқылы дәстүр жалғастығы мен тарих сабақтастығын жаңғырту өз кезегінде өзекті мәселелердің бірінен саналады.

Мақалада ғалымның қазақ терминологиясының дамуына қосқан үлесі сөз болады, осы саладағы мақалаларына талдау жасау арқылы ана тілінің жанашыры ретіндегі азаматтық тұлғасы дараланады. Лексикологияның бір саласы – топонимикаға қатысты мақалалары тақырып жағынан топтастырылады, монографиялары зерделенеді. А. Әбдірахманұлының қазақ топонимикасын алғаш зерттеген ғалым екендігі тұжырымдалады. Қазақстан жер-су атауларының этимологиясына қатысты пікірлері талданады. Ғалым еңбегіндегі қазақ топонимдері жасалу кезеңдеріне қарай сараланады.

топонимдер туралы тұжырымдарының танымдық аспектілері талданады. Ғалым еңбектерінің мәні ұлттың ұлттық белгісі, рухани тұғыры – тілді ғылыми тұрғыда зерттеуімен тереңдей түсетіні түйінделеді.

Түйін сөздер: терминология, топонимика, этнотопонимика, мәдени мәтін, ұлттық код, ономастикалық кеңістік.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Ғылыми тұлғаға, оның ғылыми мұрасының негізінде рухани дүниесіне концентрация жасау арқылы азаматтық бейнесін, еңбектерін жұртшылыққа таныстыру бүгінгі гуманитарлық ғылымның басты міндеттерінің бірінен саналады. Көкше өңірінен шыққан тілші-ғалым Айтым Әбдірахманұлы Әбдірахмановтың ғылымға енгізген жаңалықтары мен ғылымның дамуына қосқан үлесін бағамдау арқылы ғылымдағы, жалпы қазақ мәдениетіндегі тұлғасын даралау осы міндеттің өресінде жүзеге асырылады. Мақалада ғалымның ғылыми тұжырымдары мен идеяларының өзіндік сонылығы, бүгінгі ғылыми тенденциялармен сабақтастығы анықталады, жаңа зерттеулерге жол ашатын перспективті сипаты бағаланады. А. Әбдірахманұлының қазақ терминологиясының дамуына үлкен үлес қосушы, қазақ топонимикасының негізін салушы ғалым екендігі тұжырымдалады.

КІРІСПЕ

Кез келген ғылымның өзінің дамуында өткенді ой елегінен өткізіп, бағалауы нәтижесінде болашақты бағдарлауы – заңды құбылыс. Өткенді, оның ішінде ғылыми ойды зерттеу адам санасында жаңаның жаңғыруына әкеледі, себебі әр дәуірдің зерттеушісі ғылыми тұжырымдар мен теорияларды өз кезеңінің тенденциясы аясында зерделеп, нәтижесінде белгілі бір кезеңде маңызды болып көрінбеген құбылыстың мәні келесі кезеңде басқа қырынан ашылып, ғылымды жаңа аспектіде танытады. Бұл – ғылымның даму сипаты. Олай болса, тілші-ғалым А. Әбдірахманұлының ғылыми мұраларын зерделеу арқылы тіліміздің зерттелу тарихын бағамдау, сол кезеңдегі тіл білімінің өзекті мәселелерін анықтау және осы мәселелер негізінде туған тұжырымдар мен теорияларды бүгінгі ғылыми ұстаныммен ұштастырып, жаңа қырынан таныту нәтижесінде қазақ тіл білімінің даму сипатын көрсету өзекті мәселелердің бірінен саналады. Ғалым еңбектерін ғылым сүйер жастарға рухани мұра ретінде таныту арқылы дәстүр жалғастығы мен тарих сабақтастығын жаңғырту да өз кезегінде тақырыптың өзекті қыры болып табылады.

А. Әбдірахманұлының ғылыми еңбектері бұған дейін арнайы зерттеу нысаны болған емес: ғалым еңбектерін жинақтап, оған қатысты материал қарастыру барысында жарық көрген бір-екі мақаланы ғана кездестірдік. Соның бірі – Т. Жанұзақов пен Е. Жұбановтың 1988 жылы «Қазақстан мұғалімі» газетінде «Ғылымның қия жолында» айдарымен жарияланған «Азамат ажары» мақаласы. Мақалада А. Әбдірахманұлының топонимикаға қатысты еңбектері аталады, терминология мәселелеріне қатысты мақалалары сөз болады, ғалым еңбектерін тек қазақ тілі мамандары ғана емес, тарих, география пәндерінің оқытушылары да орта, жоғары мектептерде пайдаланатыны айтылады [1,4]. Екінші мақала авторы профессор Қ.М. Есенов 1995 жылы «Көкшетау» газетінде жарық көрген «Жарқыннан ғылым жарығына: Көкшелік ғалым филология ғылымының докторы Айтым Әбдірахманов туралы» естелік мақаласына ғалымның ғылымдағы бейнесін, ұстаздық келбетін арқау етеді.

Ал біздің зерттеуіміздің мақсаты тілші-ғалым А.Әбдірахманұлының шығармашылығына сараптамалық шолу жасау, тіл білімі ғылымының теориялық ұстанымдарын негіз ете отырып, ғалым еңбектерінің ғылыми жетістігі мен маңызын, мәнін бүгінгі ғылыми тенденциямен ұштастыра зерделеу арқылы ғылыми жұртшылыққа таныту болып табылады. Белгіленген мақсат А. Әбдірахмановтың терминология саласындағы еңбектерін зерделеу, топонимика саласындағы ғылыми зерттеулерін талдау арқылы ғылыми тұжырымдарының танымдық аспектілерін анықтау міндеттерін жолға қояды.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеуде А.Әбдірахманұлының терминология және топонимикаға қатысты еңбектері сипатталады, пікірлері мен тұжырымдары интерпретацияланады, когнитивтік зерттеулермен сабақтастырылады. Зерттеу әдіснамалық негіз ретінде жалпы тіл білімі, қазақ тілінің тарихына, лексикология, грамматикаға қатысты теориялар, когнитивтік лингвистика тұжырымдарына сүйенеді. Ғалымның «Қазақстанның жер-су аттары», «Топонимика және этимология», «Қазақстанның этнотопонимикасы» атты монографиялары, «Көкшетау өңірінің жер-су атаулары» сөздігі, терминология және топонимика мәселелерін көтерген ғылыми мақалалары дереккөз ретінде алынады.

НӘТИЖЕЛЕР

Қазақ лексикологиясының дамуына өзіндік үлесін қосқан ғалымдардың бірі – филология ғылымдарының докторы Айтым Әбдірахманұлы Әбдірахманов. Өмірінің соңына дейін Ғылым академиясының Тіл білімі институтында қызмет еткен ғалым негізінен лексикологияның топонимика саласын зерттеген. Сонымен қатар А. Әбдірахманұлының ғылыми-зерттеу мұраларының қомақты үлесі терминология және терминологиялық сөздіктер жасау мәселелеріне қатысты. Ғалым Ш. Құрманбайұлы 50-жылдардың соңы мен 60-жылдардың бірінші жартысында терминология мәселесіне едәуір мән берілгендігін, Одақтық тіл саясатының ұлт тілдерінің өз заңдылықтарын сақтай отырып дамуына мүмкіндік бермей келгендігіне қарамастан, бұл кезеңнің ғылыми терминологияның қалыптасып, дамуымен ерекшеленетінін айтады. Бұл жетістікте ғалым А. Әбдірахманұлының да үлесі мол екендігін еңбектеріне, атқарған істеріне қарап бағамдаймыз. Ғалымның арақідік жазу тарихына қатысты мәселелерге қалам тартқанын 1954 жылы жарық көрген «Жазу тарихынан» деген шағын мақаласынан, 1957 жылы Ә. Құрышжановпен бірге жазған «Көне жазу ескерткіші» және «XIII–XIV ғасырдағы жазу нұсқасы («Codex Cumanicus» атты ескі түркі нұсқасының тілі туралы)» мақалаларынан көреміз. Біздің зерттеу барысында құрастырылған еңбектерінің библиографиялық көрсеткішінен ғалымның қазақ тілін оқыту әдістемесі, әдеби тілге қатысты ойларын да білдіріп отырғанын білеміз, ғалымның тіл жанашыры ретіндегі тұлғасын танимыз. Ғалымның қазақ тілінің қамқоршысы ретіндегі бейнесі терминология саласындағы еңбектерінен айқын аңғарылады.

Ғалым 1956 жылдан 1981 жылға дейін Қазақ ССР Министрлер Советі жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясына мүше болған, мемтерминкомның ғылыми хатшысы міндетін атқарған. Терминком жариялаған отыздан аса орысша-қазақша термин сөздіктерінің 20 кітапшасы А.Әбдірахманұлының редакциясымен жарық көрген, ал алты сөздікке ол авторластық правосымен қатысқан. А.Әбдірахманұлы құрастырған, мемлекеттік терминком бекіткен атаулардың ресми тізімдері 1976 және 1979 жылдары өз алдына кітап болып шыққан. Ғалымның терминология мәселелері бойынша жазған түрліше зерттеу жұмыстары Москвада, Киевте, Алматыда құрастырылған әр алуан ғылыми жинақтарға енген. Сондай еңбектерінің бірі – академик Ә. Қайдармен бірлесіп жазған «Қазақ терминологиясы» атты көлемді очеркі 1987 жылы Москвада басылған жинаққа енген [1,4].

Ғалымның терминология мәселелерін көтерген мақалаларының 1957 жылдардан бастап жарияланып тұрғанын еңбектерінің библиографиялық көрсеткішінен аңғарамыз. Мәселен, «Мұнай терминологиясы туралы» (1957), «Өнеркәсіптік терминдер жайында» (1958), «Пікір таласы шындыққа жеткізеді» (1959), «О некоторых вопросах составления русско-казахских отраслевых терминологических словарей» (1960), «Вопросы терминологии: о принципах составления русско-казахских отраслевых словарей» (1961), «Мемлекеттік терминология комиссиясында», «Тіл мәдениеті және терминология» (1968), «Терминдерді дұрыс қолданайық» (1972), «Терминологиялық сөздіктерді аудармада пайдалану жөнінде» (1978), «Из опыта разработки и упорядочения терминологии в Казахстане» (1983), «Термин

қалыптастыру тәжірибесінен» (1986) мақалаларынан ғалымның осы салада аянбай еңбек еткенін көреміз. Ой-пікірімізді бір-екі мақаласын талдау арқылы нақтылай түсейік.

«Пікір таласы шындыққа жеткізеді» мақаласы 1959 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған. Ғалым мақаласында, біріншіден, жаңадан терминдер жасау, оларды қалыптастыру, тұрақты қолдану мәдени өмірдің қажеттілігінен туатынын және бұл мәселенің бүкіл халықтың қатысуымен шешілетінін айтады, «өйткені тілдің жасаушысы да, қолданушысы да – халық» [2,2]. Екіншіден, орыс тіліндегі немесе интернационалдық терминдерге қазақ тілінде балама табу керектігін, мүлдем табылмаған жағдайда ғана басқа тілдегі формасы алыну керектігін айтады. Мұның өзі термин жасаудағы А. Байтұрсынұлының ұстанымы екендігі баршамызға белгілі. Үшіншіден, *аялдама, басылым, шеберхана, көркемөнер, мүсінші, бейнелеу өнері, шешендік өнер* деген терминдерді қолданудан қашпау керек деген пікірінің орынды айтылғанын бүгінгі күн тұрғысынан бағамдай аламыз, өйткені сол кезде жаңадан енгізіліп жатқан терминдер бүгінде әдеби тілімізге әбден сіңісіп кеткен. Сол сияқты ғалымның телевизорды *телекөру немесе телекөрім* дегеннен де *теледидар* деп алсақ, құлаққа жағымды деген ұсынысының да жүзеге асқандығын білеміз. Төртіншіден, ғалым жаңа сөздерді қалай болса солай енгізе беруден де аулақ болу керектігін ескертеді. Мәселен, ғалым *заңқой (юрист), дүнияуи (материальный), степень (мәртебе), жинарман, жазыларман* деген терминдерді сынға алады. Әрине, бұл терминдердің қолданысқа енгендігінен ғалым сынының орынды болғанын бүгінде баршамыз пайымдай аламыз. Бесіншіден, терминологиялық сөздіктер шығару ісіне баспа орындары, ғылыми зерттеу мекемелері баса көңіл аударулары қажеттігін және терминком бекітіп берген сөздерді ғана қолдану керектігін ескертеді. Алтыншыдан, ғалым әр тілдің ішкі заңдылықтары сақталу керектігін ерекше атап, *аспирантка, докторантка, журналистка* деп *-ка* деген род көрсеткішін қосудың қазақ тіліне еш қажеттігі жоқтығын айтады [2,3].

«Тіл мәдениеті және терминология» деп аталатын мақаласында ғалым термин жасау және қолдану тәжірибесінде қолайлы жақтармен бірге көптеген кемшіліктер мен олқылықтар, қиындықтар мен шалағайлықтардың да кездесетінін айтады. Мәселен, *қосымша құн* дегенді *түсер құн, тыңайтқыш* дегенді *құнарландырғыш, мырыш* терминінің орнына *тініке* деп өзгерту туралы ұсыныстарды қабылдаудың қажеттілігі жоқтығын ескертеді [3,4]. Сонымен қатар ғалым баспасөз бетінде кездесетін емлелік, пунктуациялық қателерді де сынға алады. Тіл мәдениетінің үлкен бір саласы болып саналатын терминология жұмысын одан әрі жақсарту үшін атқарылуы қажет шараларды ұсынады. Ғалым А.Әбдірахманов: «Алдымен Мемлекеттік терминком бекіткен терминдерді баспасөз бетінде жариялап отырған жөн. Ал баспасөз бетіндегі терминдердің дұрыс, бұрыстығын қадағалап отыру үшін Тіл білімі институтының жанынан арнайы топ құрған мақұл. Терминологиялық, түсіндірме сөздіктер шығару ісін мұқият қолға алу қажет. Мемлекеттік терминкомның қызмет сферасы кеңейтіліп, тіл мәдениеті, сауаттылық мәселелерін қамтитын органға айналуы керек. Міне, осы шаралардың іске асырылуы ана тілімізді ардақтауға, тіл мәдениетін көтеруге, сөз қадірін бұдан да қастерлеуге жетелейді» [3,4], – деп, қазақ тілінің маңызды мәселелерін көтереді. Жалпы ғалымның мақалаларынан аңғаратынымыз, терминология саласына қатысты қандай да бір мәселе болса, баспасөзде жарияланып, талқыға салынып, ортақ шешім шығарылып отырғанға ұқсайды. Ғалымның келесі мақаласы осы ойымызды дәлелдей түседі.

1972 жылы жарық көрген «Терминдерді дұрыс қолданайық» мақаласында ғалым А. Әбдірахманов мемтерминком бекіткен 40-қа жуық терминдер тізімін береді және Алматы қаласының орысша аталатын көшелер атауларын өзгертіп, Кеңес Одағының батырлары мен Еңбек ерлерінің атымен атау туралы шешімді жариялайды. Қазақ тіліндегі терминология, оның емлеге, аударма мен стилистикаға және жалпы тіл мәдениетіне қатысты туралы мәселелерге республикамыздың баспасөз органдары мен көпшілік қауым ат салысып отырса деген тілек білдіріп, терминологияға қатысты мәселелерді көпшіліктің назарына ұсынады [4,4].

«Ана тілін ардақтаған азамат, ізденгіш әрі еңбекқор ғалым осы табыстарымен шектеліп қалған жоқ» [1,4]. Топонимикаға қатысты мақалалары мен монографиялары – осының дәлелі.

«А. Әбдірахманұлы топонимика мәселелерімен сонау студенттік шағынан айналысқан. 1948-49 оқу жылында курстық жұмыс ретінде Қазақстанның жер-су атауларын жинастыру жөнінде тақырып берілген. Ғалым содан бергі өмірін негізінен осы бір ғана мәселеге арнаған. Республикамыздың түкпір-түкпірінен топонимиялық мәліметтер жинап, сыры көмескіленген микротопонимдердің мағыналарын ашқан» [1,4].

Ғалым 1954 жылы «Қазақстан топонимикасының кейбір мәселелері» деген тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғаған. Оған дейін топонимикаға қатысты бір ғана еңбекті, географ-топонимист Ғ.Қоңқашбаевтың 1949 жылы география ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін қорғаған «Қазақтың халықтық географиялық терминдері» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясын, атауға болады. Демек, А. Әбдірахманов – топонимиканы бірінші болып зерттеген тілші-ғалым.

1959 жылы А. Әбдірахмановтың диссертациялық еңбегі «Қазақстанның жер-су аттары» деген атаумен монография болып жарыққа шығады. Бұл монография – Қазақстан топонимдерін тарихи-лингвистикалық тұрғыда басқа туыстас тілдермен салыстыра зерттеген, топонимдерді лексика-семантикалық мағыналарына қарай топтастырған, топонимдердің жасалу жолын зерделеген тұңғыш еңбек. Бұдан кейін ғалымның «Топонимика және этимология» (1975), «Қазақстанның этнотопонимикасы» (1979) атты монографиялары жарық көреді. Ғалым араға жылдар салып, 1991 жылы «Қазақстан топонимдерін тарихи-этимологиялық зерттеу» деген тақырыпта докторлық диссертациясын қорғаған. Ал ғалым О.А. Сұлтаньяевпен бірлесіп дайындаған «Көкшетау өңірінің жер-су атаулар сөздігі» 2015 жылы жарыққа шықты. А. Әбдірахманұлының осындай көлемді еңбектерімен бірге ғылыми-танымдық мақалалары да қазақ тіл білімінің ономастика саласының ғылыми қорынан үлкен орын алады.

Ғалымның 1953 – 1989 жылдар аралығында топонимика мәселесіне қатысты жарияланған мақалаларын мазмұнына қарай төмендегідей топтастырдық:

1) *Топонимика ғылымының ғылыми негіздері туралы мақалалары:* «Қазақстан топонимдерінің жасалуындағы лексика-морфологиялық құбылыстар» (1959), «Топонимика принциптері» (1964), «Отражение этнонимов в топонимике» (1965), «М.Қашқари және ономастика мәселелері» (1971), «Диалектология және топонимика» (1973), «Топонимика – жаңа ғылым саласы» (1978), «Қазақстан этнотопонимикасы» (1978), «Этнотопонимы Казахстана, связанные с Алтаем» (1979), «К вопросу о методах этимологического исследования топонимов Казахстана» (1984), «Халық қазынасы» (1986), «Древние этнонимы – источник изучения этногенеза казахов» (1987), «Қазақ тілі топонимдерінің тарихи-морфологиялық аспектілері» (1988), «Оңтүстік Орал және онымен көршілес аудандардың кейбір көне гидронимдерінің этимологиясы туралы» (1989);

2) *Топонимдердің этимологиясы туралы:* «Ақмола» атауының шығуы туралы» (1956), «Этимологические изыскания – основная задача в топонимике» (1962), «Кейбір этнотопонимдердің этимологиясы жайында» (1967), «Этимологическое исследование некоторых этнонимов, общих для узбекского и казахского народов» (1985), «Кейбір топонимдердің этимологиясы жайында» (1986), «Өзбекстанмен шекаралас Оңтүстік Қазақстан топонимдерінің этимологиясы туралы» (1987), «Қызылқұм топонимдері» (1989);

3) *Топонимдердің дұрыс жазылуы мен транскрипциясы туралы:* «Географиялық атаулардың орфографиясы жөнінде» (1953), «Қазақстан жер-су аттарының дұрыс жазылуы мен транскрипциясының кейбір мәселелері жайында» (1955), «О топонимах Казахстана в словаре русской транскрипции географических названий» (1958), «Создать словарь географических названий» (1959), «Инструкция по русской передаче географических названий Казахской ССР» (1959), «Жер-су аттарының жазылуы» (1959), «Проблемы топонимики Востока» (1961), «Вопросы топонимики Казахстана» (1962), «Актуальные проблемы тюркской топонимики» (1989).

Ғалымның осы мақалаларына арқау болған мәселелері жинақталып, жүйеленіп, көлемді монографияларға ұласып отырған.

Алғашқы көлемді еңбегі – «Қазақстанның жер-су аттары» монографиясы төрт тараудан тұрады. Бірінші тарауында топонимика ғылымының сипаттамасы беріледі, әдістері мен міндеттері аталады, жалпы топонимика ғылымының зерттелу тарихына шолу жасалады. Ғалым топонимиканың тіл ғылымында үш түрлі бағытта зерттелетінін айтады: 1) Тілдің көне формаларын бойына сақтаған топонимдер тіл тарихы үшін, тілдің даму заңдарын зерттеу үшін материал береді; 2) Топонимдердің жасалуындағы лексика-морфологиялық, лексика-синтаксистік тәсілдері зерттеліп, оның субстантивтену, абстрактану заңдылықтары ашылады; 3) Топонимдер семантикалық және этимологиялық жағынан зерттеледі [5,9]. Ғалым атаған үш бағыттан біз дәстүрлі ғылыми парадигмада топонимика негізінен тіл және география, тарих ғылымдарының тоғысуында зерттелгенін білеміз, ал мұның өзі ғылыми, тілдік ақпарат беретіні сөзсіз.

Екінші тарауда топонимдер лексика-семантикалық мағынасына қарай былайша топтастырылады: 1) адам атына қойылған топонимдер; 2) ру аттарына қойылған топонимдер; 3) халық аттарына байланысты топонимдер (Ноғайлы, Қырғыз, Ұйғыр); 4) өсімдіктерге байланысты атаулар; 5) жануарларға байланысты топонимдер; 6) географиялық объектінің түр-түсіне қарай қойылған топонимдер; 7) объектінің санына байланысты қойылған топонимдер; 8) сол жерде болған оқиғаға, нәрсеге және қазіргі бар нәрселерге байланысты топонимдер (Атбасар, Молалы, Диірментөбе); 9) ұқсату, тенеу ретімен қойылған образды топонимдер (Айыртау, Айнабұлақ, Аякөз, Бөрік, т.б.); 10) географиялық және басқа да терминдерден жасалған топонимдер (Адыр, Арал, Балқаш, Жылға); 11) географиялық объектінің сапасына, қасиетіне, көлеміне байланысты топонимдер; 12) басқа тілден енген және көне сөздерден жасалған топонимдер; 13) әлеуметтік оқиғаларға байланысты топонимдер [5,45]. Ғалым осы екінші тарауда Қазақстан топонимдерінің жасалуындағы лексика-грамматикалық құбылыстарға талдау жасайды. «Топонимдер қалай болса солай кез келген тәсілмен жасала бермейді. Олардың жасалуында белгілі бір заңдылық болады. Қазақстан топонимдерінің қайсысы болмасын (басқа тілден енгенін есептемегенде) қазақ тілінің өзінде бар лексика қорынан нәр алып, оның өзіне тән ішкі мүмкіншілігіне сай жасалады» [5,55], – деген пайым жасаумен қатар ғалым: «Атаулардың барлығы да о баста белгілі бір оқиғамен байланысты қойылуы мүмкін. Мысалы: *Атқырылған* деген атау бір күндерде керуеннің аттары не індеттен, не бораннан, не қасқырдың шабуылынан апатқа ұшырағаннан қойылуы ықтимал. *Қызқашқан* деген атау ата-ананың рұқсатынсыз қашып кеткен қызға байланысты берілген шығар. Тайсойған деген атау тай сойылған жер дегенді білдіреді. Әрине, талай жерде ат қырылып, тай сойылып жатады, бірақ олардың бәрі *Тайсойған*, *Атқырылған* деп атала бермейді. Бұлардың ішінде оқиғалы факті көптің көкейінде сақталып қалуымен байланысты. Немесе *Қорасалған*, *Малқыстаған* деп аталу себептері де тілдің ішкі заңдылығымен ұштасып жатады» [5,70], – деген пікір білдіреді. Ғалым пайымдауларын түйіндейтін болсақ: біріншіден, топонимдердің тілдің лексика қорынан алынатыны, әрине, заңдылық. Екіншіден, ғалым айтып отырғандай, жер-су атауларының бекіп қалуы белгілі бір оқиғаның, ақпараттың халықтың көкейінде, санасында сақталып қалуымен байланысты. Мұның өзі топонимдік жүйенің онтологиялық болмысы оның менталдық болмысымен бірлесе отырып дамитынын, тілде, қоғамда қатар қызмет ететіндігін аңғартады.

Еңбектің үшінші тарауында ғалым тарихи деректерге сүйене отырып, Қазақстан топонимдері жасалуының кезеңдерін анықтайды. Ғалым пікірлерін жинақтап, біз өз тарапымыздан бұл кезеңдерді төмендегіше жүйеледік:

1) біздің заманымызға дейін VI-IV ғ. – б.з. VII-VIII ғасырлар: Қазақстан аумағын мекендеген сақ тайпаларының жасаған атаулары;

2) VIII-XI ғ. – XIII ғасыр: арабтар жаулауына байланысты пайда болған араб, парсы атаулары. Мысалы: Сауран маңындағы Яныкентті арабтар ал-Қарьят, ал-Хадиси деп атайды немесе Фараб секілді атаулар;

3) XIII ғ. – XV ғасыр: монғолдардың енуіне байланысты монғол тіліндегі атаулар пайда болы. Мысалы: Қапшағай, Тарбағатай, Боролдай, т.б.;

4) XV–XVI ғ. бастап қазақтар этнографиялық біртұтас халық ретінде қалыптасқандықтан, сол кездердегі топонимдер қазақ топонимдері деп аталады. Қазақ топонимдері тек осы кезеңде жасала бастаған жоқ, әрине. Топонимдердің жасалуы қазақтың этникалық құрамына енген тайпалар тілімен де байланысты.

Ғалым қазақ топонимдерінің бірнеше ғасырдың жемісі екендігін айрықша атап өтеді. «Қазақ топонимдері түркі семьясындағы тайпа тілдерінің негізінде жасалып, XV –XVI ғасырлардан былай қарай соның жалғасы ретінде қазақ тілінің негізінде дами берді» [5,142], – деп тұжырым жасайды.

Профессор А. Әбдірахмановтың еңбегін одан әрі зерделеу барысында аңғарғанымыз: ғалым түркілердің сақтардың ұрпағы екендігін баса айтып отырады. Бұл, әрине, сол кездің тұрғысынан саралағанда тіл тарихына қатысты маңызды фактілердің бірі еді. Ғалым сонымен қатар грек, қытай жазбаларын пайдаланған ғалымдардың пікірлерін негізге алып, көптеген жер-су атауларының түп төркіні біздің заманымызға дейінгі кезеңдерде жатқандығын және олардың барлық түркі халықтары тілінің тарихына қатысы барлығын айтады. Созақ атауының шығуы туралы деректер келтіреді, Сырдарияны түркілердің кезінде «Силис» деп атағанын айтады және кейіннен Яксарт аталуының себебін тарихи деректермен дәйектеуге тырысады. Сол сияқты монғол тілінен енген топонимдердің Қазақстанның барлық аудандарында кездесетінін айтады, «соның ішінде Шығыс Қазақстанда – 73 атау, Оңтүстік Қазақстанда – 46 атау, Солтүстік Қазақстанда – 11 атау, Батыс Қазақстанда – 14 атау монғол тілінен енген» [5,127], – деген дерек келтіреді. Ал ғалым Ғ.Қоңқашбаев монғол тілінен енген атаулардың санын 217 деп көрсетеді.

Ғалым топонимдердің қазақ тілінде дұрыс жазылуының практикалық маңызы зор екендігін айта келе, еңбегінің «Қазақстан топонимдерінің дұрыс жазылуы мен транскрипциясы туралы» деп аталатын төртінші тарауын осы мәселеге арнайды. Жалпы ғалымның мақалалары мен еңбектерін зерделеу барысында аңғарғанымыз: ғалым қазақ топонимдерінің қазақ тілінде дұрыс жазылуы мен транскрипциясына айрықша көңіл бөлген, оны өзекті мәселе ретінде үнемі көтеріп отырған. Мәселен, 1955 жылы «Коммунизм таңы» газетінде жарияланған «Қазақстан жер-су аттарының дұрыс жазылуы мен транскрипциясының кейбір мәселелері жайында» деген мақаласында ғалым топонимдердің дұрыс жазылмауынан олардың мағынасын айыру мүмкін болмай қалатындығын, сондықтан бұл мәселенің шешімін табудың маңыздылығын айтады. Топонимдерге қатысты бұл пікірін ғалым 1961 жылы Москвада өткен ғылыми мәжіліс және конференцияда өзекті мәселе ретінде көтереді: «Шығыстың географиялық атауларының орыс тіліндегі транскрипциясына қатысты мәселелер де өзекті болып табылады. Атаудың мағынасын түсінбеу, нәтижесінде этимологиясын да ажырата алмаушылыққа әкелетін өрескел бұрмалаушылықтарға жол беріліп келеді. Мысалы, «Жалғызғағым» теміржол станциясының атауы «Желги-Загим» деп жазылып жүр. Соңғы транскрипцияны түсіну мүмкін емес. Бұндай бұрмалаушылықтар, әсіресе, түркі тілдес республикалардың географиялық атауларында көптеп кездеседі [6,109]. Ғалым бұл мәселені шешу үшін картографияны өзгертіп, атауларды дұрыс жазу керек деген ұсыныс білдіреді: «Географиялық атаулар мүмкіндігінше картаға түсірілгенде, нақты қазақша түрде, ал мүмкіндігі болмаған күнде қазақ атауларына жақындатып берілуге тиісті» [5,28]. Бұл мәселеге тереңнен үңілетін болсақ, атаулардың халық танымына түсініксіз өзгеріске ұшырауы – олардың мәдени мәтін ретіндегі құндылығын да жояды, сол себепті ғалымның көтерген мәселесінің мәні тереңде жатыр.

Ғалым топонимдерді жазудағы ала-құлалықты бір жүйеге келтіруді ұсынады. Мысалы, Алатау, Қаратау дегендерді бірге жазып, Қызыл-орда, Талды-қорған деп бөлудің ешқандай ережеге сай келмейтінін айтады. Сол сияқты орысша транскрипциямен жазылып жүрген жер-су атауларының ешқандай мағына бермейтінін тілге тиек етеді: «Сүлікті деген атауды Солик-та деп екіге бөлгенде оны түсінбейсің. Чен-Гельди, Бик-Баулы, Моинта сияқты атаулар бұрмаланып кеткендіктен, мағынасын түсінудің қиынға соғатыны былай тұрсын, айтудың өзі қиын. Ынталы, Ынтымақ, Суықтау, Көкшетау, Жезқазған, Қарағанды, Алматы атаулары орыс тілінде Инталы, Интимак, Сууктау, Кокчетав, Джекказган, Караганда, Алма-

Ата болып дұрыс жазылмай жүр» [5,187], – деп, олардың қазақ тілінде жазылуын жүзеге асыру мақсатында қазақ тілінің фонетикалық, морфологиялық принциптеріне негізделген инструкция жобасын ұсынады. Нәтижесінде 1966, 1971 жылдары Москвада «Инструкция по русской передаче географических названий Казахской ССР» деген нұсқаулық жарық көреді. Ғалымның бұл еңбегін тек топонимика ғылымына қосқан үлесі емес, жалпы ана тіліне деген жанашырлығы деп білеміз.

Ғалымның келесі көлемді еңбегі – «Топонимика және этимология» деп аталады. Бұл еңбек қазақ топонимдерінің қысқаша этимологиялық сөздігін беруімен құнды. Ғалым, біріншіден, этимология терминінің дефинициясын ашып, сол кезең тұсында (70-жылдар) этимологиялық зерттеулердің тоқырап қалғандығын, сол себепті топонимдердің этимологиясын зерттеу – аса маңызды мәселе екендігіне арнайы тоқталады. Орыс ғалымдарының еңбектеріне сүйене отырып, зерттеу әдістерін сипаттайды және осыған дейін топонимдерді зерттеумен әр түрлі ғылым өкілдерінің шұғылданып келгенін, ал негізінен топонимдер тілдік құбылыс болғандықтан, тілшілердің шұғылданғаны дұрыс деген пікір білдіреді.

Сонымен қатар ғалым осы еңбегінде қазақ топонимдерінің жасалу кезеңіне қатысты пікірлерін толықтыра түседі. Қазақстан жер-су аттарының құрамы жағынан ана тілінің негізінде және басқа тілдің негізінде жасалған топонимдер болып бөлінетінін, атаулардың тарихи тууы мен дамуы жағынан *көне түркі, алтай, көне қазақ және жаңа қазақ дәуірлеріне* жататынын айтады. Көне түркі дәуірінде жасалған топонимдерге Алматы, Ебейті, Есіл, Жайық, Лепсі, Машат, Маңғыстау, Отырар, Торғай, Ырғыз, Шәуілдір, Шу атауларын жатқызады. Алтай дәуірінде жасалған атауларға түркі-монғол тіл қарым-қатынасы ықпал еткенін айтып, оларға Аңырақай, Алтынмел, Арқат, Қапшағай, Сілеті, Талас, Шар, т.б. топонимдерін жатқызады. Мәселен, қазіргі монғол тілінде чулуу сөзі тас екенін ескерсек, Чулууты – Сілеті атауы тасты дегенді білдіретінін топшылайды. Көне қазақ тілінің негізінде Бөген, Бұқтырма, Түгіскен атауларының, ал жаңа қазақ тілінде Ақсу, Қаратау, Шортанды, Еңбекшілдер сияқты атаулардың жасалғанын айтады [7,48]. Ғалым топонимдерді көне қазақ, жаңа қазақ кезеңдеріне бөлуде қандай ғылыми негізге сүйенгенін айтпайды, біздің топшылауымызша, сол кезеңге сай сөздердің мағынасының түсінілу деңгейін басшылыққа алғанға ұқсайды.

Алдында айтып өткеніміздей, А. Әбдірахманұлының ғылыми мұрасының құндылығын арттыра түсетіні – «Қазақ топонимдерінің қысқаша этимологиялық сөздігі». Сөздікте ғалым 141 топонимнің этимологиясын айқындаған. Ғалым бұл сөздік өзінің 20 жылғы ересен еңбегінің нәтижесі екендігін айтады және 1986 жылы жарияланған «Кейбір топонимдердің этимологиясы жайында» мақаласында тағы 20-ға тарта топонимнің этимологиясын береді. Зерттеулерінде атаулардың шығу тәркінің тарихи деректермен, тілдік құбылыстармен дәйектеп, қызықты мәліметтер келтіріп отырады. Әрине, бұл мәліметтерде де халықтың танымы, ғалымның уәжі орын алатыны сөзсіз.

Ғалым: «Топонимдерге қарай отырып, халықтың өткенін, миграция, ассимиляция, экономикалық өмір, кәсіби жағдай сияқтылардың басын ашып, тарихына тереңдей түсу мүмкіндігі туады. Басқаша айтқанда, жер-су атаулары – халықтың жер бетіндегі тарихи іздері болып табылады» [8,40], – деген пайым жасайды. Мәселен, сондай мәліметтің бірі – Ақмола атауының шығуы туралы, бірақ ғалым бұл мәліметті сөздікке енгізбеген, бұл өз алдына мақала түрінде берілген. Мақала «Ақмола қаласы жайында» деп аталады. 1956 жылы «Қазақстан пионері» газетіне жарияланған бұл танымдық мақалада ғалым: «Ақмола облысы 19-ғасырда ірі сауда орталығы болды. Түркістаннан, Сібірден, Россияның Европалық бөлігінен де Ақмола жәрмеңкесіне ірі саудагерлер келетін. Нұранның Ақмоладан өтетін жері таяз болғандықтан, жәрмеңкеге мал айдаушылар өзеннің осы тұсынан өтіп, үнемі мал өткен жер қарайып жататын. Тарихи мәліметтер де Ақмола қаласының басында осындай табиғи қараөткел болғандығын айтады. Ендеше Ақмоланың Қараөткел атануы осыған байланысты болған. Қаланың Ақмола атануы жайында жергілікті тұрғындар мынадай аңыз айтады. Бір жылы Қараөткелде бір адам қайтып, қабір қазғанда ақ балшық шығып, орнатылған моланы

сол балшықпен сылайды. Мола кейін ағарып, алыстан көрініп тұратын болған. Жәрмеңкеге мал айдап келетіндер сол моланы алыстан көретін болған. Сол себептен Қараөткел Ақмола болып өзгерді» [9,2], – деп, Ақмола қаласының бұрынғы атауы Қараөткел болғанын тарихпен, кейін Ақмола деп аталуын аңызбен байланыстырады. Танымдық тұрғыдан саралайтын болсақ, ғалым сипаттаған Ақмола атауы тарихи және этномәдени ақпарат береді.

А.Әбдірахманұлы «Қазақстан этнотопонимикасы» атты монографиясында этнонимдердің тарихи-этимологиялық сипаттамасын береді: Үйсін, Қаңлы, Дулат, Алшын, Арғын, Керей, Найман, Қоңырат, Шапырашты этнонимдерінің этимологиясына және Ашина, Созақ атауларына талдау жасап, тың пікірлер айтады. Созақ атауының сақ ұғымымен байланысты болғандықтан талдауға алынып отырғанына ерекше атап өтеді.

А. Әбдірахманұлының келесі бір еңбегі – ғалым О.Сұлтаньяевпен бірлесе дайындаған «Көкшетау өңірінің жер-су атаулары» сөздігі. Сөздікке 1062 атау енгізілген. Еңбекті зерделеу барысында аңғарғанымыз: көп атаулар адаммен байланысты, яғни жер-су атаулары белгілі бір тұлғалардың есімдерімен немесе ру атауларымен, не болмаса адамға қатысты бір оқиғамен байланысты аталған. Әсіресе, жер-су атауларының ру атауларымен аталуы – қазақ ұлтының танымына тән құбылыс. Биоморфтық мәдени код аясында қарасақ, сөздікте зооморфтық кодталған 59 атау, фитоморфтық кодталған 109 атау бар екен. Соматикалық кодталған 20 шақты топоним анықталды. Мәселен, Ақбалтыр (Ақжар ауданы), Ақтөбеми (көлшік), Аралтөбе (Зеренді ауд.,төбе), Бүйреккөл (көл, Еңбекш.ауд.), Кіндікқарағай (елді-мекен, Бурабай ауд.), Қосерін (мүйіс, Айыртау ауд.), Сарыбет (жер, Зеренді ауд.), Ұзынми, Үлкенми т.б.

Ғалымдардың пікіріне сүйенсек, ұлттық топонимдік кеңістіктің едәуір бөлігін түр-түс атауларының қатысуымен жасалған жер-су атаулары құрайды. Қ.Рысбергген зерттеулер нәтижесінде қазақ топонимиясында 10 негізгі түс атрибутталғанын айтады, олар: ақ, қара, қызыл, сары, көк, қоңыр, боз, ала, сұр, жирен [10, 109], . Ал «Көкшетау өңірінің жер-су атаулары» сөздігінде берілген топонимдерді түр-түске байланыстылығы тұрғысынан қарастырған тілші-ғалым Р.Ж. Қияқова: «А.Әбдірахманов, О.Сұлтаньяевтың «Көкшетау өңірінің жер-су атаулар сөздігі» деген еңбегінде бір компоненті «сары» деген түске байланысты 23 топоним (ороним, агрорим, ойконим, гидронимдер) көрсетілген. Әрине, осы 23 топонимнің тарихы, өзіндік сыры, белгілі бір уәжі, жасалу принциптері бар. «Ақ» түске байланысты 27 топоним көрсетілген» [11, 91], – дей келіп, сары, ақ, қара, көк түстерінің халық танымындағы мәнін ашады және ғалым тұжырымдарын танымдық аспектілермен сабақтастыра түседі.

ТАЛҚЫЛАУ

Айтым Әбдірахманұлын мына тұжырымдарына қарап та, қазақ тілтаным ғылымының негізін салушылардың бірі ретінде тануға болады: «Топонимияны образды түрде адамзат тарихының коды ретінде елестетуге болады. Онда халық өміріндегі маңызды кезеңдер сипатталады, дүниені тану деңгейі белгіленеді, дәстүрлер көрініс табады. Әрбір топоним – мәдени ескерткіш» [12,3]. Сонымен қатар ғалымның: «Әрбір халықтың өткені мен тіршілігі сөзбен таңбаланып, оның еркінен тыс, объективті түрде тарихқа еніп отырады, сондықтан топонимдерді ұлттық және мәдени байлықтар қатарына жатқызамыз. Ол халық тарихын, оның тілінің тарихын ашып беретін таптырмас дерек болып табылады» [6,116], – деген пайымынан тілдік деректер – топонимдердің халықтық қазынаға, рухани мұраға айналар құндылығын ерекше екшей білгендігін бағамдаймыз. Екіншіден, ғалым А.Әбдірахманұлы: «Топонимдердің өзіндік ерекшеліктері әр елдің табиғи жағдайымен, өмір сүру қалпымен, ұлттық дәстүрімен байланысты. Мәселен, мыңдаған жылдар бойы қазақ халқының мал шаруашылығымен айналысуы олардан жергілікті жердің өзіне тән қасиетін тани білуді талап етті. Бөрілі, Аюлы, Жыланды атаулары осы жерлерде аты аталған жыртқыш, жәндіктердің бар болуын білдіріп, малшыны сақтандырып та отырады. Қазақстан топонимдерінің тағы бір ерекшелігі – географиялық объектілердің қасиетіне, сыртқы белгілеріне, түсіне қарай, қандай да бір оқиғалармен байланысты образды түрде берілуі. Мысалы: Қаратал, Қызылқоға,

Алайғыр, Барсакелмес, Нарсойған т.б.» [13,129], – деп, топонимдердің өзіндік ерекшеліктерін саралауы олардың (топонимдердің) халық танымын сипаттауда маңызды орынға ие екендігін аңғартты.

Үшіншіден, ғалымның: «Тіл және оның даму заңдарын тек қоғам тарихымен, сол зерттелетін тілдің иесі болып табылатын халықтың тарихымен тығыз байланысты түрде зерттегенде ғана түсінуге болады. Топонимика сол жердің тарихи сырын ашумен бірге, олардың саяси және этнографиялық шекараларын анықтауға да көмектеседі» [5,9], – деген пікірінен біз топонимдерді халық өмірі, болмысы мен танымынан хабардар етер саяси мәтін ретінде де танымыз және ғалымның өз зерттеулерінде топонимдердің мәнін осы аталған ұстанымдар тұрғысынан ашуды мақсат еткендігін еңбектерін зерделеу арқылы пайымдаймыз.

Ал қазіргі таңда топонимикалық зерттеулерде өзге пәндердің де үлесі назарға алынып, бүгінгі топонимика бірнеше саланы қамтиды: лингвомәдениеттану, лингвогеография, этноботаника, лингвоэтнозоология, лингвофилософия, лингвопсихология, т.б. Сол себепті соңғы уақыттарда топонимдердің танымдық, этномәдени сипаттарын зерттеу кең етек алуда.

Осы зерттеулерді негізге ала отырып, ғалым А.Әбдірахманұлының топонимдер туралы тұжырымдарының да танымдық аспектілерін талдап көрсетуге болады. Мәселен, ғалымның мына пікіріне назар аударайық: «Қазақстан ертеден мал шаруашылығымен шұғылданатын ел болғандықтан, топонимдері өсімдіктердің атауымен аталуы заңды. Қаулы, Миялы, Жуалы, Қоғалы сияқты объектілер сол жерде аты аталған өсімдіктердің өсетінін білдіреді және әр төрт түліктің азықтанатын шөбіне қарай әр малға жайлылығын білдіреді. Топонимдердің ішінде ағашқа байланысты қойылған атаулар да мұқтаждыққа қажетті көрсеткіш болып табылады, өйткені ағаш та – шаруашылыққа керекті материал. Қазақстан топонимдерінде жануарларға байланысты атаулардың көп кездесуі де кездейсоқ емес, халықтың күн көріс көзі аңшылық болғандығынан хабардар етеді. Мысалы: Арқарлы, Суырлы, Шортанды, Маралды, Семізбұғы, Балықтыкөл т.б.» [5,40]. Ғалым бұл пікірімен жер-су атауларының астарында халықтың өмірлік тәжірибесі, білімі жатқандығынан хабардар етеді. Ал ғалым пікірін когнитивтік лингвистика тұрғысынан түйіндесек: топонимдердің өзіне тән кілті (код) бар, әр жер атауы – халық когнициясында сақталған, халықтың өмірден түйген білімінің көрсеткіші.

Топонимдер лингвокогнитивтік аспектіде географиялық кеңістік, ономастикалық кеңістік, этнологиялық кеңістікте зерттелуіне қарай топтастырылады. Ғалым Б. Тілеубердиев ономастикалық кеңістікті «адам», «жан-жануар», «өсімдік», «кеңістік» сияқты төрт концептілік өрісте қарастырады [14,15]. Кез келген концептілер сияқты кеңістік концептісі де өзіндік ұлттық ерекшелікке ие, өйткені оның көп өлшемді көлемінде объективті дүниенің маңызды бір категориясы – әлем туралы ұлттық менталдық түсінік орын алады» [15,126]. Қазақ халқының менталдылық болмысында, яғни ұлттық менталитетінде кеңістік концептісі *дала, жұрт, атамекен, туған жер* ұғымдарымен анықталады. Ал *туған жер, туған ел* сол жердің, елдің топонимдік атауларымен байланысты болып келеді. Дала, жазық даласы, бұлағы мен сайы, жайлауы мен қыстауы осы кеңістік концептісі аясында қарастырылады.

«Тілдік санада кеңістік жөнінде ұғым әр тарихи дәуірлерде қалыптасқан, сол дәуірден көрініс беретін менталдық ұстанымдар, когнитивтік түсініктер жүйесі бар» [14,244]. Әр кезеңге қатысты топонимдер де – сол дәуірлердің тарихи жәдігері болумен қатар, менталдық ұстанымдар мен стереотиптердің де айнасы, топонимдерде уақыт, мезгілдік код жатады.

Мәселен, сөздікте кездесетін Әулиебұлақ (Зеренді ауд.) атауы бұлақ маңында әулие болған деп ырымдап қойылған, әлі күнге дейін адамдар бұлаққа садақа ретінде күміс тиындар тастайды. Жалпы қазақ ұлтының менталдық ұғымында әулие сөзімен тіркесіп келген жер-су атаулары бір тылсым күшпен байланысты болып келеді, қасиетті деп есептеледі.

Оразбұлақ (Бурабай ауд.) – Ораз деген кісі Абылай ханмен еріп келіп, осы бұлақтың маңын мекендеген, бұл деректі білетін адамның санасында сонау ескі күндер бейнесі елестейді. Немесе Бурабай ауданы, Қарабұлақ елді мекенінде судың көзі бар, бұлақ болып

ағып жатады, қыста да қатпайды, бұрқылдап су шығып жатады, жергілікті тұрғындар «Көз» деп атап кеткен және қасиетті деп есептейді. «Көз» дегенде осы топонимді білетін адамның санасында қасиетті бұлақ елестейді, өйткені оның когнициясында этномәдени ақпарат сақталған.

Сол сияқты Көкшетау өңірі туралы айтылса, Бурабай, Айнабұлақ, Жекебатыр, Оқжетпес бейнесі елес берері сөзсіз, өйткені халық санасында тарихи-деректік ақпарат сақталған, бұл атаулардың астарында сұлулық, әдемілік ұғымдары рухани кодталған. Сөйтіп, осы талдаулар арқылы қазақ топонимдерінде дүние, адам, рухани және материалды мәдениет жайында сан қырлы мәліметтер мен ақпараттар жиналғанын пайымдаймыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келгенде, қарастырылған мәселелер бойынша мынадай түйін жасалады: ғалымның қазақ терминологиясының даму жолындағы еңбегі ана тілінің жанашыры ретіндегі тұлғасын танытады. Ғалым А. Әбдірахманұлы – топонимиканың негізін қалаушы ғалым. Ғалым еңбектеріне дейін топонимдердің тек географиялық атаулар тұрғысынан зерттелгені анықталды. Топонимдер – халықтың өмірі, дүниетанымы, болмысынан хабар беретін ақпарат көзі болғандықтан, ғалым А.Әбдірахманов тұжырымдарының да танымдық аспектілері басым жатады. Топонимдердің мәдени мәтін екендігі тұжырымдалады. Ғалым А.Әбдірахманұлының топонимика саласына қатысты ғылыми-зерттеу еңбектері, біріншіден, топонимика ғылымының даму бағытын айқындауымен, екіншіден, ұлттық код белгісін танытар маңыздылығымен құнды.

Бүгінгі ғылыми тенденция құбылыстардың нақты болмысын, яғни мәні мен мазмұнын танытуды көздейді. Олай болса, тілші-ғалымның ғылыми-зерттеу мұраларының ұлттық-мәдени континуум моделіндегі формасы – тіл білімі ғылымының даму бейнесі болса, ішкі мән-мағынасы ұлттың рухани болмысын сипаттауымен айқындалады. Ғалым еңбектерінің мәні ұлттың ұлттық белгісі, рухани тұғыры – тілді ғылыми тұрғыда зерттеуімен тереңдей түседі.

Зерттеуімізде ғылыми-зерттеу мұраларын зерделеу арқылы ғалымның тіл жанашыры ретіндегі азаматтық тұлғасы, өз кезеңінің, бүгінгінің, болашақтың жастарына берген тағылымы арқылы ұстаздық тұлғасы, ғылымдағы ізі арқылы ғалымдық тұлғасы дараланды. Жеке бір тұлғаға және оның шығармашылығына бағытталған бұл зерттеу болашақта кең канат жайып, берік тұғырға қонатын «Тұлғатану» ғылымының бастаулары болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Жанұзақов Т., Жұбанов Е. Азамат ажары // Қазақстан мұғалімі. – 1988. № 9. – 4-б.
- 2 Әбдірахманов А. Пікір таласы шындыққа жеткізеді // Қазақ әдебиеті. – 1959. №1. – 2-3-б.
- 3 Әбдірахманов А. Тіл мәдениеті және терминология // Социалистік Қазақстан. –1968. №239. – 4-б.
- 4 Әбдірахманов А. Терминдерді дұрыс қолданайық // Социалистік Қазақстан. –1972. №23. – 4-б.
- 5 Әбдірахманов А. Қазақстанның жер-су аттары. – А.: Қазақ ССР ҒА, 1959. – 219 б.
- 6 Әбдірахманов А., Құлманова З. Қызылқұм топонимдері // Қазақ тілі мен әдебиеті. –1995. №9. – 116-121-б.
- 7 Әбдірахманов А. Халық қазынасы //Білім және еңбек. –1986. №10. – 47-48-б.
- 8 Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – А., 1975. – 208 б.
- 9 Әбдірахманов А. «Ақмола» атауының шығуы туралы // Қазақстан пионері. – 1956. №2. –2-б.
- 10 Рысберген Қ.Қ. Ұлттық ономастиканың лингвокогнитивтік негіздері. – А.: Дайк-Пресс, 2011. – 328 б.

- 11 Қияқова Р.Ж. Көкшетау өңірінің жер-су атаулар сөздігіндегі түр-түске байланысты ойтолғам // Ш.Уәлиханов атындағы КМУ Хабаршысы. Фил. сер – 2018. №1 (2). – 91-95-б.
- 12 Әбдірахманов А. Қазақстан топонимдерін тарихи-этимологиялық зерттеу. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған ғылыми баяндама. – А., 1991. – 58 б.
- 13 Әбдірахманов А. Выступление на совещаний, посвященном принципам топонимики. Принципы топонимики. – М., 1964. – С. 128-131.
- 14 Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері. – А.: «Арыс», 2007. – 280 б.
- 15 Жұбанов А.Қ. Қолданбалы лингвистика: Қазақ тілінің статистикасы. Оқу құралы. – А.: Қазақ университеті, 2004. – 209 б.

REFERENCES

- 1 Zhanuzakov, T. and Zhubanov, E. (1988) ‘Azamat Azhar’, *Kazakhstan Teacher*, 9. (In Kazakh).
- 2 Abdirakhmanov, A. (1959) ‘Opinion leads to truth’, *Kazakh Literature*, 1, pp. 2–3. (In Kazakh).
- 3 Abdirakhmanov, A. (1968) ‘Language culture and terminology’, *Socialist Kazakhstan*, 239, p. 4. (In Kazakh).
- 4 Abdirakhmanov, A. (1972) ‘Let’s use the terms correctly’, *Socialist Kazakhstan*, 23, p. 4. (In Kazakh).
- 5 Abdirakhmanov, A. (1959) *Place and water names of Kazakhstan*. Almaty: Kazakh SSR Academy of Sciences. (In Kazakh).
- 6 Abdirakhmanov, A. and Kulmanova, Z. (1995) ‘Toponyms of Kyzylkum’, *Kazakh Language and Literature*, 9, pp. 116–121. (In Kazakh).
- 7 Abdirakhmanov, A. (1986) ‘People’s treasury’, *Education and Labor*, 10, pp. 47–48. (In Kazakh).
- 8 Abdirakhmanov, A. (1975) *Toponymy and etymology*. Almaty: Gylym. (In Kazakh).
- 9 Abdirakhmanov, A. (1956) ‘On the origin of the name “Akmola”’, *Kazakhstan Pioneer*, 2. (In Kazakh).
- 10 Rysbergen, K. K. (2011) *Linguistic foundations of national onomastics*. Almaty: Daik-Press. (In Kazakh).
- 11 Kiyakova, R. Zh. (2018) ‘Reflections on types and colors in the dictionary of place-water names of the Kokshetau region’, *Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University. Philological Series*, 1(2), pp. 91–95. (In Kazakh).
- 12 Abdirakhmanov, A. (1991) *Historical and etymological study of toponyms of Kazakhstan*. A report prepared for receiving the academic degree of Doctor of Philological Sciences. Almaty. (In Kazakh).
- 13 Abdirakhmanov, A. (1994) ‘Speech at a meeting on principles of toponymy’, in Nikonova, V. A. and Trubacheva, O. N. (eds.) *The principles of toponymy*. Moscow: Nauka, pp. 128–131. (In Russian).
- 14 Tileuberdiev, B. M. (2007) *Linguistic-conceptual foundations of Kazakh onomastics*. Almaty: Arys. (In Kazakh).
- 15 Zhubanov, A. K. (2004) *Applied linguistics: Statistics of the Kazakh language*. Almaty: Kazakh University. (In Kazakh).

Материал 19.09.2022 баспаға түсті

Научно-исследовательское наследие лингвиста-ученого А. Абдрахманулы

Б. Шалабай¹, А.К. Колпенова²

¹Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уәлиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан.

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан.

Подрастающее поколение должно знать выдающихся личностей своего родного края. На основе этой идеи в свою очередь одной из значимых проблем является модернизирование продолжения традиций и преемственности истории, как духовного наследия, посредством представления молодым любителям науки научных трудов выходца из Кокшетауского края, учёного-лингвиста Айтыма Абдрахманулы Абдрахманова.

В статье говорится о его вкладе в развитие казахской терминологии, с помощью анализа его научных статей в этой сфере определяется его гражданская позиция, как болеющего душой за свой родной язык человека. Группируются по тематике статьи, касающиеся топонимики - одной из сфер лексикологии, а также исследуются монографии. Заключается, что А. Абдрахманов – первый учёный, исследовавший казахскую топонимику. Интерпретируется его суждения, касающиеся этимологии названий географических объектов Казахстана.

Казахские топонимы в трудах учёного дифференцируются по этапам образования, анализируются когнитивные аспекты топонимов. Заключается, что значение научных трудов учёного углубляется исследованием в научном аспекте языка-национального символа, духовной основы нации.

Ключевые слова: терминология, топонимика, этнотопонимика, культурный текст, национальный код, ономастическое пространство.

Материал поступил в редакцию журнала 19.09.2022

Linguistic Scientist Aytym Abdrakhmanov's research heritage

B. Shalabay¹, A.K. Kolpenova²

¹ Shoqan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan.

² L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.

The younger generation should know the outstanding people of their native land. On the basis of this idea, to present to the younger generation research works by the linguist Aytym Abdrakhmanov is relevant. The article describes his contribution to the development of Kazakh terminology via analysing his research works in this field. His civic position is determined as that of a person who is deeply concerned about his native language. The authors analyse Abdrakhmanov's monographs, group works related to toponymy by subject. They infer that Abdrakhmanov is the first linguistic scientist who studied Kazakh toponymy and interpret his judgments concerning the etymology of the names of Kazakhstan's geographical objects. Abdrakhmanov classified Kazakh toponyms by stages of formation, analysed the cognitive aspects of toponyms. The authors conclude that the significance of Abdrakhmanov's research is greater for he also explored the scientific aspect of the native language.

Keywords: terminology, toponymy, ethnotoponymy, cultural text, national code, onomastic space.

Received: 19.09.2022

УӘЖ 8.81

Р.Ж. Қияқова¹, Г.Ш.Шахманова², Т.Берикбол³

¹ф.ғ.к., профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, E-mail: raua_5@mail.ru

²п.ғ.м., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, E-mail: gulshat.shakhmanova@gmail.com

³п.ғ.м., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, E-mail: berikbol_taslima@mail.ru

СӨЗ БЕН ШЕБЕРЛІКТІҢ ҰСТАСЫ – ТӨЛЕГЕН ҚАЖЫБАЙ

Мақалада Қазақстан жазушылар одағының мүшесі, Қазақстанның мәдениетіне еңбегі сіңген қайраткер, Ахмет Байтұрсынов атындағы сыйлықтың иегері, «Құрмет» және «Парасат» ордендерінің иесі, Көкше өңірінің айтулы қаламгері – Төлеген Сыздықұлы Қажыбайдың «Аран» повесі тілдік тұрғыдан зерттеліп, автордың сөз қолоданыс ерекшелігі талданады.

Мақаланың негізгі бөлімінде халықтың ұлттық болмысын танып білу мақсатында қолданылатын этнолингвистикалық этюдтер, халық танымынан туған көне атаулар – этнографизмдер, халықтың мәдениетімен байланысты тұр-түстану – колоративті лексикаға байланысты теориялық дәлелдер мен деректер қарастырылады. Сонымен қатар, «Аран» повесіндегі байырғы сөздер, халық танымындағы ұлттық өлшем бірліктері талданып, этномәдени лексика сараланады.

Түйін сөздер: этнографизм, этнолингвистикалық этюд, кірме сөздер, лингвомәдениет, мәдени лексика, лексема, колоративті лексика.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Мақалада журналист, ақын, жазушы, драматург, Көкшенің әйгілі тұлғаларына қатысты сүбелі туындылар жазған қарымды қаламгер Төлеген Қажыбаевтың «Аран» повесі лингвистикалық тұрғыдан талданады. Қазақ даласындағы ұлы нәубет ашаршылыққа байланысты жазылған повесте жазушы түп-төркіні тереңде жатқан байырғы сөздерді, лингвистикалық тұлғаларды, этнографизмдер мен этнолингвистикалық этюдтерді ұтымды қолдана білген. Автор қолданысындағы шығармада кездесетін, қазақ халқының санасында сараланып, жадында сақталған лексемалар тілдік тұрғыдан сараланады.

КІРІСПЕ

Қай ұлттың болмасын қаламгерлер қауымы тарихтың тегершігімен бірге айналған жылдардың жүлгесінде өз халқының бастан кешкен басты қайғылы оқиғалары жөнінде көбірек қалам сілтеп, оқырман назарын барынша аударуға ұмтылады. Қазақ даласындағы сұрапыл оқиғалардың арасында ұлы нәубет ашаршылықтың алатын орны айрықша. Егемендігіміз еңсесін көтергенше, біздің ақын-жазушыларымыз үшін бұл тақырыпта қалам тербетіп, баспадан шығару аса қиынға түсті. Дегенмен, заман зұлматы: ашаршылықтың бет-бейнесін көрсетуге бағытталған туындыларымыз бар.

Мысалы, Ш.Мұртазаның «Қызыл жебе» Қ.Қазыбаевтың «Сұрапыл», С.Елубайдың «Ақ боз үй», З.Жәкеновтің «Зұлмат» романдары, С.Жүнісовтің «Заманай мен Аманай», М.Мағауиннің «Сары қазақ», Н.Ақыштың «Рақымсыз көктем», Т.Сәукетаевтың «Күзғын тойған қыс», Н.Қапалбекұлының «Жер-ошақтың түтіні», Т.Қажыбаевтың «Аран» секілді повестері мен хикаяттары ашаршылық жайынан сыр шертеді.

Төлеген Қажыбаев – сегіз қырлы, әмбебап шығармашылық жолынан қол үзбей, қырық алты жыл «Көкшетау правдасы», «Коммунизм нұры», «Солтүстік Қазақстан», «Арқа ажары»,

«Бұқпа» газеттерінде жауапты қызметтерді үлкен іскерлікпен атқара жүріп, сүйікті халқына поэзиясы, прозасы, драмасы бар отыздан астам кітап ұсынып, оқырмандардың сүйіспеншілігіне бөленген қаламгер.

Кәкімбек Салықов мөлдір сөздің шебері Төлеген Қажыбайдың шығармалышығын жоғары бағалап: «Төлегеннің қай шығармасын оқысаңыз да, сәулелі ойға шомыласың. Мен оның поэзиясымен көптен таныспын, сондағы байқағаным, ол адамдардың арасындағы сан қилы қатынастарды, туған елдің қымбаттығы мен сұлулығын, достық пен махаббатты сипаттаса, «сөз атасы Майқы би» дегендей, сөз жүйесін, ой өрісін тауып, көңіл қозғар толғанысқа, терең тебіреніске батырады. Қуаныш пен қайғы-қасіретті айқын сипаттай біліп, шырылдаған шындыққа сүйенген поэзиясы өмірдің бір шетін тесіп шығады», – деген [1].

Мақаламызға арқау болған «Аран» повесіне тоқталмас бұрын, қазақ әдеби тілінің сөздігіне сүйеніп, тақырып атауының қолданылуы мен мағынасына назар аударсақ. Бір ғана «Аран» лексемасының алты түрлі мағынасы анықталды:

АРАН¹ зат. Нәпсі, құлқын.

АРАН² зат. көне.зоол. лат.<hippjtamus amphibius>. Ерте заманда болған өте үлкен жыртқыш. Ол жеміне ұмтылғанда қомағайлығы сонша – алыстан аузын аша жүгіреді екен. «Аузын *арандай* ашу» тіркесі содан қалған (Тіл және аударма).

АРАН³зат. аңш. Аң аулауда қолданылатын үсті жабылған терең ор, шұңқыр

АРАН⁴зат. Кірпіш пен темірден жасалған қоршау.

АРАН⁵ зат. жергі. Жарлық, үкім.

АРАН⁶ зат. бот. <fungia>. Көкнәр тұқымдасына жататын біржылдық өсімдіктер туысы [2,589].

Сол сияқты тілімізде *араны ашылды, қақпанға арандады, оққа арандады, сөзге арандады, арандағыш (пәлеге ұрынғыш), арандай, аузын (құлқынын) арандай ашты, арандал, аранды, ашуға арандатты, арандатқыш, арандатушы, арандатушылық* сияқты қолданыстар бар.

«Аран» деген тілдік бірлікке қатысты автор қолданысында:

«Бәрі де аштық атты тойымсыз *аждаһа аранын* қанағаттандырсақ, тойындырсақ деген дәрменсіз әрекеттің өтеушсіндей болмашы тірлік, ақ сүйек болып жусап қалар ұлы аза –жан азасы алдындағы соңғы тұяқ серпілісі болатын» [3,92].

«Босқындар тасқыны Ресейге асатын қара жолдың үстінде отырған Шақалақтың шаңырағын шайқалтып, түндігін теңселтіп қана қойған жоқ, бұл ауылдың тұрғындарын атамекенінен бездірген аштықтың тойымсыз *аранды ажалын* да ала келген еді» [3,93].

«Аштық зобалаңына ұшыраған қыр елі жөнкіліп Сібірге қарай сырғи жөнелгенде, Ресей мен Қазақстанның жол айырығындай ұрымтал тұста отырған шағын Шақалақ шілдің қиындай тоз-тозы шығып *аранын ашқан* зұлмат нәубеттің топанды тасқыны астында қалып мерт болар санаулы сәттің тек астында тұрғандығын аңғара қоймаған марғау күйде еді». [3,97].

Жоғарыдағы үзіндіде *аждаһа аран, аранды ажал* тіркестері тойымсыз сөзімен қатар қолданылса, келесі қолданыс *аранын ашқан* тіркесі өте үлкен жыртқыш деген мағынада жұмсалған. Автор аталған повесінде «аран» деген ұғым атауын әртүрлі контексте, әртүрлі мағынада пайдаланған.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеу үшін негіз болған дереккөздер қатарында Ә.Қайдар, Т.Қоңыров, З.Ахтамбердиева, М.Е.Бекболганова, Ж.Манкеева, М.Копыленко және басқа да ғалымдардың зерттеу еңбектерін айта аламыз.

Мақаланы жазу барысында материалды жаппай жинақтау, жұмыстың мақсаты мен тақырып ерекшелігіне байланысты: сипаттама, талдау, саралау, жүйелеу, салыстыру, анализ, синтез, топтастыру әдістері қолданылды. Көрсетілген әрбір әдіс көзделген мақсатқа жету үшін зерттеудің белгілі бір кезеңдерінде қолданылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Қазақ әдебиетінде көркемдік үлгісімен, кестелі тілімен, өзіндік қолтаңбасымен даралығын айғақтайтын Т.Қажыбайдың «Аран» деп аталатын повесі: «*Кереге басына кепкен көнегін ілген не сән, қайыңның қабығын кеміріп, қымыздық пен жуа теріп кеткен не сән, күркесінде қалған сүйек-саяқты иттің езуінен жырып алып, қазандағы қара суға қайнатып қатық еткен не сән, саптама етіктің май сіңді қонышын терезе әйнегінің орнына тұтқан, қарын құрышын турамышылап талғажау еткен не сән ... Бәрі де ... ақ сүйек болып жусап қалар ұлы аза – жан азасы алдындағы соңғы тұяқ серпілісі болатын*», – деп басталады [3,91].

Адамның жан дүниесіне әсер ететін мына абзац (микромәтін) оқырманын қалай жетелей түскенін өзіңіз де байқамай қаласыз.

Жиі қолданыла бермейтін, жастардың есінде жүрсін, байырғы сөздердің түп-төркінінің тереңіне бойласын, тіліміздің байлығын тағы бір сезінсін деген мақсатта бұл лексемаларға академик Ә.Қайдарша лингвистикалық этюдтер топтамасын жасауды жөн көрдік. Көркем шығарманың тіліне тілдік тұрғыдан осы бағытта жұмыс жүргізу, оқырманның шығарманы егжей-тегжейлі оқып, бүге-шігесіне дейін түсінуіне де мүмкіндіктер жасайды.

Ғасырлар бойы қазақ халқының санасында сараланып, жадында сақталып, небір сөз зергерлерінің арқасында көркем шығармадан орын алатын көнек (кепкен көнек), құрыш (қарын құрышы), кісе (кісе белдік), сір (сір етік, сір өкше), кебін, *ақырет кебін* (екі кездік кебіндік бөз) деген лексемалардың мән -мағынасын анықтап көрейік.

- Көнек (кепкен көнек) – бие саууға арналған теріден (көннен) жасалған ыдыс.

Көнек ірі қара малдың бас не мойын терісінен жасалған бие саууға, құдықтан су тартуға арналған шүмегі бар ыдыс [3,94].

2-мәтін. Кебеженің қақпағын ашып ішіне үңілді... әлденені қаудырлатып алып шықты. Бұл бір кезде май салынған *қарынның* қос алақандай *құрышы* еді... Шыдай алмады. Қарынның жиегін тістелеп ұзақ малжаңдады. Сірі болып сіресіп қалған неме болар емес... Саусақтарымен шеңгелдей қысқан *қарынның* ақ жем болған *құрышын* ызаланып, есікке қарай лақтырып жіберді [3,94].

- *Құрыш (қарынның құрышы)* – майы әбден таусылған қарынды шоққа қақтағанда пайда болатын тағам «құрыш» деп аталады [4].

3-мәтін. Алдындағы еңгезердейдің кигені *сірі етік*, жырым шалбар, белін *күміс кісемен* қынай бұған, өңірі далиып кеткен жеңіл шапан да қалған, екеуінікі иықтарына іле салған ескі -кұсқы, алым- жұлым бірденелер [3,100].

- Ыста ұсталған, көн болып қатып қалған қасаң, теріні қазақ *сірі* дейді. Онан жасалған өкшенің ең ішкі астары – *сір астар*, өкшенің ішін қалыңдата қойған қалың көн – *сіріөкше* деп аталады. Етікшілер тіккенде өкшесі мыжылмасын деп оған қатты көннен немесе қайыңның тозынан (қабығынан) кепіл салады. Оны да сіріөкше деп атайды. Қазақта өте шыдамды, төзімді адам туралы айтылатын «жаны сірі» деген тұрақты тіркес осыдан қалыптасса керек [5].

Автор қолданысында сірі етік – сірөкше етік –өкшесі сірден жасалған етік

- Белбеудің бірнеше түрлері болған. Атап айтар болсақ, «жауынгерлік белдік» «кісе белдік», «күміс белдік», «кемер белбеу» және тағы басқа. Жауынгерге айналған әрбір көшпендінің арнайы жауынгерлік белдігі болған көрінеді. Ал қалташадан, қыннан және оқ-дәрі торсықшасынан тұратын белбеу – «кісе белбеу» деп аталады.

Бұл белдікке таналар мен жартылай асыл тастармен түрлі-түсті шынылар орнатылған пластинкалар бекітілген. Белдіктің келесі бір түрі – «күміс белдік». Белдіктің бұл түрі жартылай асыл тастар және күміс таналармен әшекейленген. Кемер белдік қысқа, белді бірнеше айналдыра бууға жарамайды. Екі жақ шеті қапсырмамен әшекейленген. Белбеу тек белді бууға ғана арналып қана қоймай, адамдардың дәрежесін де аңғартқан. Ел құрметтейтін

абыройлы адамдардың белдігі таналармен көбірек әдіптелген. Тіпті белбеуіне қарап адамдардың әл-ауқатын ғана емес, қай жақтың қазағы екенін аңғаруға болған [6].

«Аран» повесінде *кереге, қазан, қатық, кебеже, көсеу, қос арыс арба, ахиреттік бөз, екі кез кебіндік бөз, ақ кебін, құрт, ежігей құрт, малта, сандық, күбі, піспек, жез құман, жастық, құс төсек, кілем, төсеніш, кереует, елтірі бөрік, тұлкі тымақ, шапан, саптама етік, қамыт, тері, сәкі, шаппа пышақ, түндік* тағы басқа мәдени лексикаға жататын этнографизмдер бар.

Этнографизмдер дегеніміз не? «Этнографизмдер – өткен тұрмысымызда болған, көбі әлі де қолданылып келе жатқан тұрмыстық бұйымдардың белгілі сенімге, баспанаға, киім-кешекке, ішер асқа, туыстық қатынасқа, ел билеу ерекшелігіне, заң тәртібіне, әдеттік құқыққа байланысты қолданылатын, халқымыздың тұрмыстық және тілдік ерекшеліктерін көрсететін арнаулы атаулар мен сөз тіркестері [7, 69].

Академик Ә.Қайдар: «Кез келген этнографизм мен этнофразеологизмге номинативтік мағынамен қатар шағын этнографиялық этюдтер де қажет», – дейді [8]. Оқырман үшін этнолингвистикалық этюдтер шығарманы терең, жіті түсінуге, сөздік қордың баюына, ой-өрісінің дамуына көмектеседі. Демек, этюдтер мәдени лексемаға яғни мағыналық бірлікке этнолингвистикалық деректерге берілетін арнайы түсініктеме немесе анықтамалар, түрлі көлемдегі мағлұматтар. Ғалымдардың пікірінше, этнолингвистикалық этюдтер әрқашан ғылыми деректермен дәйектелмеуі мүмкін. Бірақ «... ол – этностың өз өмірінен туындап, өзіндік ғасырлар бойы сыналып, қалыптасқан тәжірибесінің нәтижесі» [8].

«Этнолингвистикалық этюдтер» дегеніміз – этнос болмысын танып-білу мақсаты мен «тіл әлемін» түбегейлі зерттеудің нәтижесінде әрбір негізгі мағыналық бірлікті және оған қатысты этнолингвистикалық арналарға деректерді жоғарыда айтылған сатылы қатыстық тәртібімен берілетін түсініктемелер, анықтамалар, мағлұматтар, топшылаулар [8].

Мысалы: *Саптама етік* – қазақтың ұлттық аяқ киімдерінің бір түрі, оның кең қонышы тізені жауып тұрады. Тақым жағы ойықтау келіп, аяқты бүгіп жазуға кедергі жасамайды. Ол қыстыгүні киілетін болғандықтан, ішіне киіз астар салып, сапалы былғарыдан, ертеректе жылқының немесе өгіздің терісінен ағаш кергішпен өкшесін аласа етіп тігетін болған [9].

4-мәтін. Құдай қаласа, мылтықты, сандық түбінде өзіне деп сақтап жүрген *екі кез кебіндік бөзді* бірер пұт бидайға айырбастап келер, келер де жұтынып отырған мына қызыл өңеш келіні мен баласын, анау үйелмелі- сүйелмелі екі немересін қарық етер. Тілексіз пенде емес, арғысын, құдай қаласа, тағы да көре жатар [3,94]. Мәтіндегі кебін сөзінің мән-мағынасы не екеніне назар аударсақ:

➤ Кебін (екі кез кебіндік бөз)

Кебін деп қайтыс болған адамға кигізілетін ақырет киімді атайды. Кейде ақырет кебін деп те жатады.

➤ *Ақырет кебін* – өмірден өткен адамның ең соңғы киімі, кебіні.

Оған байланысты қазақта «*Кебенек киген келеді, Кебін киген келмейді*» деген тәмсіл осыны аңғартса керек. Яғни Ақырет «*ең соңғы*» деген мағынаны білдіреді... Кебінді молданың өзі пішіп, кебін тігуге арналған ағаштан жасалған инемен тігеді. Ақырет кебіннің бас, бел және аяқ жағынан баулар шығарылып, мәйітті орап болған соң сол баулармен бас, бел және аяғынан байланады. Мәйітке кебінді кигізгеннен кейін үш жерінен, басының астынан, белінен, аяқтың астынан байлайды. Содан соң мәйіт табыттан алынып, кілемге оралады.

... Жаугершілік заманда ұрысқа аттанған ер азаматтар атының қанжығасына *ақырет кебін* бірге алып жүру міндеттелген. Кебіннің «*шың киім*» деген де аты бар. Ақыретке оралған соң оның күнәларының өтеуі ретінде підия салты атқарылады.

➤ Підия, фидия (арабша ғұқ) ислам дініндегі иман негіздерінің бірі – о дүние, қиямет-қайымға сенуге байланысты діни жоралғы. Підия қайтыс болған адамның балиғатқа толғаннан кейінгі өмірінде жасалған күнәсін ақтау үшін мұқтаж адамдарға ақшалай, заттай не малмен беріледі [10].

Бұдан басқа да шығармада мәдени лексикаға жататын елтірі бөрік, барқыт бедерлі сырма шалбар, кебіс сынды киім атауларын да кездестіруге болады.

5- мәтін. – Астағыпыралла, мынау аяқ қой! – Қос тізесі дірілдеп барып шөге кеткен Жауғашты мең-зең болып ұзақ отырғаннан кейін, ит-құсқа жем болып шашылып қалған сорлы жанның сүйектерін жиып, *шаппа пышақпен* қазған шұғанаққа әкеліп жасырған болды. Білген аятын оқып, бетін сипады [3,116]. Осы мәтіндегі шаппа пышақ деген номинативтік атауды қалай түсінуге болады?

➤ Пышақтың бірнеше түрі бар: ол – бәкі. Ұстауға өте ыңғайлы, шағын, өткір болады. Оны кейде шаппа деп те, кейде қазақы бәкі деп те атаушылық бар. Халқымыздың таным- түсінігінде бәкіні яғни шаппаны ас үйдігі тағамдарды әзірлеуде қолданбауға тырысады. Шаппа соғым кезінде дастархан басында қолданылады. Ол үнемі ер жігіттің жанында немесе үйде бала- шағаның қолы жетпейтін жерлерде тұруы керек.

Т.Қажыбайдың аталмыш повесінен *орыс мұжығы*, жер шұқыған *мұжық*, аштан өліп жатсаңдар да *кінәздіктерің* қалмайды, *Ресейге* қарайды, *Түменнің* орманы, *әртелдің* төрағасы сияқты қолданыстарды кездестіреміз. А.Байтұрсынұлының термин мәселесіне байланысты принциптерінің бірінде: «Жаппай қолданылатын әлемдік терминдер қабылдана алады, бірақ олар қазақ тілінің табиғатына сәйкес өзгертілуі керек, сөздердің жеке тұрғандағы бітімі сақталуы керек. Ал сөйлеу ағымында бір- бірімен тіркесу, жалғасу, бірігу нәтижесінде сөздер байырғы дыбыстық құрамын өзгертіп, сөйленіс ыңғайына икемделеді»,– десе, академик Ә.Қайдар «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» деп аталатын еңбегінде: «Орыс тілінен (жалпы славян тілдерінен) енген термин – атауларды мүмкін болғанынша қазақша аударып қолдану керек; аударуға келмейтіндерін бұрынғыдай сол қалпында емес, қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне үйлестіре қабылдау керек», – деген ұстанымды басшылыққа алады. Мысалы: товар – тауар, завод – зауыт, ящик – жәшік, конфета – кәмпит, самовар – самауыр, Россия – Ресей, Европа – Еуропа т.б.

Белгілі қаламгер Т.Қажыбайдың шығармашылық лабораториясында басқа тілден енген кірме сөздерді қолдану ерекшелігі де автордың стиль даралығын танытса керек.

Ақпараттар ағымының күшейген заманында өмірімізді, қоршаған ортамыздағы іс-әрекетімізді сандарсыз елестету мүмкін болмай бара жатқан сияқты. Сатып алатын кез келген тауардың сандарға шақталған коды бар. Кез келген хабар, тіпті мәтін сандардан құрылған код арқылы жеткізіледі.

Демек, халықтың санасында сандар әлемі аралық өлшем, уақыт өлшемі, қашықтық өлшем, салмақ өлшемі, көлемдік өлшем деген атаулармен тығыз байланысты. Т.Қажыбаев «Аран» деген шығармасында сирек қолданылатын бірлі- жарымды *бір қадақ астық, бірер пұт астық, кіші бесін, бір үзім нан, бір уыс бидай, екі- ақ уыс бидай, қос уыс бидай, бес-ақ шақырым жер, жалғыз ұл Көбей, қос сәби, сынық малта* сияқты халық өлшемдерін қолданғаны анықталды.

Салмақ өлшемінің дәлелі ретінде мына мәтінге назар аударсақ.

6-мәтін. – Әртел, әртел деп өзеуреген немді алған еді. Еккен егіннен *бір қадақ* та асты бермей, сыпырып-сыпырып оны әкетті. Масақ қағып, еңбек күнге деп еңіреп жүріп алған *бірер пұт* немізге тығын болады. Бітті ғой, әне...

Ә. Нұрмағамбетовтің «Бес жүз бес сөз» атты еңбегінде: «Қадақ сөзінің мағынасы –200 грамға тең салмақ» [11,148] . Ал *пұт* сөзі сөз таптарының бірі зат есімнен жасалған: «Салмағы 16 килограмға тең ауырлық өлшемі», –деп көрсетілген [10,21].

➤ Пұт зат. [4, 21].

7-мәтін. *Жалғыз ұл* Көбей әкесінің алдынан шықпайтын көмбіс мінезінен жаңылып көрмесе де, алдың -дұлдың қылықты келіні Кенжеш анда-санда болса да, бұрқ -сарқ мінез танытып, қайын атасын «Шақалақтың» қотанынан он көшіріп, құтты орнына он қондыратын [3,93].

8-мәтін.– Апа, қарным ашты. Бидай қуырып берші, апа, – дескен *қос сәби* сәкінің жиегіне отыра кеткен аналарының мойнына артылды [3,94].

Мәтіндегі *жалғыз* деген сөз сын есім қызметінде жұмсалғанымен, ол біреу деген лексика-грамматикалық мағынаны білдіреді.

Сол сияқты *қос* (қос сәби) деген түбір тұлғасындағы сөзді де сын есімге жатқызамыз. Ал осы сын есімнің лексика-грамматикалық мағыналарын сараласақ, мәтінде сандық ұғым «екеу» дегенді білдіреді. Сөздікте сипатталуы төмендегідей: «Жалғыз. сын. Тек біреу ғана [4,572]. Жалқы.сын. Біреу ғана, жалғыз [4, 577].

Жоғарыда аталған ұлттық танымдағы өлшем бірліктерден басқа *екі-үш түйір құрт, бірер уыс ұн, бір шәй қайнатым уақыт, екі шөкім бидай, екі уыс бидай* тәрізді тіркестер автор қаламына тән.

Әрбір жазушы функциональды стильдерде, нақтыласақ, публицистикалық, сөйлеу, көркем әдебиет стильдерінде сөз мағыналарының көрінісі іспетті синоним, омоним, антонимдерді жеке, дара әрі қатарластыра, қабаттастыра қолдана береді. Мақсат – айтылмақ ойды әсерлі жеткізу.

Әр этностың арасындағы мәдени және психологиялық ерекшеліктерді зерттеудің бірден-бір жолы – негізгі концепттерді зерттеу. Ұлттық менталитетті танытатын концептілердің бірі – «түр-түс» концептісі.

Адам өмірінде түстің үлкен маңызы бар. Түс адамдардың көңіл-күйіне, эмоциясына әсер етеді. Сондықтан да түстерді әртүрлі ғылым салаларының мамандары зерттеп-зерделеуге тырысады. Тілшілер де түр-түс атауларын негізгі лексикалық топтардың қатарына жатқызады. Лингвистер, этнолингвистер, тіл тарихын зерттеушілер түр-түс атауларының жүйесінде кейбір әмбебап ұқсастықтар кездеседі деген тұжырымға келеді. Сондай-ақ белгілі бір түстің әртүрлі реңкіне қатысты тіл-тілде бейнелі тіркестер, идиомалар және мақал-мәтелдер қолданылады. Олар әрбір ұлттың өткен өмірінен, әлеуметтік-тарихи, эмоционалдық-ментальдық ақпарат бере алады.

Түс атауының жасалуы әр түрлі экстралингвистикалық жайттарға байланысты болады. Олар:

- этностың мәдениеті,
- тұрмысы,
- салт-дәстүрі,
- ұлттық психологиясы,
- танымдық ерекшелігі,
- әр түрлі тарихи оқиғалары,
- объективті құбылыстары

Сонымен, түр-түс атаулары әрбір халықтың лексикалық қорында көптеп кездеседі. Әрбір тілдегі түр-түс атаулары белгілі бір заттың сапалық сынын білдіретін, сондай-ақ белгілі бір халықтың мәдени өмірі мен тарихынан, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпынан мол мәлімет беретін күрделі категория болып саналады.

синтаксистік тіркестер пайдаланылған.

Сөз бен шеберліктің ұстасы Т.Қажыбайдың қаламына тән даралықты колоративті лексиканы қолданысынан да аңғаруымызға болады. Повесте түр- түсті таңбалайтын «ақтың» антонимі «қара» деген түсті тура мағынасында және бейнелеу мағынасында түрлі символдық мәнде ұтымды жұмсаған. Шығармадағы *қара албасты, қара кебеже, қара қазан, қара су, қара жол, қара мылтық, қара құлып, қара орман, қара кезіп, қарабеттей, қара үзіп ұзап кету, бір қараға жету, қара бақыр* сияқты синтаксистік тіркеске нысан болған «қара» деген түстің қолданылуының өзі бір төбе.

Қара түс қайғы-қасіреттің, өлім-жітімнің, неткен бір жауыздық пен зұлымдықтың, асқан бір айуандықтың символы деп танылса, енді бірде қара күштің, қайтпас қайрат пен төзімділіктің, шыдамдылықтың символы деп те қолданылып жүр. Халықтың басына төнген ұлы нәубет, аранын ашқан аждаһа ашаршылықты оқырманға жеткізу мақсатында барша түстің ішінен әр контексте білдіретін мағынасына қарай «қара түсті» ұтымды түрлендіріп, ойын өрнектеген..

Демек, қаламгер ата-бабамыздан мұра боп қалған тіліміздің сөз байлығы, сөздерді көркемдейтін, әсерлей түсетін түр-түс қазақ халқының тарихын, салт-дәстүр, ұлттық сана мен ой-өрісін, адамгершілік қалыптарын, тұрмыс-тіршілігін, ісін, мінез-құлқын, жан дүниесін, ділін, дінін әрі қысқа, әрі нұсқа суреттейді.

9-мәтін. ...Бірақ сенің еліңде жөнді басшы жоқ. Кіші революция керек деп бар малыңды сыпырып алды ма, алды. Екі жыл астық шықпады ма, шықпады. Судағы балықты, ормандағы саңырауқұлақты алып жей алмай отырған сорлы қазақ мал тұяғының сыртылынан айрылса, күн ашық, жер қарады адасасыңдар.

... Сендер сияқты біз де өгіз бен сиырымыздан айрылдык. Біз де коллективтеніп жатырмыз. Бірақ орыс мұжығы жөке шәркей киюге арланбайды. Жердің тамарын біледі, мына өскен шөбің, ағашың, анау суың – бәрінен де қысылғанда азық табуға болады. Ал сендер балықты құрт деп, саңырауқұлақты бопа деп мұрын шүйіресіндер.

... эне, сендердің аштан қатып жатсаңдар да кінәздіктерің қалмайды, қалмайды-ау [3,109].

Осы мәтіндерден алынған үзінділер яғни стилистикалық фигуралар да бейнелеу, мәнерлеу сияқты экспрессивті-эмоционалды реңк үстеу арқылы көркемділікті арттыру үшін автордың диттеген мақсатын орындаған деп білеміз.

ТАЛҚЫЛАУ

Екінің бірі қолдана бермейтін автордың қаламына ғана тән көпшілікке, жастарға, түсініксіз тілдік бірліктерді (*аран, підия, ақыреттік кебін, сіре етік, қарынның құрышы, күміс кісе, ақ жем болған құрыш, ақ кебін сүйреткен ажал, шүберек күлтара*) автор шығармасында қисынын тауып орайластыра білген. Дарынды қаламгер Т.Қажыбай «Аран» повесінде көркемдегіш құралдарды, атап айтсақ, қайталау, оның түрлерін аллитерация, ассонанс, анафора, эпифораны жиі қолданған. Оны жоғарыда көрсетілген микромәтіндерден аңғаруымызға болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Аран» повесінің түйі:

Қызы Нұрбикенің апалаған дауысы шықты. «Кеш ботам, кешіре гөр, сорлы ананды» деп ... жан дүниесін үрей билеген келіншектің аялдауға мұршасы жоқ ... қасқырлардың ортасында қалған қызын бас салып боршалап жатқаннан да бейхабар қалған мәңгүрт жандай ақыл- естен айрылып ілгері жүгіре берген ... есіл -дерті қос сәбидің бірін, жалғыз ұлды, аман алып қалу еді [3,127].

Біз автордың шығармасына баға беретіндей, сөз қолданысын саралайтындай дәрежеге жеткен жоқпыз, десе де көзі ашық, көкірегі ояу оқырман теңдесі жоқ, сегіз қырлы, бір сырлы, жергілікті қаламгер *Төлеген Сыздықұлы Қажыбайдың* шығармасын іздеп жүріп оқыса, әдемі иірімдерін, мәдени лексикаға жататын лингвистикалық тұлғаларды, өзгеше сөз оралымдарын «...Болмасаң да, ұқсап бақ» деп қолдана жүрсе деген ниеттеміз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Кәкімбек САЛЫҚОВ. Мөлдір сөздің шебері. <https://egemen.kz/article/19138-moldir-sozdinh-sheberi>

2 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. Т.Жанұзақов, С.Омарбеков, Ә.Жүнісбек. – Алматы: Арыс. 2006, 1-том.752 б.

3 Қажыбаев Т: Қанкешу. – Ақмола, 1995. – 208 б.

4 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 8-том. П-Т. – Алматы, Ғылым, 1985. 591 б.

5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 4-том. Ж-К. – Алматы, Ғылым, 1979.672 б.

6 Сөздік <https://sozdikqor.kz/soz>

7 Бекболғанова М. Е. Көркем шығармадағы тұрмыстық суреттеулердің этнолингвистикалық сипаты Қаз ҰУ хабаршысы. Филология сериясы, №2 (132)

8 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998.

9 Қазақ халқында етікшілік өнер ежелден жақсы дамыған https://www.inform.kz/kz/kazak-halkynda-etikshilik-oner-ezhelden-zhaksy-damygan_a2888317

10 Қазақ энциклопедиясы. VII том <http://kazenc.kz/>

11 Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы: Рауан, 1994. –304 б.

REFERENCES

1 Kakimbek SALIKOV. A master of clear words. <https://egemen.kz/article/19138-moldir-sozdinh-sheberi>

2 T. Zhanuzakov, S. Omarbekov, A. Zhunisbek. (2006) Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. - Almaty: Arys. (In Kazakh).

3 Kazhibayev T (1995): Kankeshu. - Akmol, 208 p. (In Kazakh).

4 Explanatory dictionary of the Kazakh language (1985). Volume 8. P-T. – Almaty, Science, 591 p.

5 Explanatory dictionary of the Kazakh language. (1979) Volume 4. J-K. – Almaty, Science, 672 p.

6 Dictionary <https://sozdikqor.kz/soz?id=306991&a=ET%C4%B0K>

7 Bekbolganova M. E. etnolinguistic nature of domestic descriptions in the work of art, Kaz University Herald. Philology Series, No. 2 (132) (In Kazakh).

8 Kaidar A. (1998) Core issues of the Kazakh language. - Almaty: Mother tongue, (In Kazakh).

9 The art of shoemaking has been well developed in the Kazakh people since ancient times https://www.inform.kz/kz/kazak-halkynda-etikshilik-oner-ezhelden-zhaksy-damygan_a2888317

10 Kazakh encyclopedia. Volume VII <http://kazenc.kz/>

11 Nurmagambetov A. Five hundred and five words. -Almaty: Rawan, 1994. -304 p. (In Kazakh).

Материал 19.09.2022 баспаға түсті

Знатоқ слова и мастерства – Толеген Кажыбай

Р.Ж. Княжкова¹, Г.Ш.Шахманова², Т.Берикбол³

¹Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г.Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

²Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г.Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

³Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г.Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В статье лингвистически исследована и проанализирована повесть «Аран» члена Союза писателей Казахстана, заслуженного деятеля культуры Казахстана, лауреата премии имени Ахмета Байтурсынова, обладателя орденов «Курмет» и «Парасат», выдающегося писателя Кокшетау – Толегена Сыздыковича Кажыбая.

В основной части статьи рассматриваются этнолингвистические этюды, используемые с целью познания национальной идентичности народа, историзмы, этнографизмы, теоретические аргументы и факты, связанные с цветоведческой-колористической лексикой, связанной с культурой народа. Кроме того, анализируются коренные слова в повести «Аран», национальные единицы измерения в народном познании, дифференцируется этнокультурная лексика.

Ключевые слова: этнографизм, этнолингвистический этюд, заимствованные слова, лингвокультура, культурная лексика, лексема, колористическая лексика.

Материал поступил в редакцию журнала 19.09.2022

A connoisseur of the word and skill - Tolegen Kazhybay

R. Zh. Kiyakova¹, G. Sh. Shakhmanova², T. Berikbol³

¹Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

²Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

³Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

In the article, the story “Aran” by Tolegen Syzdykuly Kazhybay, a member of the Union of Writers of Kazakhstan, Honored Cultural Worker of Kazakhstan, laureate of the Akhmet Baitursynov Prize, winner of the Kurmet and Parasat awards, famous writer of the Kokshe region, is studied and analyzed from a linguistic point of view. The main part of the article examines ethnolinguistic studies used for the purpose of cognizing the national identity of the people, historicisms, ethnographisms, theoretical arguments and facts related to the color and coloristic vocabulary associated with the culture of the people. In addition, the root words in the story “Aran”, national units of measurement in folk knowledge are analyzed, ethnocultural vocabulary is differentiated.

Keywords: ethnography, ethnolinguistic research, foreign words, linguistic culture, cultural vocabulary, lexeme, color vocabulary.

Received: 19.09.2022

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

МРНТИ 16.41.21

УДК 81'27

Г.О. Ибраимова

Кандидат филологических наук, зав. кафедрой Переводоведения ИМиЛ, Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева, г. Бишкек, ул. Раззакова, 51, 720026, Республика Кыргызстан; orcid: <https://orcid.org/0000-0002-9458-2181>; gulsara25089@yandex.ru

КОНЦЕПТ *MOTHER-IN-LAW* В АНГЛИЙСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ В АСПЕКТЕ БАЗОВЫХ ПРИЗНАКОВ

Основная цель статьи – описать особенности структуры концепта *mother-in-law* в английской лингвокультуре. Для достижения цели необходимо решить следующие задачи: 1. Проанализировать одиннадцать словарей английского языка – статью «*mother-in-law*»; 2. Определить через анализ компонентов значения слова – репрезентанта концепта – понятийные признаки. Актуальность предпринятого исследования заключается в осмыслении понятийных признаков концепта *mother-in-law*, развившихся в современной английской лингвокультуре. Научная новизна состоит в первом опыте определении всего объема понятийных признаков концепта *mother-in-law*. В статье используется набор методов лингвистического анализа: компонентного анализа, дескриптивный, интерпретативный, концептуальный. В результате анализа одиннадцати словарей английского языка был найден 81 понятийный признак концепта *mother-in-law*. Их можно объединить в двадцать один блок: 1. Материнство; 2. Человек; 3. Ментальные особенности; 4. Возраст и размер; 5. Оценка; 6. Статус; 7. Природные объекты; 8. Земля; 9. Предмет; 10. Христианство и религиозная иерархия; 11. Соматика; 12. Функции; 13. Характер; 14. Живое существо; 15. (Взаимо)отношения; 16. Животное; 17. Этика; 18. Физиология; 19. Перцепция; 20. Эмоции; 21. Социум.

Ключевые слова: концепт; понятийные признаки; структура концепта; языковая картина мира; английская лингвокультура.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Родовая система лингвокультуры становится объектом пристального внимания когнитологов. Изучение концептов родовой сферы представляет собой интерес с позиций определения особенностей их структур в аспекте их базовой части [1, с. 37-44].

Слово *mother-in-law* впервые отмечено в 1350–1400 гг. [Merriam-Webster.com Dictionary]. Среднеанглийский вариант *moder in lawe* использовался в юриспруденции. Слово происходит от среднеанглийского *in-lawe* «в законе», т. е. «лицо, находящееся под регулированием и защитой закона», основанное на запрете римским гражданским правом, а затем и христианским каноническим правом, браков в пределах четырех степеней кровного родства, то есть до двоюродных братьев и сестер включительно [Dictionary.com: интернет-ресурс]. Формант *in-law* является официальным указателем с 1894 г. того, «кто-либо из родства не естественного». Формант *in-law* впервые зафиксирован в XIII в. в законе, описывающим каноническое право, которое определяет степень отношений, в которых брак запрещен. Изначально формант *in-law* имел более узкое применение; его общее распространение на дальних родственников супруга было «разговорной формой или журналистским фразеологизмом». В среднеанглийском формант использовался в виде *inlaue* (XIII в.). В этот период формант означал «тот, кто находится в пределах или восстановлен

под защитой закона в выгодном положении» (противоположно преступнику), от глагола *inlauen*, от древнеанглийского *inlagian* «обратный приговор объявлению вне закона» [Online Etymology Dictionary].

Слово *mother-in-law* используется для обозначения как матери мужа – свекрови, так и матери жены – тещи. Первое употребление фиксируется концом XIV в.: *moder-in-laue* «мать супруга». В раннем употреблении это слово имело значение «мачеха». На британском сленге с 1884 года слово *mother-in-law* «тёща» означало «смесь старого эля и горького» [Online Etymology Dictionary].

ВВЕДЕНИЕ

Цель изучения концепта *mother-in-law* – выявление его понятийных признаков современного периода. Словом *mother-in-law* в английском языке обозначается как «тёща», так и «свекровь».

Актуальность проведенного исследования заключается в обобщении данных о понятийных признаках в структуре концепта *mother-in-law* в современной английской лингвокультуре. Объект исследования – английский концепт *mother-in-law*, предмет – понятийная часть признаков в структуре этого концепта, определяемых на основе анализа словарных статей в толковых словарях английского языка.

Концепт *свекровь* редко становился объектом лингвистического исследования. Обнаружено три статьи, посвященные его исследованию. Соавторы О.А. Новоселова и Л.Н. Храмцова обратились к концептам *невестка* и *свекровь* в диалектной картине мира [2, с. 197-201]. Е.Ю. Пономарева описала один из способов объективации концепта «теща / свекровь – *mother-in-law*» в русской и английской лингвокультурах через концептуальную оппозицию «свой – чужой» как [3, 185-192]. Л.М. Тагалекова рассмотрела причины возникновения конфликтных ситуаций в диаде «свекровь – невестка», описав их как стереотипные модели поведения на примере карачаевского этноса [4, с. 185-188].

Взаимоотношения в семье между свекровью и невесткой изучают как психологи, так и педагоги. Отмечен ряд статей в этих областях знания [6-10]. Зарубежные исследования сосредоточены на вопросе родительства [11, с. 73-95].

С позиций выявления понятийных признаков в его структуре концепт *mother-in-law* изучен не был. В этом состоит научная новизна исследования.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В статье применяется набор методов лингвистического анализа: концептуальный, метод компонентного анализа словарных дефиниций, дескриптивный, интерпретативный. Материалом языкового материала послужили одиннадцать толковых словарей английского языка.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В словарях и энциклопедиях в качестве источника исследования выступает словарная статья «*mother-in-law*» – основной репрезентант изучаемого концепта. Было проанализировано 12 толковых словарей английского языка.

В английских словарях к слову *mother-in-law* приводятся следующие определения:

1. the mother of your/ one's/ person's wife or husband [12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20].

Пример: We are going to take a trip to my mother-in-law's house on Christmas. by § July 19, 2004;

2. the mother of one's spouse [16; 18; 21; 22];

3. *Archaic*. A stepmother [21; 22];

4. a. a horrible beast; b. The beast who bore my husband [18]. Пример: Next time, pour holy water on her... she may melt. by Nikki J. September 10, 2003;

5. A woman who bears children who one day wed, will find herself at the wedding day changed into a mother-in-law [18];

6. This demotion of status as the previous Number One female in her children's world can create horrible changes in what was once a lovely woman [18]. Пример: New wife says, "I thought I married just my husband, but his mother is a huge part of our life!" Therapist says, "Yes, she is your mother-in-law, and if you let her, she can destroy your marriage. Think - two women love the same man." by A Wife June 9, 2005;

7. Most of the bad scenarios arise from a jealousy between wives and mother-in-laws, although there have been some husbands who have faced the wrath of a mother-in-law [18];

8. A mother-in-law is generally seen as a mythically bad person. As a parallel, father-in-laws don't get the same bad rap [18];

9. A dreadful experience which we all must go through, unfortunately [18];

10. A women who gave birth to another human being in order to make him/her missearable and than accuse his/her spouse for that [18];

11. An evil deceptive creature, who likes to analyze your every move, Condemn you, and leave you to die [18]. Пример: I would rather have a chainsaw enema, than have dinner with my mother in law. by SHANNON January 14, 2004;

12. A woman that 90% of the time talks about how she loves stuff that is so fuckin boring you consider hanging yourself [18];

13. A Woman that thinks your not good enough for her daughter until you buy her that flower pot she really liked [18]. Пример: Hi Darlin, me and the lads are going to the shooting range, does your mother want to come? by Gary Campbell July 17, 2005;

14. A Woman who thinks and speaks shit! [18]. Пример: Hint, When being spoken to by your mother in law, listen and dont lie, they know everything. by Gary Campbell July 17, 2005;

15. Your wife's mother. a terrifying insight into what awaits you in 25 years time [18]. Пример: The wife's mother came around yesterday. by mike read August 13, 2003;

16. Simply put, a Bitch [18]. Пример: I hate my mother in law. by Josh Platt December 11, 2003;

17. Self righteous, beastly, female entity. Master of deception. Often dyes her hair in order to reflect a younger age. One who professes to be all knowing. She Who is Evil. The Heartless One. [18]. Пример: After his mother in law's week-long visit, Rob had to call an excorcist and bathe himself in Holy Water to rid his home of the evil presence that she left behind. by Super Gerbil! September 5, 2003;

18. Bringer of Hell to Earth [18]. Пример: Even driving my mother-in-law to the grocery store was a painfully horrible five minutes of my life. by James October 31, 2003;

19. An old wrinkly woman who hates you [18]. Пример: My mother in law stabbed at my longfellow with a three pronged fork. by Muu August 31, 2004;

20. the annoying "hang nail" that pisses you off and will not heal on the side your finger nail/cuticle [18]. Пример: OMG 2 days and this mother in law is driving me nuts! by SexyTexan January 5, 2012;

21. the fattest, ugliest, meanest, most fake, evil, stinkiest thing (with chin hair) you can imagine [18]. Пример: My mother in law is so gross. by Splish Splash October 2, 2003;

22. A bitter and twisted old hag, who, no matter how much, or what you do, is never good enough [18]. Пример: All my Mother in law does is moan like a bitch. by Wolves_Ay We August 26, 2017;

23. Most foul, devious, manipulative, evil, premeditated, fake, smile in your face while stabbing you in the back, worst plague God has ever sent upon us... especially me [18];

24. A woman exercising control, influence, or authority like that of a mother [16]; a woman in authority [18];

25. Root of all evil. Angel of Death [18]. Пример: I would rather suck on exhaust fumes than live with my mother in law. by Anra September 13, 2005;

26. She who spawned the screaming banshee from hell. Oops, sorry. That would be X-mother-in-law [18]. Пример: ...the slime oozed from the festering pustules on my x-mother-in-law's face. by free-at-last. September 23, 2003;

27. The picture of your wife in the not so remote future [18];

28. This term is used for defining a mother that is in law [18]. Пример: Man your mom is a lawyer. I guess you could say she is a mother in law. by xXxP00nS1aY3r420xXx May 28, 2015;

Словари приводят несколько устойчивых выражений, в которых «прочитываются» дополнительные понятийные признаки: *Monster-in-law*: See monster... no questions asked [18]. The monster-in-law called again... by Psycho August 15, 2003; *A Massachusetts mother in law* is a woman who portrays herself as caring loving mother to her (momma's boy) son. Don't be deceived, she will not look at you as a new daughter, but as fierce competition. Extreme jealousy will come into play, and you, your marriage, and children will become a target to her vicious games [18]. Пример: "But ma, how could you say that about my wife, your the one who cheated on dad, and left me alone at home, dirty and starving, while you got your hair and nails did"!!! the poor son said to the "Massachusetts mother in law". by NEhater January 8, 2014; *Mother in law race*: A car race, often held in conjunction with a demolition derby, e.g. at a county fair. The cars are junkers. The drivers are blindfolded (yes, blindfolded). There's a second person in the back seat of each car, the "mother in law", who shouts directions at the driver. "Gas!" "Left!" "Brake!" Hilarity ensues [18]. Пример: They're going to have a mother in law race at the fair this year! Whooo doggy! by Sticky the Clown April 11, 2011; *Mother in law Fucker*: One who has sexual intercourse with ones own mother in law [18]. Пример: I guess I'm just one mean ass mother in law fucker! by Slapp The Great May 2, 2006; *Fake Mother In Law*: A Fake Mother In Law is a person who for the sake of her relationship with her son or daughter, is a hypocrite with her daughter or son in law in all situations. This person will gossip and talk behind your back but in-front of her child is a saint [18]. Пример: She is such a Fake Mother In Law! I would never talk to her if it wasn't for my hubby. by AndyMiami May 15, 2007; *Mother-in-law's Contracture*: When a person's lips grant a facial expression of sadness when at rest or even when expressing joy. The lips fail to reach a horizontal orientation even when the person is attempting to smile [18]. Пример: Wife: Oh, that's because hse has the mother-in-law's contracture. by MILFwithMILcontracture December 17, 2010; *Mother-in-law Ticker*: The "ticker" to the upper right corner of your Face Book screen that screams out every move you make to the whole Face Book world is known as the Mother-in-Law-Ticker. It scrolls your every move to those who know you and those you don't. Some people love it but most people hate it. It is called the MIL- Ticker because of it's striking similarity to the stereotypical Mother-In-Law (nosy, loud and rude) [18]. Пример: "The Mother-in-Law Ticker robs me of any privacy I thought I had." by BigMonky Monk December 6, 2011; *mother-in-law apartment US*: a small apartment that is part of or next to a house and that is used especially as a place for an older relative to live [21].

Полученные результаты анализа статей «mother-in-law» из английских словарей с основным репрезентантом изучаемого концепта приводятся в таблице 1.

Таблица 1. Понятийные признаки в структуре английского концепта *mother-in-law*

№ №	Словари Понятийные признаки	The Britannica Dictionary	Cambridge Advanced Learner's Dictionary &	Collins English Dictionary	Collins Cobuld Advanced Learner's Dictionary	Dictionary.com	Merriam-Webster.com Dictionary	Oxford Learners Dictionary	The Free Dictionary	Urban Dictionary	Vocabulary.com	Wordsmyth.net
1.	‘ад’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
2.	‘анализировать’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
3.	‘ангел’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-

4.	‘бессердечная’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
5.	‘боль’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
6.	‘будущая’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
7.	‘вонючая’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
8.	‘всезнайка’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
9.	‘гнев’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
10.	‘говорить’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
11.	‘горькая’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
12.	‘грубая’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
13.	‘грязная’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
14.	‘дети’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
15.	‘думать’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
16.	‘дочь’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
17.	‘жена’	+	+	+	+	+	-	+	-	-	-	+
18.	‘женщина’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
19.	‘забота’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
20.	‘закон’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
21.	‘злая’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
22.	‘земля’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
23.	‘зверь’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
24.	‘игра’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
25.	‘извращенная’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
26.	‘источник’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
27.	‘картина’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
28.	‘коварная’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
29.	‘конкуренция’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
30.	‘красит волосы’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
31.	‘любовь’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
32.	‘любопытная’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
33.	‘манипулятивная’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
34.	‘мать’	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+
35.	‘мачеха’	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-
36.	‘мифически’	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-
37.	‘монстр’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
38.	‘морщинистая’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
39.	‘муж’	+	+	+	+	+	-	+	-	-	-	+
40.	‘невестка’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
41.	‘невыносимая’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
42.	‘ненависть’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
43.	‘ноготь’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
44.	‘обвинение’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
45.	‘обманчивый’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
46.	‘оценка (отрицательная)’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
47.	‘плохая’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
48.	‘обман’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
49.	‘опыт’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
50.	‘ревность’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
51.	‘родить’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
52.	‘породить’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-

53.	‘порочная’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
54.	‘портрет’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
55.	‘потомство’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
56.	‘поддельная’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
57.	‘подлая’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
58.	‘родительница’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
59.	‘родственник’	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
60.	‘самодовольная’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
61.	‘свекровь’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
62.	‘секс’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
63.	‘скучная’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
64.	‘статус’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
65.	‘смерть’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
66.	‘старшая’	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
67.	‘старая’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
68.	‘страдание’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
69.	‘супруг’	-	-	-	-	+	-	+	-	+	+	-
70.	‘существо’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
71.	‘сущность’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
72.	‘сын’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
73.	‘тёща’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
74.	‘толстая’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
75.	‘ублюдок’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
76.	‘ужасная’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
77.	‘указание’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
78.	‘уродливая’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
79.	‘фальшивая’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
80.	‘человек’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
81.	‘шумная’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-

Анализ одиннадцати словарей позволил выявить 81 понятийный признак концепта *mother-in-law*. Большое количество понятийных признаков показывает актуальность и многоаспектность его природы. Обращает на себя внимание факт большого количества среди них признаков негативной оценки с позиций как внешних качеств, так и свойств характера.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Выделенные понятийные признаки концепта *mother-in-law* можно представить в виде двадцати одного блока: 1. Материнство (‘женщина’, ‘родительница’, ‘родить’); 2. Человек (‘дети’, ‘человек’); 3. Ментальные особенности (‘анализировать’, ‘всезнайка’, ‘думать’, ‘любопытная’, ‘опыт’); 4. Возраст и размер (‘старая’, ‘старший’); 5. Оценка (‘монстр’, ‘невыносимый’, ‘обманчивый’, ‘оценка (отрицательная)’, ‘плохой’, ‘поддельная’, ‘ужасная’, ‘уродливая’, ‘фальшивая’); 6. Статус (‘будущая’, ‘дочь’, ‘жена’, ‘мать’, ‘мачеха’, ‘муж’, ‘невестка’, ‘родственник’, ‘свекровь’, ‘статус’, ‘супруг’, ‘сын’, ‘тёща’, ‘ублюдок’); 7. Природные объекты (‘источник’, ‘потомство’); 8. Земля (‘земля’); 9. Предмет (‘картина’, ‘портрет’); 10. Христианство и религиозная иерархия (‘ад’, ‘ангел’, ‘мифически’); 11. Соматика (‘ноготь’, ‘красит волосы’, ‘морщинистый’); 12. Функции (‘говорить’, ‘забота’, ‘породить’); 13. Характер (‘бессердечная’, ‘злая’, ‘самодовольный’); 14. Живое существо (‘существо’, ‘сущность’); 15. (Взаимо)отношения (‘игра’, ‘конкуренция’, ‘манипулятивная’, ‘обвинение’, ‘обман’, ‘скучная’, ‘указание’); 16. Животное (‘зверь’); 17. Этика (‘грубая’,

‘извращенная’, ‘коварная’, ‘порочная’, ‘подлая’); 18. Физиология (‘боль’, ‘грязная’, ‘секс’, ‘смерть’, ‘толстая’); 19. Перцепция (‘вонючая’, ‘горькая’, ‘шумная’); 20. Эмоции (‘гнев’, ‘любовь’, ‘ненависть’, ‘ревность’, ‘страдание’); 21. Социум (‘закон’).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Пименова М.В. Особенности структуры символического макроконцепта РОД // Вестник Кокшетауского университета им. Ш. Уәлиханова. – 2021. – № 2. Серия Филология. – С. 37-44.

2 Новоселова О.А., Храмцова Л.Н. Невестка и свекровь в диалектной картине мира // Вестник НГУ. Серия: История, филология. – 2012. – Т. 11. – Вып. 9. – С. 197-201.

3 Пономарева Е.Ю. Концептуальная оппозиция «Свой – чужой» как способ объективации концепта «Теща / свекровь – mother-in-law» в русской и английской лингвокультурах // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2015. – Т. 20. – Вып. 11 (151). – С. 185-192.

4 Тагалекова Л.М. Причины возникновения конфликтных ситуаций в диаде «свекровь – невестка» (на примере карачаевского этноса) // Нравственное воспитание в современном мире: психологический и педагогический аспект. – 2017. – Ч. 2. – С. 185–188.

5 Андреева Т.В., Савина Л.Н. Расширенная семья: психологические аспекты взаимоотношений невестки и свекрови // Ананьевские чтения – 2000 / под ред. А.А. Крылова. – СПб., 2000. – С. 320–322.

6 Байкулова А.Н. Факторы дисгармонии в общении некровных родственников, свекрови и невестки: пути урегулирования конфликтного взаимодействия // Проблемы речевой коммуникации / под ред. М.А. Кормилицыной. – Саратов, 2014. – Вып. 14. – С. 39–54.

7 Кольцова И.В. Особенности взаимоотношений в диаде «свекровь — невестка» и пути выхода из конфликтных ситуаций // Современные научные исследования и разработки. – 2018. – № 7 (24). – С. 94–99.

8 Куликов Л.В., Петрова Д.К. Представления невесток и свекровей об их межличностных взаимоотношениях // Ананьевские чтения – 2015. Фундаментальные проблемы психологии / отв. ред. В. М. Аллахвердов. – СПб., 2015. – С. 308–309.

9 Куликов Л.В., Петрова Д.К. Чувственные характеристики взаимоотношений свекрови и невестки // Институт психологии Российской академии наук. Социальная и экономическая психология. – 2018. – Т. 3, № 2 (10). – С. 167–190.

10 Маленова А.Ю. Особенности отношений молодых женщин с собственной матерью и матерью супруга в патрилокальных семьях // Наука о человеке: гуманитарные исследования. – 2013. – № 1 (11). – С. 114–122.

11 Hentschel E., Keller H. Cultural concepts of parenting. A linguistic analysis // Linguistik online. – 2006. – № 4. – P. 73-95.

12 The Britannica Dictionary [Electronic resource]. URL: <https://www.britannica.com/dictionary/mother-in-law> (дата обращения: 17.08.2022).

13 Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus © Cambridge University Press [Electronic resource]. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/mother-in-law> (дата обращения: 17.08.2022).

14 Collins Cobuld Advanced Learner's Dictionary. Copyright © HarperCollins Publishers [Electronic resource]. URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/mother-in-law#:~:text=Someone%27s%20mother-in-law%20is,of%20their%20husband%20or%20wife>. (дата обращения: 17.08.2022).

15 Collins English Dictionary. Copyright © HarperCollins Publishers. [Electronic resource]. URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/mother-in-law#:~:text=Someone%27s%20mother-in-law%20is,of%20their%20husband%20or%20wife>. (дата обращения: 17.08.2022).

16 Dictionary.com. [Electronic resource]. URL: <https://www.dictionary.com/browse/mother-in-law> (дата обращения: 17.08.2022).

17 Oxford Learners Dictionary. [Electronic resource]. URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/mother-in-law> (дата обращения: 17.08.2022).

18 Urban Dictionary. [Electronic resource]. URL: <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=mother-in-law> (дата обращения: 17.08.2022).

19 Vocabulary.com. [Electronic resource]. URL: <https://www.vocabulary.com/dictionary/mother-in-law> (дата обращения: 06.06.2022).

20 Wordsmyth.net [Electronic resource]. URL: <https://www.wordsmyth.net/?ssid=1iafpblnvfxbgv650bcqsrumkbwqbcql> (дата обращения: 17.08.2022).

21 Merriam-Webster.com Dictionary. [Electronic resource]. URL <https://www.merriam-webster.com/dictionary/mother-in-law> (дата обращения: 17.08.2022).

22 The Free Dictionary. [Electronic resource]. URL: <https://www.thefreedictionary.com/mother-in-laws> (дата обращения: 17.08.2022).

23 Online Etymology Dictionary. [Electronic resource]. URL: [https://www.etymonline.com/word/mother-in-law#:~:text=mother-in-law%20\(n,of%20ales%20old%20and%20bitter.](https://www.etymonline.com/word/mother-in-law#:~:text=mother-in-law%20(n,of%20ales%20old%20and%20bitter.)" (дата обращения: 17.08.2022).

REFERENCES

1 Pimenova M.V. Osobennosti struktury simvolicheskogo makrokoncepta ROD [Features of the structure of the symbolic macro-concept ROD], Vestnik Kokshetauskogo universiteta im. Sh. Ualihanova. Seriya Filologiya [Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University. Philological Series], 2, 37-44 (2021). [in Russian]

2 Novoselova O.A., Hramcova L.N. Nevestka i svekrov' v dialektnoj kartine mira [Daughter-in-law and mother-in-law in the dialectal picture of the world], Vestnik NGU. Seriya: Istoriya, filologiya [Vestnik NSU. Series: History, Philology], 11(9), 197-201 (2012). [in Russian]

3 Ponomareva E.Yu. Konceptual'naya oppozitsiya «Svoj – chuzhoj» kak sposob ob'ektivatsii koncepta «Teshcha / svekrov' – mother-in-law» v russkoj i anglijskoj lingvokul'turah [Conceptual opposition “friend or foe” as a way of objectifying the concept “mother-in-law” in Russian and English linguocultures], Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye nauki [Bulletin of the Tambov University. Series: Humanities], Vol. 20, 11(151), 185-192 (2015). [in Russian]

4 Tagalekova L.M. Prichiny vozniknoveniya konfliktnyh situacij v diade «svekrov' – nevestka» (na primere karachaevskogo etnosa) [Causes of conflict situations in the dyad “mother-in-law – daughter-in-law” (on the example of the Karachay ethnos)], Nравstvennoe vospitanie v sovremennom mire: psihologicheskij i pedagogicheskij aspekt [Moral Education in the Modern World: Psychological and Pedagogical Aspect], 2, 185–188 (2017). [in Russian]

5 Andreeva T.V., Savina L.N. Rasshirennaya sem'ya: psihologicheskie aspekty vzaimootnoshenij nevestki i svekrovi [Extended family: psychological aspects of the relationship between the daughter-in-law and the mother-in-law'], Anan'evskie chteniya – 2000 [Ananiev Readings–2000]. Saint-Peterburg, 2000, pp. 320–322). [in Russian]

6 Bajkulova A.N. Faktory disgarmonii v obshchenii nekrovnyh rodstvennikov, svekrovi i nevestki: puti uregulirovaniya konfliktnogo vzaimodejstviya [Factors of disharmony in the communication of non-blood relatives, mother-in-law and daughter-in-law: ways to resolve conflict interaction], Problemy rechevoj kommunikacii [Problems of speech communication]. Saratov, 2014, Vol. 14, pp. 39–54). [in Russian]

7 Kol'cova I.V. Osobennosti vzaimootnoshenij v diade «svekrov' — nevestka» i puti vyhoda iz konfliktnyh situacij [Features of relationships in the dyad “mother-in-law -- daughter-in-law” and ways out of conflict situations'], Sovremennye nauchnye issledovaniya i razrabotki [Modern Scientific Research and Development], № 7 (24), 94–99 (2018). [in Russian]

8 Kulikov L.V., Petrova D.K. Predstavleniya nevestok i svekrovej ob ih mezhlichnostnyh vzaimootnosheniyah [Representations of daughters-in-law and mothers-in-law about their interpersonal relationships], Anan'evskie chteniya — 2015. Fundamental'nye problemy psihologii [Ananiev readings—2015. Fundamental problems of psychology], Saint-Peterburg, 2015, pp. 308–309. [in Russian]

9 Kulikov L.V., Petrova D.K. CHuvstvennyye harakteristiki vzaimootnoshenij svekrovi i nevestki [Sensual characteristics of the relationship between mother-in-law and daughter-in-law], Social'naya i ekonomicheskaya psihologiya [Social and Economic Psychology], Vol. 3, 2(10), 167–190 (2018). [in Russian]',

10 Malenova A.Yu. Osobennosti otnoshenij molodyh zhenshchin s sobstvennoj mater'yu i mater'yu supruga v patrilokal'nyh sem'yah [Features of the relationship of young women with their own mother and the mother of a spouse in patrilocal families], Nauka o cheloveke: gumanitarnye issledovaniya [Science About a Person: Humanitarian Research], 1(11), 114–122 (2013) [in Russian]

11 Hentschel E., Keller H. Cultural concepts of parenting. A linguistic analysis, Linguistik online, 4, 73-95 (2006). [in English]

12 The Britannica Dictionary [Electronic resource]. Available at: <https://www.britannica.com/dictionary/mother-in-law> [in English] (accessed 17.08.2022).

13 Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus © Cambridge University Press [Electronic resource]. Available at: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/mother-in-law> [in English] (accessed 17.08.2022).

14 Collins COBUILD Advanced Learner's Dictionary. Copyright © HarperCollins Publishers [Electronic resource]. Available at: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/mother-in-law#:~:text=Someone%27s%20mother-in-law%20is,of%20their%20husband%20or%20wife.> [in English] (accessed 17.08.2022).

15 Collins English Dictionary. Copyright © HarperCollins Publishers. [Electronic resource]. Available at: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/mother-in-law#:~:text=Someone%27s%20mother-in-law%20is,of%20their%20husband%20or%20wife.> [in English] (accessed 17.08.2022).

16 Dictionary.com. [Electronic resource]. Available at: <https://www.dictionary.com/browse/mother-in-law> [in English] (accessed 17.08.2022).

17 Oxford Learners Dictionary. [Electronic resource]. Available at: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/mother-in-law> [in English] (accessed 17.08.2022).

18 Urban Dictionary [Electronic resource]. Available at: <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=mother-in-law> [in English] (accessed 17.08.2022).

19 Vocabulary.com [Electronic resource]. Available at: <https://www.vocabulary.com/dictionary/mother-in-law> [in English] (accessed 17.08.2022).

20 Wordsmyth.net [Electronic resource]. Available at: <https://www.wordsmyth.net/?ssid=1iafpblnvfxbgv650bcqsrumbwqbcql> [in English] (accessed 17.08.2022).

21 Merriam-Webster.com Dictionary. [Electronic resource]. Available at: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/mother-in-law> [in English] (accessed 17.08.2022).

22 The Free Dictionary. [Electronic resource]. Available at: <https://www.thefreedictionary.com/mother-in-laws> [in English] (accessed 17.08.2022).

23 Online Etymology Dictionary. [Electronic resource]. Available at: [https://www.etymonline.com/word/mother-in-law#:~:text=mother-in-law%20\(n,of%20ales%20old%20and%20bitter.](https://www.etymonline.com/word/mother-in-law#:~:text=mother-in-law%20(n,of%20ales%20old%20and%20bitter.) [in English] (accessed 17.08.2022).

Материал поступил в редакцию журнала 29.09.2022

The concept “mother-in-law” in English linguaculture: Basic features

G.O. Ibraimova

Cand. Sci. (Philology), Arabaev Kyrgyz State University, Bishkek, 720026, Kyrgyz Republic, <https://orcid.org/0000-0002-9458-2181>. E-mail: gulsara25089@yandex.ru

The article describes the structural features of the “mother-in-law” concept in English linguaculture. The author analyzes the entry “mother-in-law” in eleven dictionaries of English and determines the concept’s features through the analysis of the components of the meaning of the word representing the concept. The relevance of the study lies in the understanding of the conceptual features of the concept “mother-in-law”, which have developed in modern English linguaculture. The novelty consists in the first attempt to determine the entire volume of conceptual features of the concept. The article uses methods of linguistic analysis: component, descriptive, interpretive, conceptual analysis. As a result of the study, 81 conceptual features of the concept “mother-in-law” were found. They can be combined into twenty-one blocks: 1. Motherhood; 2. Man; 3. Mental features; 4. Age and size; 5. Evaluation; 6. Status; 7. Natural objects; 8. Earth; 9. Object; 10. Christianity and religious hierarchy; 11. Somatics; 12. Functions; 13. Character; 14. Living being; 15. (Mutual) relationship; 16. Animal; 17. Ethics; 18. Physiology; 19. Perception; 20. Emotions; 21. Society.

Keywords: concept, conceptual signs, concept structure, language picture of world, English linguaculture.

Received: 29.09.2022

Ағылшын лингвомәдениетіндегі “MOTHER-IN-LAW” тұжырымдамасы: негізгі белгілері

Г. О. Ибраимова

ф.ғ.к., Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті, Бішкек, 720026, Қырғыз Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-9458-2181> .E-mail: gulsara25089@yandex.ru

Мақалада ағылшын лингвомәдениетіндегі “MOTHER-IN-LAW” тұжырымдамасының құрылымдық ерекшеліктері сипатталған. Автор ағылшын тілінің он бір сөздігіндегі “қайын ене” жазбасын талдайды және тұжырымдаманы білдіретін сөз мағынасының компоненттерін талдау арқылы концептінің ерекшеліктерін анықтайды. Зерттеудің өзектілігі қазіргі ағылшын лингвомәдениетінде қалыптасқан “MOTHER-IN-LAW” тұжырымдамасының тұжырымдамалық ерекшеліктерін түсінуде жатыр. Жаңалық-Тұжырымдаманың тұжырымдамалық белгілерінің толық көлемін анықтауға бағытталған алғашқы әрекет. Мақалада лингвистикалық талдау әдістері қолданылады: компоненттік, сипаттамалық, интерпретациялық, тұжырымдамалық талдау. Зерттеу нәтижесінде “MOTHER-IN-LAW” ұғымының 81 тұжырымдамалық белгісі анықталды. Оларды жиырма бір блокқа біріктіруге болады: 1. Ана болу; 2. Ер адам; 3. Психикалық ерекшеліктері; 4. Жасы және мәлішері; 5. Бағалау; 6. Мәртебесі; 7. Табиғи объектілер; 8. Жер; 9. Нысан; 10. Христиандық және діни иерархия; 11. Соматика; 12. Функциялары; 13. Сипаты; 14. Тірі жан; 15. (Өзара) қатынастар; 16. Жануар; 17. Этика; 18. Физиология; 19. Қабылдау; 20. Эмоциялар; 21. Қоғам.

Түйінді сөздер: концепт, тұжырымдамалық белгілер, концептілік құрылым, әлемнің тілдік бейнесі, ағылшын лингвомәдениеті.

Материал 29.09.2022 баспаға түсті

IRSTI: 16.01.45

Zh.D. Nurzhanova¹, M.K. Sekenova²

¹candidate in Pedagogy, associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7241-047X>. E-mail: znur73@mail.ru

²second year undergraduate, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, the Republic of Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-0389-480X>. E-mail: mensulusekenova@gmail.com

BENEFITS AND CHALLENGES OF USING COMICS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

At the present time there is a large variety of technologies for teaching foreign languages. Various methods and tools that facilitate the learning process and make it more productive. One of the reserves of intensifying the process of learning a foreign language are visualization tools. After all, in comics, as a rule, spoken language is used, dialogues are concise, and the information presented in the comics is emotionally colored, which contributes to its more effective absorption. The vocabulary encountered in comics, refers to a variety of areas of life and human activities, which allows you to use a comic almost in any lesson, only the right choice of lexical topics depends on the teacher. Note that educational comics can be used not only as an additional source of knowledge in a foreign language, but also for self-realization of students, for example, as a product of project-research activities. The aim of this article is to study the advantages and problems of using comics in teaching foreign languages. The object of the article is the process of the influence of comics on the student. The theoretical basis of the article is the scientific works of foreign and domestic researchers.

Keywords: advantages, problems, comics, foreign language, visual method, teaching, principles.

FRAMEWORK

By describing the advantages and disadvantages of comics in language teaching and learning, this article reviews experts' opinions and previous researches on the subject. This article critically reviews the benefits of comics, taking into account the importance of the use of comics in English lessons, which contributes to the effective formation of language skills, as well as provides a positive motivation for language learners and besides limitations of the application of comics in foreign language teaching and learning are mentioned. This paper can provide comprehensive information about the use of comics in language teaching, which can be a useful and reliable source for language teachers.

INTRODUCTION

In the twentieth century a new phenomenon emerged in world culture: multi-frame drawings, also called «comics», became widespread and unusually popular. Different sources give different definitions of the concept of «comics», which, however, have much in common. It is about the integration of words and images, with the latter playing the dominant role. According to A. Ni Komang, comics are a peculiar symbiosis of two types of art: literature and painting, which led to the emergence of a new form that is a completely independent way of expressing the artistic perception of the world [1, 230-236]. The purpose of this article is to consider the use of such an unconventional teaching method in the educational process as an educational comic. The relevance of the research is due to the lack of researches into issues related to the use of comics in teaching a foreign language. the role of comics in improving the speech skills of students in the framework of foreign language communicative competencies was revealed. The theoretical basis of the study was

the work of foreign scientists in the field of linguodidactics, theory and methods of teaching foreign languages, such as Ni Komang A., Suwastini N.L., Putu S.A., Merc A. , Budiman P.G., Sada C., Wardah A., Guynes S.A., Kilickaya F., Krajka J., etc.

MATERIALS AND METHODS

The study focuses on the use of comics in the process of learning and teaching a foreign language. In order to analyze the current state of research in this area, an analysis of the literature on the research topic was carried out, as well as a generalization method was used.

Firstly, the topic of the study was chosen. This was followed by two research questions regarding the advantages and disadvantages of using comics in foreign language teaching.

The main method used in the article was a literature review on the topic of learning foreign languages with the help of comics. The review was conducted using Google Scholar, a search engine for scientific publications. The search period was limited to the last ten years, i.e. 2012-2022. The following keywords were used in the search: comics OR second language learning OR foreign language learning OR creolized text.

After collecting the necessary sources, careful reading was continued to collect data on the latest discoveries on the use of comics in language teaching. Evidence, methods, conclusions, and recommendations from individual studies are recorded, and additional information is added on the benefits and challenges of using comics in language teaching. Among the benefits of using comics in foreign language teaching, this literature review highlights the positive impact of comics on vocabulary, grammar, reading and writing skills. Along with the positive effects of comics, problems with writing and speaking skills were also mentioned. To analyze the collected data, a synthesis was made by comparing similarities and differences.

RESULTS

Comics help students to take in information both visually and aurally, which indicates the use of the main methodological principle - the principle of clarity, that is, the perception and conversion of information when viewing comics is carried out in the form of visual synthesis, on the basis of which were created and developed and visual methods of teaching foreign languages. On the contrary, visual materials in the form of comics, which are used as an illustrative support during an exercise or text perception, facilitate the understanding of the meaning of phrases and sentences in the text and, accordingly, their better memorization.

Comics, unlike traditional works of fiction, are a creolized text that uses two (or more) channels of information - stories in the comic genre are told through verbal means and visual effects [2, 54-64]. After all, comics reflect the national character of native speakers - this is an important role for the formation of intercultural competence. Comics also provide a great deal of linguistic and country-specific information about the country of the language being studied, which contributes to the formation of students' ideas about norms of behavior, customs and traditions of the population of that country.

Comics encourage students to communicate in a foreign language and to engage in learning, inquiry, and creative activities. The use of comics in English classes offers a wide range of possible activities. These can be, for example, role-playing, thematic discussions, talking about the types of interaction - work in groups, pairs or individually. The wide range of possible activities allows increasing the students' interest in the learning process. As P.G. Budiman notes, "the use of different information channels (auditory, visual, motor perception) has a positive effect on the strength of imprinting of the country and language material" [3, 1-8]. Imitation of the linguistic environment, reproduction of the speech situation by visual means allow increasing the efficiency of the learning process, in particular the communicative component. Like working with texts, working with comics includes three stages:

- pre-viewing;

- viewing;
- post-viewing.

Accordingly, work with comics is needed to simulate real communication. If the teacher manages to choose the right comics, it allows students to go deeper into the language and socio-cultural environment, there is a need and at the same time an opportunity to form and reproduce different situations. Thanks to the visual base, lexical, phonetic, grammatical material is absorbed much more productively. Also, as noted by experts, it is quite effective to use authentic comics in the reinforcement lessons, as the image and text help to learn the linguistic realities and facts about the country of the studied language [4, 58-72]. Before examining the advantages and problems of using comics in teaching foreign languages, it is necessary to consider the methodology of use. It should be noted that there are many genre features in comics:

- speech “bubbles” / “balloons” with a character's words or thoughts;
- captions, sound-imitating words (btoom, pump, pimp);
- different lines, symbols, separators between pictures, etc.

Such visuals contain context clues that instantly give foreign language learners the information they need about the situation and characters. Engaging students in a topic that they are interested in or topics that other subjects are studying is a great way to improve their skills and abilities. Comics and illustrations make this possible regardless of a learner's location in the world. Learners can engage online to read material from different areas of interest to the learner, to engage in writing or speaking about what they have discovered, learned, and shared with other learners in the group who are anywhere in the world. This information helps students at a lower level understand the story more easily than when reading a traditional text, especially one that contains a lot of unknown vocabulary. F. Kilickaya identifies the following principles of learning, which comics have a favorable impact on:

- the principle of communicative and intercultural orientation;
- the principles of clarity and accessibility;
- the principle of age-appropriate learning;
- the principle of stimulating and developing the thinking of students;
- the principle of conscious activity of students;
- the principles of combining different methods and forms of learning depending on the objectives;
- the principle of connection between theory and practice.

There are peculiarities in the application of these principles:

1. The simulation of the linguistic environment through comics is a natural communication, the indicator of which is the communicator's reaction in a particular situation.
2. Visual perception makes it easier for students to understand and relate the speech of the characters and its accompanying parameters of social reality.
3. A wide variety of comics for different age groups, particularly for youth audiences, covering a variety of topics.
4. Due to the students' interest in comics, there is an opportunity to make the tasks more diverse, which stimulates the development of thinking.
5. The accessibility of the material both for searching and for reproduction on various media.
6. Through engagement, students gradually devote time to comics not only within the classroom, but also outside of school.
7. The students' understanding in theory of the speech reactions of native speakers, the development of reflection, interpretation, and imitation skills constitute the methodology of the learning process. The planned results in this case will be the application of this knowledge in practice [5, 161-165].

In addition, the consistency of the image in a comic book is an important aspect of understanding the material. Unlike movies and animation, in which the images change fleetingly one after the other, in a comic book the reader has complete control over the speed of information transfer. In the educational process, this quality of comics will allow the student to set the pace of

learning. Also, comics can act as an intermediate step to learning more complex disciplines. This can be illustrated by the experience of using comics in the early stages of language learning. Based on the considered useful educational functions of the comic strip, we should talk about its broadest didactic potential, which can be used in the teaching of the history of world artistic culture. In addition, there is an opportunity to enhance this potential through the introduction of creative tasks based on the comic book, which will have a particularly beneficial practical value in the study of artistic culture. Since the ability to read and draw a comic strip will help bring the student closer to an understanding of art and the essence of artistic culture. World art culture contains a variety of art forms, which in turn have their own history. It is made up of different eras and the lives and works of many artists of these eras. The abundance of information and numerous sources on this subject can often be intimidating and thus discourage the person who is going to study it. This can lead to some difficulties in the educational process. A solution to this problem could be the use of such a familiar form of storytelling for young people as the comic book.

Many educators talk about the importance of harmony between the learning process and the student's life, and popular culture is precisely an integral part of a person's daily life [6, 53–56]. Therefore, the introduction of comics into the educational process can help to smooth the boundaries between the two areas. Comics can also be used to address socially important issues in today's society in a more familiar way for the younger generation. Also, by using comics in education, teachers can control the quality of the literature consumed by students and thereby foster their critical perception of this kind of media products.

Image-rich, creolized texts also help the reader to remember the events of the story more easily and provide an excellent basis for the development of written language. Famous comics such as “Garfield” or “Drabble”, for example, are narrative and invented, small and accessible texts with elements of everyday life. Thematic comics, which aim to convey specific knowledge, are less common (one's own biography in comic form). There are many ways to integrate comics into the language learning process. Below are just some examples of exercises for speech activities using comics (table 1).

Table 1. Examples of exercises for each speech activity

№	Speech activities	Examples of exercises
1	Reading	<ol style="list-style-type: none"> 1. Reconstructing the correct order of figures in a comic from its individual fragments, its subsequent comparison with the original. 2. Correlation of the replicas of the characters with the frames of the comic strip. 3. Filling in empty speech bubbles and formulating a new ending to the story. 4. Replaying the text in groups using the cooperative reading method. 5. Answering prepared questions orally or in writing to check reading comprehension.
2	Listening	<ol style="list-style-type: none"> 1. Determine the logical sequence (numbering) of frames of a comic strip with erased speech bubbles while listening. 2. Substituting keywords while the text is playing.
3	Writing	<ol style="list-style-type: none"> 1. Adding character statements to the empty dialog bubbles of the comic. 2. Writing a letter to the main character. 3. Writing a script for a mini-movie based on the comic book. 4. Creating your own comic book (based on an existing comic book or an author's comic book, for

		example, on numerous sites for creating comics).
4	Speaking	<ol style="list-style-type: none"> 1. Formulating a hypothesis about the theme of the comic book and speculating about potential developments based only on the first frame of the story. 2. The student is given the role of one of the characters in the comic strip. The instructor or another student asks him or her questions about events that have happened, are happening, or may happen in the future. 3. Making up mini dialogues between comic book characters. 4. Reading the remarks of the characters with appropriate intonation, reproducing them in the form of direct (indirect) speech. 5. Theatricalization of a comic strip.

Thus, based on the above examples, we can conclude the advantages that the value of the comic strip as a teaching material is undeniable as well as its significant impact on the development of the speech and thinking activity of students, which is due to the variety of options for working with it, as well as its specific linguistic features that ensure the effectiveness and efficiency of work in the classroom, namely:

- increasing efficiency, motivation and interest in the learning process (comics captivates, inspires, stimulates creative activity, turning learning into a joyful, meaningful activity).
- simplification of comprehension due to greater visibility: graphic images provide context, sometimes the content is dispensed with language at all, which is especially good for beginner lessons.
- no overload in the class, as the comics in the textbook can serve as an example of diversity («change of scenery»).
- creating an environment for direct collaboration between instructor and student, as well as between students.
- comics are ideal for project-based learning. This also applies to integrating comics into complex country studies, history, or literary assignments [7, 1-11].

One of the most obvious advantages is that students are highly motivated and interested in comic book-based learning. Raising the level of student motivation is difficult enough. Influencing the emotions of people, in particular students, it is possible to convey not only the author's intention more accurately and in detail, but also to absorb information more effectively. Also comics allow you to study the phenomena and characteristics of the country of the studied language, getting information about various aspects of the country. Among other things, the presentation of such information is quite unobtrusive, which allows the visual perception to lead among other communicative means. Comic strips offer a great opportunity to perform analysis based on comparisons of cultural realities and distinctive human behavior in different cross-cultural communication situations [8, 609-613]. In this case, it is important to choose the right comics for this analysis. Comics also provide opportunities for students to actively engage in information retrieval and transformation, optimizing and facilitating their work. Speaking of easier work, we take into account the possibility of working with comics in a more mobile way:

- a snippet can be stopped to review all the dialogues;
- go back to the previous page of the comic, review it again for a better understanding, or skip the periods that do not fit the learning process.

To build a complete picture of the use of comics it is necessary to consider the existing shortcomings of this method of education. One of the disadvantages of comics in education is related to the fact that it is impossible to predict what phonetic, grammatical, stylistic or semantic errors the student will make. Such errors will be detected only in a verbal conversation with a teacher, or in a test. In both cases, to correct these errors will be much more difficult, because the

material has already fixed in the mind, than to do it at the initial stage, the first mistake made. Consider two other negative aspects of students' use of illustration resources, comics in the classroom and at home when doing homework. First, the language of most comics, written primarily for adult use, can be difficult for students to understand on their own. Second, there is the potential for students to find comics on the Internet that are ethically and morally objectionable to them. Education through comics can be considered a one-way form of communication because the learner works independently while the teacher acts as a learning guide. Therefore, it is worth dealing with the disadvantages in terms of a form of communication. The image material combined in comics copies reality, serves as a model, giving with varying degrees of accuracy a representation of the original. Obtained with the help of pictorial images of knowledge provides a further transition to a higher level of knowledge - concepts and theoretical conclusions.

In turn, the problem of using comics in the teaching of English is the difficulty of selecting material. So despite the preferences of modern students to fantastic comics, it is very important to view authentic materials, because the reflection of reality in them is much more authentic. Because of this, students get rejected when reading comic books. However, when watching authentic comics about the lives of ordinary characters, see «live» language, exactly as it is accepted in the country of the language being studied, not adapted. Another disadvantage of learning on the basis of comics is the complexity of the dialect, abbreviations. Since comics is a kind of riddle, to solve which it is necessary to put some effort. By solving this riddle from the complex dialogues, that is, by overcoming the ambiguity embedded in the comics, it becomes clear why it is funny. Since a high school student needs to activate his knowledge of the culture of the country of the language being studied in order to understand the meaning of the comic, he has to put in a lot of effort. In addition, in order to understand why it is interesting, a member of the English linguocultural community needs to penetrate the world of English national consciousness [9, 2452-2459]. Thus, the perception and understanding of comics always involves creative, searching activity, since comics are built on the principle of «deceptive» expectation, since in comics, there is always some inconsistency, exaggeration or hint of something behind the scenes.

Since visual-verbal texts belong to a special category of texts, it is necessary to refer to the general psychological mechanisms of perception and understanding of a coherent text. Taking into account that the meaning of a word includes not only conceptual, but also visual-sensory and expressive components, so images and symbols can be organized into a stable system of relations, which is a categorical system, it duplicates or replaces in some situations the categorical system of natural language [10, 33-49]. The student's active interaction with the surrounding world is carried out through a number of concurrently functioning channels of communication. The leading channels through which information spreads are the visual channel, which has a much higher bandwidth. Thus, knowledge about the world is represented in the student's memory by two independent but actively interacting systems: figurative and verbal, because the external information processed through different channels is integrated in a universal internal code which provides cross-code interaction between the various elements of the information thesaurus. The basic structural elements of the thinking of language forms of communication must be structured, since thinking is a manipulation of stereotyped data structures. The theory of frames as “packets of information” containing concepts of verbal and non-verbal nature and information associated with them is in the center of modern psycholinguistic research, with the word as a linguistic sign considered as a certain «ideal element» that is best associated with the immutable factors from the surrounding world or its individual fragments, and which connects the two levels of consciousness with the memory.

DISCUSSION

Thus, comics are such a means of teaching a foreign language (including English as a foreign language), which best meets the needs of the modern student [11, 183-205]. As far as we consider, comics are able to fulfill the needs of modern learners such as learning through active involvement

in the completion of the text, through game forms of work with the text, through visual-image, not only logical text-oriented perception. In today's learning environment, the use of comics mentioned in the article seems both promising and necessary. We believe that continuous learning and the gradual development of learning strategies will automatically lead to success in combating linguistic barriers and that comics can be fruitfully used in foreign language education, but comics and text must be carefully chosen by the teacher so that they remain understandable to students.

CONCLUSION

The uniqueness and diversity of the elements of the comic strip make it a contemporary phenomenon that lies at the intersection of the arts of literature, the visual arts, and cinema, combining the features of each of them. This fact, as well as the diversity of genres, the breadth of the target audience, and the variety of publication formats make it difficult to build theoretical positions and formulate a definition of the concept of comics. The use of comics as teaching material in a foreign language lesson promotes the interest of students in the foreign language and culture of the country of the language. The following notes are about what does the use of comics in teaching foreign language lessons allow:

1. Increase students' enthusiasm and interest, diversify activities during the lesson.
2. To simulate the language environment, unobtrusively introducing new words, special vocabulary and phenomena.
3. To study the culture and peculiarities of everyday life of the native country and the country of the studied language.
4. To give the content of the educational process a creative, problem-based, exploratory nature.
5. Involve emotional spheres of students and raise the level of motivation for communication, as well as the study of the language in general.
6. To accelerate the process of acquiring new knowledge.

Thus, the student is fully involved in the lesson, experiencing genuine interest, while gaining the necessary knowledge and skills. Comics combine visual and verbal storytelling and are part of contemporary visual culture. Over the course of its existence it has become a familiar part of our everyday lives. Nowadays, comics can offer the reader a huge variety of themes, genres and styles, so students of all ages and interests can find an interesting option for themselves. The prejudiced attitude of some people toward the comic book as a genre is most often explained by their lack of awareness of the topic and the real meaning of the concept of the comic book. The fact that a comic book simplifies the perception of information, in fact, can in no way impair the mental development of the person who reads it, but rather is a great way to interest the reader in a topic, which can certainly be used to improve the educational process. It all depends on the quality of the comic book and its focus.

REFERENCES

- 1 Ni Komang A., Suwastini N.L., Putu S.A. Comic strips for language teaching: the benefits and challenges according to recent research *EternaL // English Teaching Learning and Research Journal*. – 2019. - 7(1). – 230-236.
- 2 Merc A. The effect of comic strips on EFL reading comprehension // *International Journal of New Trends in Education and Their Implications (IJONTE)*. - 2013. - 4(1). – 54-64.
- 3 Budiman P.G., Sada C., Wardah A. Improving students vocabulary by using comic strips in teaching narrative text // *Journal Pendidikan Dan Pembelajaran Khatulistiwa*. – 2018. - 7(9). – 1-8.
- 4 Guynes S.A. *Four-Color Sound: A Peircean Semiotics of Comic Book Onomatopoeia* / S.A. Guynes // *The Public Journal of Semiotics*. - Boston: University of Massachusetts, 2014. - 58–72.
- 5 Kilickaya F., Krajka J. Can the use of web-based comic strip creation tool facilitate EFL learners' grammar and sentence writing // *British Journal of Educational Technology*. – 2012. - 43(6). – 161-165.

6 Al Faruq H.A., Nurhalimah A. Comic strips in teaching simple past tense for EFL learners // ELLITE: Journal of English Language, Literature, and Teaching. – 2019. - 3(2). - 53–56.

7 Hamidah N., Usman S. Improving writing skill of the eight graders through comic strip // E-Journal of English Language Teaching (ELTS). – 2015. - 3(2). - 1–11.

8 Chirkova E., Chernovets E., Zorina E. Visualization method of educational information of the English language grammar communicative teaching in a non-linguistic university // Proceedings of EDULEARN. – 2019. – 2(4). - 609–613.

9 Cimermanova I. Using comics with novice EFL readers to develop reading literacy // Procedia - Social and Behavioral Sciences. – 2015. – 174. - 2452–2459.

10 Celotti N. The Translator of Comics as a Semiotic Investigator // Comics in Translation. - Manchester: St. Jerome Publishing, 2008. – 33-49

11 Megawati F., Anugerahwati M. Comic strips: a study on the teaching of writing narrative texts to Indonesian EFL students // TEFLIN Journal. – 2012. - 23(2). – 183-205.

Received: 27.10.2022

Шет тілін оқытуда комикстерді қолданудың артықшылықтары мен қиындықтары

Ж.Д. Нұржанова¹, М.К. Секенова²

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы

²Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы

Қазіргі уақытта шет тілдерін оқыту технологияларының алуан түрлілігі бар. Оқу процесін жеңілдететін және оны өнімді ететін әртүрлі әдістер мен құралдар. Шет тілін үйрену процесін қарқындатудың резервтерінің бірі - бейнелеу құралдары. Шынында да, комикстер, әдетте, ауызекі сөйлеуді қолданады, Диалогтар қысқа, ал комикстерде ұсынылған ақпарат эмоционалды түрде боялған, бұл оны тиімді игеруге ықпал етеді. Комикстерде кездесетін лексика адамның өмірі мен іс-әрекетінің әр түрлі салаларына жатады, бұл комикстерді кез-келген сабақта қолдануға мүмкіндік береді, тек лексикалық тақырыптарды дұрыс таңдау толықтай мұғалімге байланысты. Айта кетейік, оқу комикстерін шет тілі бойынша білімнің қосымша көзі ретінде ғана емес, сонымен қатар оқушылардың өзін-өзі жүзеге асыруы үшін, мысалы, жобалау-зерттеу қызметінің өнімі ретінде пайдалануға болады. Бұл мақаланың мақсаты - шет тілдерін оқытуда комикстерді қолданудың артықшылықтары мен қиындықтарын зерттеу. Мақаланың объектісі - комикстердің студентке әсер ету процесі. Мақаланың теориялық негізі шетелдік және отандық зерттеушілердің ғылыми еңбектері болып табылады.

Түйін сөздер: артықшылықтар, міндеттер, комикс, шет тілі, көрнекілік әдіс, оқыту, принциптер.

Материал 27.10.2022 баспаға түсті

Преимущества и проблемы использования комиксов в обучении иностранному языку

Ж.Д. Нуржанова¹, М.К. Секенова²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан

В настоящее время существует большое разнообразие технологий обучения иностранным языкам. Различные методы и средства, облегчающие процесс обучения и делающие его более продуктивным. Одним из резервов интенсификации процесса изучения иностранного языка являются средства визуализации. Ведь в комиксах, как правило,

используется разговорная речь, диалоги лаконичны, а информация, представленная в комиксах, эмоционально окрашена, что способствует ее более эффективному усвоению. Лексика, встречающаяся в комиксах, относится к самым разным сферам жизни и деятельности человека, что позволяет использовать комиксы практически на любом уроке, только правильный выбор лексических тем зависит от учителя. Отметим, что учебные комиксы могут быть использованы не только как дополнительный источник знаний по иностранному языку, но и для самореализации учащихся, например, как продукт проектно-исследовательской деятельности. Целью данной статьи является изучение преимуществ и проблем использования комиксов в преподавании иностранных языков. Объектом статьи является процесс воздействия комиксов на студента. Теоретической основой статьи являются научные труды зарубежных и отечественных исследователей.

Ключевые слова: преимущества, задачи, комикс, иностранный язык, визуальный метод, обучение, принципы.

Материал поступил в редакцию журнала 27.10.2022

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

ГТАХР 17.71.07

Тенсел М.Б.¹, Тлеубердина Г.Т.¹, Рахимов Б.С.².

¹ «Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КЕАҚ, Көкшетау қаласы, 020000, Қазақстан Республикасы. orcid.org/0000-0002-0574-643X e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru;
² ф.ғ.д., профессор «Е.Бөкетов атындағы КАРУ» КЕАҚ, Қарағанды қаласы, 040000, Қазақстан Республикасы.

«ҚАБАНБАЙ БАТЫР» ТАРИХИ ЖЫРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Мақалада авторлар тарихи жырлардың зерттелуі мен жанрлық сипатын саралай отырып, «Қабанбай» батыр тарихи жырларының көркемдік ерекшелігіне тоқталады. Ғасырлар қойнауынан жеткен рухани мұраларымыздың айрықша үлгілерінің бірі – тарихи жырлардың фольклорлық жанрлардан бірсыпыра өзгешеліктері бар. Бұл ерекшелік аталмыш туындылардың нақты өмірде орын алған саяси мәні айқын оқиғаларға бағытталуында, басты кейіпкерлерінің ел қамын жеген тарихи тұлғалар болып келуі ғылыми тұрғыда саралайды. Тарихи жырлардың әр кезеңде туып бастан кешкен түрлі оқиғалардың дерегін берерлік туындылар екендігін көрсете отырып, өлеңде қай кезең оқиғаларына қатысты тугандығын көбіне ондағы сөз өрнегі арқылы талдау жасайды. Әдебиет саласы зерттеушілерінің пікірлерін зерттей отырып, фольклорлық мұра тарихи жырдың қоғам өміріндегі маңызына көзқарасын білдіреді.

Түйін сөздер: жыр, жанр, ел қорғау, батырлықтың символы, тұлпар, тұтастық, халықтық сипат, көрнекті поэзия өкілдері, елдік мұраттар.

КІРІСПЕ

Дүниеде адамның ойы мен қолынан құралып туған ұлы көркем қазынаның барлығында екі үлкен ерекше қасиет бар. Бірі-ірі, терең даналығында, екіншісі-бұлдырсыз айқын ашықтығында, мөлдірлігінде. Ең ұлы көркемдік ең ұғымды, ең қонымды көркемдік сөз тазалығы, жырдағы тағылымды сөз қолданыстары тарихи жырларда көп кездеседі. Әдебиет тарихын зерттеушілердің айтуынша ХҮІІІ ғасыр қазақ поэзиясының кең өріс алған тұсы. Бұл кездегі көркем поэзия өкілдерінің көпшілігінің негізгі тақырыбы ел қорғау, батырлықты ең жоғары символ ретінде суреттеу ерекше назар аудартады.

Халқының қамын ойлаған батырлардың ерлік әрекеттері көп көңілінде қалды, ұрпаққа өнеге болды. Сондықтан халық ішінен шыққан ақын-жыршылар батырлардың ерліктері жайында көптеген өлең-жырлар тудырды. Ұлтының азаттығы үшін күрескен ерлерді дәріптейтін мұндай тарихи жырлар ауызша тарап, халықтың рухани қажетін өтеп келеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Біздің зерттеуімізде қазақтардың ұлт азаттығы үшін күрескен ерлердің ерлігін насихаттаған “Қисса ер Қабанбай” тарихи жырлары алғаш рет зерттеу нысанына айналды [1].

Бұрын ғылыми айналымға түспеген бұл жырлардың ерекшеліктерін ашып, жан-жақты зерттеу - фольклортану ғылымының басты проблемаларының бірі. Жұмыстың өзектілігі де осы қажеттіліктен байқалады.

Ғылыми зерттеу жұмыста ұзақ уақыт зерттелмей келе жатқан Қабанбай батыр елігіне байланысты туған тарихи жырлардың пайда болып, қалыптасу жолдарын белгілі кезең шындығымен байланыстыра қарап, көркемдік ерекшелігіне сипаттама беру мақсат етілді.

Халық үшін қан майданға шығып, қаһармандық-ерлік көрсеткен батырлар жайында туған тарихи жырлардағы ұлт-азаттық идеясы сол тұстағы саяси-әлеуметтік жағдайлармен, тарихи факті-деректермен салыстырыла, сабақтастырыла қарастырылуы – ғылыми еңбекте көтерілген мәселенің сонылығын, маңыздылығын, ауқымдылығын байқатады. Есімдері ел тарихында мәңгілік жатталатын батырларымыз хақындағы тарихи жырлардың тарихқа қарым-қатынасы мен поэтикалық ерекшеліктерінің фольклорлық тұрғыдан талдануы ғылым үшін мәні бар жаңалық екендігін дәйектейді.

ЗЕРТТЕУ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Зерттеу барысында қазақ әдебиеттану ғылымының көрнекті өкілдері М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Абылқасымов Б, Сыдықов Т, Р. Нұрғалиев, З.Қабдолов, С.Қирабаев, Р.Бердібаев, С.Қасқабасов, Т. Мекебаев, П. Бисенбаев т.б. ғалымдар еңбектері теориялық-методологиялық негіз ретінде пайдаланылды.

Жырларға талдау жасау барысында жүйелі-кешенді, тарихи-салыстырмалы зерттеу әдістер және көркемдік ерекшелігіне байланысты әдеби теориялық әдіс қолданылды.

Тарихи жырлар туралы алғаш кең көлемде тексерулер жасап, жанрлық сипатына қатысты пікір айтқан әдебиет зерттеушілерінің айрықша назар аударарлық тұжырымына сүйенсем: «Біздіңше, көлемді тарихи жырлар өзінің мазмұны жағынан да, суреттеу оқиға құру жағынан да бұрынғы батырлық жырларға жақын да, ал тарихи қысқа өлеңдер қазақтың ескілікті лирикалық өлеңдері тектес,-деп жазады [2,78]. Бұл пікірді ескерер болсақ, онда тарихи жырлардың шығу тегі Қазақ хандығы тұсындағы, тіпті, Абылай заманындағы тағылымды кездерден бастау алса керек. Тарихи жырлар туралы Мұхтар Әуезов: «... Бізде бұл күнге шейін барлық тарихи өлең жиналып болған жоқ», -дей келе: «Нағыз тарих өлеңдерінің басталған кезі Абылай заманынан бері қарай деп санасақ, қазірде Абылайдың өз жорығын баяндаған өлеңдер, онан соң Сырым қозғалысын айтатын өлеңдер біздің қолымызға тиген жоқ» деп пікір білдіреді. Осы орайда, тарихи өлеңдер табиғатына айрықша үніліп, түйінді тұжырым жасаған академик А.С.Қасқабасовтың пікірі де орынды айтылған: «Тарихи жырлар қоғам өмірінің әр кезеңінде туып отырады, яғни бұл-оперативтік жанр. Сондықтан тарихи өлең өте ескі жанрлардың бірі. Мәселен бүкіл түркі халықтардың тарихи өлеңдерінің ең көне үлгісі Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк т.б туралы Орхон-Енисей маңынан табылған шығармалар деуге болады» деуінің өзінің себеп-салдары барлығы даусыз. Алайда, ерте дәуірлердің кезеңінен мұқият жинақталмай, терең тексерулер жүрмегендіктен, тарихи шығу тегін айқындау, шын мәнінде өте ерте замандардан қалыптасқанын толық түсіндіру де оңай іс емес.

Бұл жанрдың мән маңызы туралы зерттеген ғалымдар саусақпен санарлық. Бүгінгі күнге тарихи жырлар туралы зерттеулер аз. Ғылыми зерттеу барысында бұл салаға саналы түрде зерттеу жұмысына тереңдеу қажеттігін түсіндім. Басты мақсат - тарихи өлең болмыс-бітімін тануға бағытталады.

Тарихи жырлардың жанрын анықтаудың көптеген қиындықтары барлығын орыс фольклортанушыларынан В.Я.Пропп былайша ескерткен: «...Егер жанр дегенді поэзияның азды-көпті тұтастығы белгісімен анықтайтын болсақ, тарихи өлеңдерді жанр есебінде мүлдем топтастыра алмаймыз, дегенмен, тарихи өлеңдер жанр есебінде болмаса да тарихи мазмұнға құрылуы жағынан ортақ, бырақ әр түрлі дәуірлерде пайда болып, әр түрлі формада тараған әр түрлі жанрлардың қосындысы есебінде – бар нәрсе», -дейді. Өзінің Б.Н.Путиловтың тарихи өлеңдерге қатысты зерттеуіне байланысты мақаласында да бұны ерекшелей түскен. Сөзсіз үлкен ізденіс, терең толғаныстың қажеттігі осыдан туындайды. бұл мәселеде қазақ тарихи жырларын тексеріп, мазмұнды зерттеулер жазған Б.С.Рахимовтың тарихи өлеңдерге қатысты тұжырымдары бізге жолбасшы бола

алатындай. Ол былай дейді: «...Белгілі оқиғаға қатысты бірнеше өлеңдер өз болмысымен оқшауланып, тақырыптық жағынан да, мазмұн мен формасы тұрғысынан тұтастана түседі. Тарихи өлеңнің өте жедел тууы жағынан, халық поэзиясындағы жоқтау, бата, сәлем, естірту секілді өлеңдермен сәйкестенеді. Сол сәтте, бір мезетте шыққан өлеңдердің есте қалу, таралуы біркелкі емес. тауып айтылған, тамаша дүниелер ғана естушінің талғамына ерекше әсер етіп, ұмытпастай жатталып қалып қояды. Уақыт өте келе, оған түрлі өзгерістер молынан сіңісіп, тек айтар ойдың негізі сол қалпында қалуы да мүмкін», -деп, бірнеше тарихи өлеңдердің көп нұсқалы болып кетулерінің себеп-салдарын түсіндіреді. Тарихи өлеңдерге қатысты пікірлердің арқауы, ерте кезеңдерден пайда болып, қалыптасқан түр дегенді түйіндейді. Олай болса, оның шығу тегіне мән беру үшін тарихи дәуірлерге жүгінуге тура келеді. Фольклортану ғылымында рух шақыру, рухтандыру өлеңдерінің бастауы – аруақ культіне байланыстыра қарау бар. Ондай ғылыми концепцияны ерекшеленгендердің бірі – Е.Д.Тұрсынов болатын. Өзінің бұл ғылыми пайымдауының негізін фольклор үлгілерінің халық арасына таралу есіне байланысты зерделеуші И.Н.Голенищев-Кутузовтан бастап, тарихи-археологиялық зерттеулер қалдырған Ә.Марғұлан, К.Ақышев және көне дәуір деректерін жеткізуші Л.Н.Гумилевтер еңбектеріне сүйенуге болады. Тарихи өлеңдердің цикл құрауы қазақ хандығы кезеңіндегі дербестік жолындағы ұмтылыс, сыртқы жаудың әділетсіз соғыстарынан келіп туындаған деуге болады.

Тарихи жырлардың әр кезеңде туып бастан кешкен түрлі оқиғалардың дерегін берерлік туындылар екендігі мәлім. Өлеңде қай кезең оқиғаларына қатысты туғандығын көбіне ондағы сөз өрнегін, оның атқарып тұратын қызметінен танымыз. Тарихи жырлардан басқа жанрлар қалыс түсіп жатыр деген пікір емес. Бұл өлеңнің қоғам дамуының әр кезінде өзін түлеп елдің ғажайып естелігіне айналуында екендігі. Тарихи жырлардан антоним, синоним, көркемдік айшыққа толы сөз тіркесін теріп айта беруге болады.

НӘТИЖЕЛЕРІ

Ел тарихында «ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деп аталған қазақ халқының ХҮІІІ ғасырдағы Жоңғар шапқыншылығына қарсы азаттық соғысы көптеген тарихи жырларды туғызғаны тарихтан мәлім. Ел жадында сақталып жеткен бұл жырларда сол замандағы тарихи шындық жарқын көрініс тапқан. ХҮІІІ ғасырда жоңғар басқыншылығына қарсы күресте ерекше ерлік үлгісін көрсетіп, қазақ әскерін басқарған атақты қолбасшы Қабанбай батыр туралы шығармалар ерекше орын алады.

“Қабанбай батыр” жырының жиналуы мен зерттелуіне келгенде ғалым С.Қасқабасов: “... Қабанбай туралы шығармалар батырлық эпосқа толық айналып үлгермеген, бірақ оның поэтикасын бойына сіңірген тарихи жырлар” деп қарайды. Сондай-ақ, Қабанбай дәуірінде шағын өлең, аңыз-әңгіме түрінде айтылып, жырдың кейін пайда болғанын да дәлелді түрде көрсете білген.

“Қабанбай батыр” жыры туралы зерттеу жазған ғалымның бірі Болатжан Абылқасымов болды [3, 91-115]. Зерттеуші “Қабанбай батыр” жырының ХХ ғасырдың бас кездерінен бастап С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, С.Аманжолов, Ә.Марғұлан, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмаилов, Н.Смирнова сияқты ғалымдардың еңбектерінде сөз болғандығынан хабардар ете отырып, Қабанбай батыр жайында айтылатын жыр нұсқаларының жиналуы мен зерттелуі туралы мәліметтер берген. Жырдың қолжазба күйінде сақталған он үш нұсқасының жырлаушылары мен жазып алушылары туралы айта келіп, сол он үш нұсқаны қатар алып салыстырады. Тіпті, сюжеттік желідегі ірірек және мәндірек деген эпизодтарды тарихи фактымен қатар алып қарастыра келіп, “Қабанбай батыр” ХҮІІІ ғасырдағы қазақ тарихының бір сәтін бейнелейді. Әскери қақтығыс пен кейіпкерлердің өмірден алынғандығы дау туғызбайды деген қорытынды жасаған.

«Қабанбай батыр» жырын арнайы зерттеу нысаны еткен ғалым А.Ғабдуллина “Қабанбай батыр туралы тарихи жырлар мен аңыздар” деген ғылыми зерттеу еңбегінде

Қабанбай батыр жайындағы барлық аңыздар мен жырларды қатар алып қарап, олардың тарихи шындыққа жанасатын тұстарын салыстырады. Мәселен жырдың тарихилығын біріншіден, ХҮІІІ ғасырда өткен қазақ-қалмақ соғысы; екіншіден, батыр жанындағы Абылай, Бөгенбай, Жәнібек, Дәулетбай, Ақтамберді, Қазыбек би, Бұқар жырау – бәрі де тарихи өмір кешкен Қабанбайдың тұстастары; үшіншіден, шайқастар өткен жер-су мен кісі, ру, ұлт, елді мекеннің аттары дәл өз күйінде сақталғанын жырдың тарихилығы деп таниды[4].

Қабанбай бабамыз (шын аты Ерасыл) найман ішінде Қаракерейден шыққандықтан Қаракерей Қабанбай атанған. Кішкентайынан батыл, ержүрек, қайтпас қайсар, батыл болып өскендіктен замандастары Қабанбай деп атаған деседі. Он үш жасынан қайсарлығымен көзге түсіп, сыртқы жаулардан ел кегін қайтарған. Сол уақыттан бері ат үстінде бүкіл өмірін туған халқының тәуелсіздігі үшін күреске арнаған. Халқымыздың Жоңғар шапқыншылығына қарсы жүргізген шайқастарда өзінің қанаттас сенімді серігі Кубас атымен ұрыс даласында талай жеңіске жеткен. Еліміздің түкпір түкпірінде Қабанбай батыр жорықтарынан сыр шертетін көптеген тарихи жырлар мен аңыздар сақталған. Шын мәнінде, Сарыарқа, Алатау, Ұлытау, Оңтүстік Қазақстан өңірлерінде, Қытайдың қазақтар қоныстанған шығыс аймағында Қабанбай атамыздың есімі дүркін-дүркін естіледі. Сол себепті, Қабанбай батырдың ерлік істері ұрпақтан ұрпаққа жетіп, халқымыз даңқты қолбасшы есіміне байланысты тарихи жәдігерлер бар. Бұған ол туралы тарихи жырлар айқын дәлел бола алады [5].

Тарихи жырды талдамас бұрын Қабанбай бабамыздың ерліктеріне арналған ел аузынан жазып алынған жырлардың бірнеше нұсқалары бар екендігін айтып өтуге болады. Батыр туралы жыршы Түсіпхан Мағзиев жырлауындағы «Қабанбай батыр қиссасы», халық ақыны Қыдырмолда Әділбеков жырлап берген «Қабанбай батыр туралы жыр», 1934 жылы Семей фольклорлық экспедициясының мүшесі Сәкен Байырбеков жазып алған «Ер Қабанбай», Қайырбек Омарұлы жырлаған «Қаракерей Қабанбай батырдың әңгімесі», халық ақыны Ержан Ахметов жырлаған «Ер Қабанбай», Мәули сағымбаев жырлаған «Қаракерей Қабанбай батыр», жазушы Зейнолла Сәнік жариялаған «Қисса ер Қабанбай» нұсқалары бар. «Ер Қабанбай» жырының Нұғыман нұсқасы (1936), Потанин нұсқасы (1972) жарық көрсе, Қ.Әділбеков нұсқасы (1976) күйтабаққа жазылған екен. Жыр мәтіндерінің көлемі әртүрлі: бір нұсқада мол, бір нұсқада аз. Жыр кейіпкері батырды таныстыру эпизодында жол ұқсастықтары сәйкес келетін тұстары болғанымен шумақ ұйқастығы сирек кездесетінін байқадық [6].

Жырдағы оқиғалар үш ірі қақтығыс төңірегінде шоғырланады: бірінші: Қабанбайдың бірде қырғыз, бірде қалмақ батырымен; екінші: Қабанбай мен туысы Дәулетбайдың араздығы; үшінші: Қабанбайдың қайта шапқан жаумен арадағы қақтығыстары. Барлық нұсқаларда осы тұтастықтың сақталғандығын көреміз. Қабанбай баба туралы тарихи жырлардың негізгі арқауы жоңғар шапқыншылығына қарсы күрес, қырғыздардың қазақ даласына оқтын оқтын жасаған шабуылдарына тойтарыс, ел басына қауіп төнгенде қазақтың батырларының бір тудың астына жиналуы, ел бірлігін ойлаған ғұлама абыз Бұқар жыраудың көрегендігі жырда суреттеледі. Қабанбай батыр туралы жырлардың сыртқа жауға шайқаста бүкілхалықтық күрестің жаппай сипат алғандығын анық байқатады. Ел басына күн туғанда Қабанбай батырдың қолбасшылығымен бір ту астына жиналған қазақ батырларын көреміз. Жырдағы басты ерекшелік және тарихи шындық қазақ руларының аталуы, жер су атауларының бүгінгі қолданысымызбен үндесетіндігін байқаймыз. Тарихи жырдың басы әдеттегідей үш жүзге ұран болған Қабанбайдың атақ даңқын паш ету және қырғыз арасындағы қырғынмен басталады. Қабанбай батырдың азулы інісін қырғыз шауып өлтірген соң, қайғылы батырдың еңсесін көтеруге Абылай хан, Қанжығалы Бөгенбай, Керей ер Жәнібек, жәдік Жантай, көкжарлыдан Көкжал Барақ, Мұрынбай би, Бердіқожа, Шүрек батыр, ер Қосай, Тоғай, ер Дәулетбай келеді және Алтайдан Тарбағатайға дейінгі ел батырларының есімдері аталады. Жырдағы сөз қолданыстары, Қабанбай батырдың ерлік жорықтары, бір айда Ат тауына эзер жеткен жорықтары шығармада көркем баяндалады. Үйірден Кубас атты ұстап мінуі, шайқастарда сенімді серігі болған тұлпардың өзіндік

ерекшелігі де жырда көрініс тапқан. Ел аузында: «Қаракерей Қабанбай батырға серік болған аруақты тұлпары Қубастың орны ерекше. Шешуші шайқастардың шебін бұзып жүрген Қабан батырға, өзіне сай тұлпар керек болғаны даусыз. Жылқышы алып келгенде тұлпарды көрген ел таңдай қағып, таңырқасыпты. Биіктігі нардай, кеуделі, кесек жылқыны Қабанбай бірден ұнатыпты. Атының өзі Қубас деп қойылуы да тегін емес, жүйрікке сай басында бір қырым ет болмаған» деген деректер бар[7, 2]

Шағалақ мінді Қубасты,
Қубастай жылқы тумас-ты [8,175]-деп

батыр бабамыздың жан серігіне айналған Қубас атпен талай жорықтар жасалып, жекпе-жек шайқастар өткізіп, ел үшін елеулі соғыстарға қатысқан. Тұран дала төсінде Қабанбайды көтеріп, жеңіс туының желбіреуіне септігін тигізген Қубас аттың да еңбегі ерен екендігін жырдан анық аңғарамыз.

Жырда Қабанбай батырдың қырғыздарды жеңуі, әкесін жоқтаған қыздың басына сауға беретін азаматтық істері де қара өлең ұйқасымен желдірмелетіп баяндалады. Ақбас тайлақты жетелеп елге қайтатын батырдың тайлағын айшықты көркемдегіш құрал теңеумен суреттеген:

Басы бар ақ тайлақтың жылқы астаудай,
Көзі бар таудан аққан тас бастаудай,
Бұтының арасынан ел көшкендей,
Он кісі өркешіне мінгескендей.
Жүрісі жануардың таңқалдырып,
Денесі көкті тіреп күнде өскендей[8,178].

Қабанбай туысы Дәулетбаймен араздығы да жыр да суреттеледі. Осы жанжалдан кейін батыр науқастанып қалады, өршіл рухты батырдың жағдайын сұрап Абылай ханның өзі келеді:

Кей жаман жоғалады мал таба алмай,
Нас жаман аңырады сөз таба алмай.
«Қабанбай науқас болды» дегенді естіп,
Келіпті көңілін сұрай хан Абылай [8, 180].

Халықпен бірге кемелденген Қабанбай батырдың сом тұлғасын Абылай арқылы тамаша аша білген, тіпті тарихи шежіреге толы өнегеге толы Бұқар жыраудың ер Қабанбайдың халін білуге келгенінен тарихи жырдың салмақтылығын, халықтық сипатын анық аңғаруға болады:

Сексеннің сегізінде Бұқар келді,
Көңілін Қабанбайдың сұрай келді.
Болса да жасы жеткен үлкен адам,
Солқылдап жас баладай жылай келді[8,180].

Көмекей әулие атанған Бұқар жырау бабамыздың елді,екі ағайындыны бітістірмек ниетін кестелі сөз оралымдары арқылы тарихи жырдың шырайын кіргізеді:

Айналайын Қабанбай,
Жау келгенде жарағым,
Алыстан асып дау келсе,
Түрулі тұрған құлағым.
Жақыннан жарым жау шықса,
Белдеудегі пырағым.
Мың жылқыны суарған
Төскейден аққан бұлағым [8,181] –

деп екпіндете,күйкылжыта, наздана жырлап отырып, енді бірде:

Айналайын Қабанбай,
Қара мойын лағың?!
Әулиенің арты едің,

Бұл дүниенің қарты едің.
Айналайын Қабанбай,
Бурылдай деген сауыт бар—
Жағасы бар, жеңі жоқ,
Ағайынды адамның
Өкпесі бар, кегі жоқ [8,181] -

деп, туыстар арасындағы алауыздықты қойып, бітістіріп, өзінің кесімін айтады. Қабанбай бабамыздың көрегендігі мен білімдарлығы тағы осы жерде ашыла түседі. Туысына айттырған келініне сәлем айтындар, деп Шағалақ пен Дәулетбайды жібереді. Шағалақтың астында Ер Қабанбайдың Қубас аты арқылы, батырдың науқас екендігін Қабанбайдың келініне Дәулетбай былай жеткізеді:

Тас қорғаның бар еді,
Босағасы құлады.
Қос бәйтерек бар еді,
Біреуі оның сұлады.
Үш байжігіт баласы
Төбеге шығып жылады. [8, 183]

Бұл оқиғадан кейін біршама оқиғалар қаз қатар тізіліп жырланып, келінің Қабанбай батырға баруы, ел ішіне қайта жау шабуы тізбектеліп көз алдымызда өтеді. Қабанбай бабамыздың кесек тұлғасы, батырлық бейнесі науқастанып жатса да Құдайдан медет тілеп, жорыққа аттанады. Ерлік пен батырлықты сомдаған мына жолдар жырдың көркемдігі мен шырайын аша түседі:

Құдай оған дем салды,
Қубас атқа ер салды.
Осы кезде Қабекен
Батыр боп қайта туады.
.....
Алты құлаш белбеуін
Беліне әкеп буады.
Шаттанып халық жиылды,
Аспанды кернеп ұраны.
Қабекеннің ақ туы
Желбіреп көкте тұрады, деп суреттейді.[8, 190]

Батырлар жырындағы суреттелетін тұлпарлар батырға қорған, жан серігі болғандығын білеміз. «Ер қанаты ат» деп таныған қазақ халқында жүйрік атты адам өмірінің ең бір сирек қызығындай көрумен бірге, тіршіліктің мықты тірегіндей тану ұғымы да көне заманмен қатар өмір сүріп келген. Сондықтан да жүйрік атты өз түсінігіндегі ең таңдаулы теңеуге теңеді, адамша «сөйлетіп», тарыққан кезінде «ақылшы» дәрежесіне дейін көтерді. Осы үлгі XIX ғасырдағы тарихи жырларда да кездесетіндігін байқаймыз. Бұл жырдағы басты ерекшелік те Қабанбай батырдың жан серігі Қубас атымен серттескен әсерлі тұстарымен көрініс табады. Алпамыстың- Байшұбары, Ер Тарғынның – Тарланы, Қамбар батырдың - Қара қасқасы сияқты, Қубас аттың да ақылдылығы, есті жануар екендігін көруге болады. Қубас ат пен батырдың батырлық жолдағы серттесуі былайша суреттеледі:

Мен келдім жетпіс сегізге,
Сен келдің отыз сегізге.
Сенен басқа ат мінсем,
Мінгендей болдым өгізге.
Ей, Қубасым, Қубасым,
Қабанбай өлді дегізбе.
Төрт арыстың баласын
Енді ешкімге жегізбе.[8, 191]

Көне тарихтың куәгері жылқының адам мен қоғам өміріндегі қызметі әр түрлі. Батырдың астына мінген тұлпары жаудан қорғаушы, құтқарушы, көмекшісі бола білген. Жырдың өне бойынан халқымызға тән барлық ерекшеліктер, батырлық үлгіні көреміз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тарихи жырлар қоғамдық күресте, тәрбие жүйесінде қазақ қоғамының рухани тіректерінің біріне айналып, белгілі дәрежеде тарихи материалды сақтаудың оны келесі ұрпаққа жеткізудің ерекше әдісі секілді.

Сол уақытта өмір сүрген қазақ хандары мен батыр, билерінің өмірі халықты сүюдің, оның жоғын жоқтап, мұңын мұңдаудың тамаша үлгілері екендігін көреміз. Олардың игілікті өмірі мен байлығы халықтың бақытын, салт дәстүрін сақтап, дамытуға арналғандай. Олай дейтін себебіміз, осы тарихи жырлардың ауыздан ауызға жеткен көркемдік ерекшелігінің арқасында дәуірлер үндесіп Қабанбай бабамыз туралы Қабдеш Жұмаділовтің «Дарабоз» шығармасы да туған. Тарихи жырларда ең алдымен, ел тіршілігінде анық болып өткен тарихи оқиғадан туады. Тағы да бұл туралы пікірді Мұхтар Әуезов: «Тарих өлеңдері пәлен жыл мен пәлен жылдың арасында болған тарихи тұтас бір дәуірдің жыры» дей келе, оның сөзі мен суреттер шындығы көбінесе даусыз» десе, белгілі зерттеуші Т. Сыдықов: «...Тарихтың белгілі бір кезеңін, ірі оқиғаны шығармасына объекті етіп алған қаламгер, оны суреттеп бейнелеуде бардан жоқ жасамайды, әдептен озып, шындықтың шырайына нұқсан келтірмейді, ол әрі тарихшы, керек десеңіз, мемлекет қайраткері міндеттерін бір басына тілеп алған тұлғаға айналады», - деп жазады [10].

Жыршылар Қабанбай батырдың қалмақпен соғысын асқақтатып, екпіндете жырлайды. Негізі осы ХҮІІІ ғасырлардағы жырлардың шығуына себеп сол кездегі тарихи оқиға, саяси әлеуметтік жағдайлар. Авторлар ауыздан ауызға мұра боп жеткен тарихи жырларда Абылай дәуірін, шапқыншылықтар мен жоңғардың әділетсіз істерін баяндай отырып, оларға қарсылық көрсеткен, жырларымен батырларды жебеп отырған би шешендерді тамаша дәріптей білген. Халқына еңбегі сіңген, ұлттық рухымызды ұлықтап, асқақтата көтеруге үлесін қосқан ата бабаларымыздың есімі мен ісі тарихи жырларда мәңгі жырланады[11]. Тарихи жыр- біздің фольклорлық мұрамыз. Фольклорлық мұра әдебиеттің дамуына, оның көркемдік кестелерінің айшықтала түсуіне ықпал жасайды. Тарихи жырлардағы басты тарихи шындық шығармада баяндалған тарихи оқиғалар бертінгі дәуірде өткен, оларды жырлаған Бұқар, Үмбетей, Ақтамберді жыраулар сол оқиғаларды көзбен көрген тірі аңыздар. Тарихи шығармаларда ғасырлар бойы қалыптасқан бата беру, салт-дәстүрлерді және халық психологиясын, тарихи тұлғалардың бейнесін терең ашқан ұлттық рух сезіледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Абылқасымов Б. Қаракерей Қабанбай батыр.// Қазақ тарихи жырларының мәселелері. - Алматы: Ғылым, 1979. – 312б
  - 2 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы, 16-том, ІҮ бөлім, Тарихи өлеңдер //
  - 3 Бабалар сөзі. Жүз томдық. 58-том. Тарихи жырлар // «Фолиант» баспасы, 2010 жыл;
  - 4 Ғабдуллина А. Қабанбай батыр туралы тарихи жырлар мен аңыздар. канд.дисс.
  - 5 Қабанбайдың қазанаты -Қубас ат //URL сілтеме: <https://abai.kz/post/41115>
  - 6 Қабдолов. З. «Сөз өнері» // Алматы, «Мектеп» баспасы, 1976 жыл
  - 7 Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. – Алматы:Білім, 1995. – 288 б.
  - 8 Мекебаев. Т. Бисенбаев. П. ХІХ ғасырдағы тарихи жырлар // Оқу құралы, 2014
  - 9 Мырзақан Ж. Қабанбай туралы. // Шалғын, 1981. - №2. – 128б
  - 10 Глеубердина Г.Т. Қанай бидің шешендік сөздерінің фольклорлық негіздері //
- Ш.Уәлиханов атындағы КУ ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы. 2022.-№4. 81-89 б.

11 Tleuberdina G. Value of loan words in the creation of the linguistic and literary world // *Astra Salvensis*, 2021, 2021, стр. 59–65

REFERENCES

- 1 Abylkasymov, B. (1979) ‘Karakerey Kabanbai batyr’, in *Problems of Kazakh historical poems*. Almaty: Nauka. (In Kazakh).
- 2 Auezov, M. (c. 1960) *Collected works in twenty volumes*. Vol. 16 (II). Almaty: Deuir; Zhibek zholy. (In Kazakh).
- 3 Foliant. (2010) *The words of the ancestors. One hundred volumes*. Vol. 58. Historical poems. Foliant. (In Kazakh).
- 4 Gabdullina, A. (n.d.) *Historical songs and legends about Kabanbai batyr*. Ph.D. diss. S.I. (In Kazakh).
- 5 Abai.kz. (n.d.) *Kabanbai boiler – Kubas*. Available at: <https://abai.kz/post/41115> (In Kazakh).
- 6 Kabdolov, Z. (1976) *Art of words*. Almaty: Mektep. (In Kazakh).
- 7 Kirabaev, S. (1995) *White pages of our literature*. Almaty: Bilim. (In Kazakh).
- 8 Mekebaev, T. and Bisenbaev. P. (2014) *Historical poems of the 19th century*. Oku Kuraly. (In Kazakh).
- 9 Myrzakan, J. (1981) ‘About Kabanbai,’ *Meadow*, 2. (In Kazakh).
- 10 Tleuberdina, G. T. (2022) ‘Folkloric foundations of Kanai bi’s eloquent words’, *Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University. Philological Series*, 4, pp. 81–89. (In Kazakh).
- 11 Tleuberdina, G. (2021) ‘Value of loan words in the creation of the linguistic and literary world’, *Astra Salvensis*, 1, pp. 59–65.

Материал 21.09.2022 баспаға түсті

Художественные особенности исторической поэмы «Кабанбай батыр»

Тенсел М.Б.¹, Тлеубердина Г.Т.¹, Рахимов Б.С.²

¹ НАО «Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова», г.Кокшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. orcid.org/0000-0002-0574-643X e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru;

² НАО «Карагандинский университет имени Е.Букетова», г.Караганда, 040000, Қазақстан Республикасы.

В статье авторы, анализируя жанровую природу и изучение исторических псалмов, останавливаются на художественной специфике исторического псалма «Кабанбай» батыр. Показав, что исторические поэмы являются произведениями, отражающими факты различных событий, происходящих в разные периоды, часто анализируют события того периода, который родился в стихотворении. Анализируя мнения литературоведов, фольклорное наследие выражает отношение к значению исторической поэмы в жизни общества.

Ключевые слова: жыр, жанр, защита страны, символ героизма, личность, тулпар, целостность, народный характер, выдающиеся представители поэзии, фольклор, дух, идеалы страны;

Материал поступил в редакцию журнала 21.09.2022

Artistic features of the historical poem “Kabanbai Batyr”

M. Tensel¹, G.T. Tleuberdina¹, B.S. Rakhimov²

¹ Shoqan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>

² Karagandy Buketov University, Karaganda, 040000, Republic of Kazakhstan.

In the article, the authors analyse the research and genre descriptions of historical poems, focusing on the literary features of the historical song “Kabanbai Batyr”. The authors carry out the analysis with the help of expressions to show that the historical songs are writings which tell stories of different events that took place in different periods of time. The authors show the importance of historical poetry as folklore heritage in social life by analysing the opinions of literary critics.

Keywords: song, genre, national defense, symbol of heroism, tulpar, marches, Kyrgyz, Dzungar conflicts, Kazakh heroes, integrity, national character, outstanding poetry, folklore, spirit, national ideals.

Received: 21.09.2022

ҒТАХР 17.71.07

О.А.Казжанова¹, Г.Т. Тлеубердина¹, С.Ж.Шахина²

¹ «Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КЕАҚ, Көкшетау қаласы, 020000, Қазақстан Республикасы. orcid.org/0000-0002-0574-643X e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru;

² «Е.Бөкетов атындағы КАРУ» КЕАҚ, Қарағанды қаласы, 040000, Қазақстан Республикасы.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫНДАҒЫ КЕНЕСАРЫ ХАН МЕН НАУРЫЗБАЙ БАТЫРДЫҢ БЕЙНЕСІ

Мақалада қазақтың соңғы ханы Кенесарының қолбасшылығы, әскерінің береке-бірлігін ұйытып, даңқын шығарған оның батырларының бейнесі талданды. Кенесарымен бірге олар да суыққа тоңып, ыстыққа күйді, көтерілістің барлық ауыртпалығын арқалағаны көрсетіледі. Кенесары–Наурызбай бастаған ұлт-азаттық көтеріліс бүкіл халықты рухтандырған, талай батырды тарих сахнасына шығарғанын анықтадық. Бұл зерттеуде халық жырларының, ақындардың, жазушылардың көркем туындыларындағы Кенесары ханның бейнесін басқа зерттеушілердің зерттеулерімен Кенесары образына әдеби талдау жүргізілді.

Талдау жасаған жырларда батырлардың кейде Кенесарымен бірге жүріп атқарған ерлік істері баяндалса, енді бірде батырлардың жеке-дара жүріп басынан өткерген айрықша бір оқиғалары баяндалады. Мәселен Бұғыбай батырдың ерлігі қырғыз халқының алдындағы Алатаудың бөктерінде бекіністі алуда ерекше көзге түседі. Қазақ әдебиеті тарихы Кенесары ханды жанкешті, елі мен жерінің азаттығы үшін шыбын жанын тәрк еткенін, қасындағы қас батырларымен жеңіске де, жеңіліске де бірге жеткенін суреттейді.

Кенесары, Наурызбай бастаған көтерілістің тарихи шындығы ғана емес, олар туралы айтылған, жазылған шығармаларды жан-жақты талдап, талқылаудан өткізіп, еркіндікке ұмтылған санамыздың рухани серпілісін жаңашылдықпен қарауға мүмкіндік жасадық. Кенесары отаршылдыққа қарсы жаппай көтерілісінің айқын саяси сипаты және оның қазақ тарихындағы рөлі туралы ғалымдардың пікірлері берілген.

Кілт сөздер. Тарихи жыр, Кенесары, Наурызбай, ұлт-азаттық көтеріліс, саясат, соғыс.

КІРІСПЕ

Атырау мен Алтайға созылған ұлан-байтақ Қазақ елін бағындыру Ресей империясына оңай болған жоқ. Тарих беттеріндегі кіші жүздің ханы Әбілқайыр өз еркімен Ресейдің қол астына кірді деген әңгімені зерттеушілердің әрқайсысы айтады. 1731 жылдан 1860 жылдар аралығында Қазақ елі Ресейге көбінде сөз жүзінде бағынып, іс жүзінде ру, тайпа

билеушілерінің жүргізген саясатын іске асырып отырады. Оның негізгі айғағы ретінде отарлау саясатына қарсы шыққан әр жердегі шаруалар көтерілісін айтуға болады. Мысалы, XIX ғасырдың 30-40 жылдары Кенесары Қасымұлы бастаған шаруалар көтерілісі жерінің шетін жау баспас үшін, найзаға үкі тағып, жан қиярлық ұрыс жүргізіп, елін, жерін аман сақтап қалудың қам-қарекетін жасағанын тарихтан білеміз. Сол сияқты 1836-1838 жылдардағы Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған ұлт-азаттық шаруалар көтерілісі де дәлел бола алады.

Бұл көтерілістердің қоғамдық-әлеуметтік маңызы, әрине, кең байтақ қазақ даласын аман сақтап, болашақ ұрпағына аманаттау еді. Еліне, халқына деген шексіз махаббатын көрсету. Ата-бабаларымыздың қаны төгіліп, елді, жерді сақтап қалған батырларымыздың рухы аңыз болып айтылып, жыр болып жырлануда. Бүгінгі ұрпақ олардың есімін тарихтан, шындыққа негізделіп, көркем тіл арқылы әдебиетке келген тарихи жырлардан біледі[1].

Бізге жеткен, сонымен қатар хатқа түскен тарихи жырлардың басым көпшілігі XVIII ғасырда болған оқиғаларға негізделеді. Тарихи жырлар халықтың өмірінде бұрын-соңды болған, саяси-әлеуметтік мәні зор тарихи оқиғалар, істер жөнінде, тарихта шын болған көрнекті адамдар жөнінде зерттеу тілімен айтпай, тарихи шындықты көркем әдебиет тілімен айтып береді. Бұдан біз тарихи жырдың нақты бір оқиғаға негізделетінін байқаймыз. Тарихи жыр көркем шығарма болғандықтан тарихи деректер көркемделіп, біраз өзгертіліп көрсетіледі. Тарихи жырда идеялық-эстетикалық мұрат басқа жырлардан гөрі өзгеше болады: мұнда үлкен оқиғаның жекелеген фактілеріне, бұқара қауымнан өзінің қайратымен, жүректілігімен, ақылымен дараланып шыққан кәдімгі қарапайым адамдарға үлкен мән беріледі[2]. Бірақ олар жалпы тарихи жағдайдан бөлек алынбайды. Тіпті тарихи жырдың бүкіл мазмұнының өзі сол заманның оқиғаларынан туып, өрбіп жатады.

Сондай тарихи жырлардың бірі – отаршылдыққа қарсы шыққан Кенесары ханның ерліктерін жырлаған Нысанбай жыраудың «Кенесары-Наурызбай» жыры. Нысанбай жырау аталған тарихи эпоста ұлт-азаттық көтерілістің өзекті арнасын сөз етеді. Жырау Кенесары мен Наурызбайдың ерлігін бұрынғы жыр үлгісімен жаза келіп, онымен бірге өз заманының шындығын, қара халықты күйзелткен барлық оқиғаларды шебер үйлестірген. Бұл жөнінде Сәбит Мұқанов Нысанбайдың бұл поэмасының бір зор қасиеті – эпикалық оқиғаға ақын лирика дәнін тамаша еге білген. Поэмада оқушының жан жүйесін босататын, ойын тербететін лирикалық мотивтер көп. Бұл поэмамен Нысанбай XIX ғасырдағы қазақ ақындарының арасында төрден орын алады дегенді айтады[3]

Тарихи оқиғалардың бейнесіне айналған «Кенесары-Наурызбай» жырындағы қос батырдың ерлігін, еркіндік үшін күрескен батылдығын талдау мақала жүгіне арқау болады. Жырдағы тарихи-әлеуметтік мәселелер кеңінен талданады.

ЗЕРТТЕУ МАТЕРИАЛДАРЫ ЖӘНЕ ӘДІСТЕРІ

Ғылыми мақаланы жазу барысында материалдарды жинақтап, ғалымдардың пікірлері салыстырылды. Талдау жұмыстары жүргізілді.

НӘТИЖЕ ЖӘНЕ ОНЫ ТАЛҚЫЛАУ

Кеңес дәуірінде ұлт-азаттық көтерілістер бұрмаланып, олардың басшыларын атауға да тыйым салынғаны тарихтан белгілі. Осы тұрғыдан келгенде Нысанбай жыраудың есімі де халық санасынан жоғала бастаған еді. Егемендік алған кезден ғана «Кенесары-Наурызбай» жыры жарыққа шығып, Нысанбай Жаманқұлұлының есімі қайта жаңғырған болатын. Жыраудың аталған шығармасы тұңғыш рет 1875 жылы Россия географиялық қоғамының «Орынбор бөлімінің еңбектерінің» үшінші томында, одан кейін 1812 жылы Қазан қаласында Жүсіпбек Шайхысламұлының құрастыруымен, 1923 жылы Ташкентте Халел Досмұхамедұлының, 1924 жылы Нәзір Төреқұловтың алғысөзімен кітап болып шықты. 1925 жылы Москвадағы Күншығыс елдерінің баспасынан Жүсіпбек Басығариннің

редакциялауымен, «Парасат», «Жұлдыз» журналдарында, 2008 жылы жарық көрген «Батырлар жырының» жетінші томында басылды. Осы басылымдардың тек соңғысында ғана аты-жөні толық жазылып, «Нысанбай жырау Жаманқұлұлы» деп көрсетіледі. Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің 2009 жылы шыққан көп томдық шығармалар жинағының тоғызыншы томында Кенесары жорығы жайында сөз болып, соңында «Кенесары-Наурызбай» жыры беріліпті[4].

XX ғасырдың 30-жылдары Мұхтар Әуезов «Хан Кене» пьесасын, 60-жылдары Илияс Есенберлин «Қаһар» романын жазды. 1888 жылы Ташкент қаласында «Кенесары мен Садық» деген атпен шыққан Кенесарының баласы сұлтан Ахмет Кенесариннің естеліктер жинағы да құнды еңбек болып табылады.

Нысанбай жырау Жаманқұлұлының бізге қалдырған асыл мұрасы – «Кенесары-Наурызбай» реалды-тарихи эпосы. Жырау Кенесары хан бастаған ұлт-азаттық көтеріліске бастан аяқ қатысып, барлық оқиғалардың куәсі болған.

Жырдағы басты образ – Кенесары хан. Кенесары – үш жүздің, жалпы қазақтың соңғы ханы. Қазақ халқының тарихындағы Ресей империясының отарлау саясатына қарсы ең ұзақ әрі бүкіл қазақ сахарасын жайлаған көтеріліс бастаған тұлға[5].

Орта жүздің ханы Қасымның үлкен ұлы, атақты Абылай ханның немересі Кенесары 1802 жылы Көкшетауда дүниеге келген. Ол бала күнінен әскери іске қызығушылық танытқан, ежелгі жорықтар мен ұлы қолбасшылар туралы аңыз-әңгімелерді тындап өскен, атқа міну өнерін ерте меңгерген, құралайды көзге атқан мерген болған. Ол өзінің батырлығымен, суық ақылымен, шешендігімен және асқан дипломаттығымен ерекшеленген[6].

Кенесарының сырт бейнесін Б. Салтабаев өз очеркісінде былай деп береді: «Кене хан ашаң, орта бойлы, жуан мойынды еді. Оның жүзі қараторы, тартымды, көздері жалтылдаған бүркіттікіндей қызыл және делдиіңкіреген еді. Кішірек мұрты және қалың, сына тәріздес сары қоңыр сақалы бар. Ол аз сөйлейтін және өзін қаталдау, еркін үлкен бір бекзаттықпен ұстайды. Ол басына құндыз терісімен көмкерілген кішігірім тері тымақ киеді. Киімдерінің үстінен түйе жүннен тоқылған сұр шекпен жамылып, оның ішінен көмшат терісінен тігілген тон киеді. Жейдесі мен шалбары ақ матадан қолдан тоқылған». [7, 30 б.].

Бұл – Кенесары ханның тарих беттеріндегі бейнесі. Ал енді Кенесарының әдебиеттегі бейнесіне тоқталайық.

«Кенесары-Наурызбай» жырын зерттеген ғалымдардың ішінде биыл 72 жасқа толған фольклортанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы Шәкір Ыбырай ағамыздың еңбегін айтуға болады. Шәкір Ыбырайдың зерттеуін басшылыққа ала отырып: «XIX ғасырдың соңында жазылған Ахмет Кенесариннің естелігіне қарағанда Қасым сұлтанның екі әйелі болған. Үлкен әйелінен Саржан, Есенгелді, Ағатай, Бопы, Көшек, Кенесары, ал кіші әйелінен Наурызбай туады», - [8, 7 б.] делінген. Осы айтылғанның айқын дәлелі Иманжан Жылқыайдарұлының «Кенесары, Саржан» жырында былай беріледі:

Төрт ұл туып Қасымнан,
Бәрі де жедел өседі.
Құдайменді, Саржан, Ержан мен
Кенесары деседі
Сәруар еді – тапқан анасы.
Қалмақ ханы Бөкендайырдың
Таңдап алған қызы еді.
Ана үшеуі ер жетті.
Кенжесі – Кене кіші еді.
Жалқы туды Наурызбай,
Анасы – кіші шеше еді,-[9, 45 б.] делінген.

Бұл жыр жолдары ғалым Шәкір Ыбырайдың пікірін бекіте түсудің айқын дәлелі бола алады.

Кенесары ханның адамгершілігін, даналығын, ақылын, қайсарлығын, батырлығын Нысанбай жырау ерекше жырлаған. Оны мына жыр жолдарынан аңғаруымызға болады:

Кешегі өткен Кенекен –
Дүрри жауһар данасы,
Үйсіздерге үй болған,
Битуананың қанасы,
Шаршағанға ат болып.
Шөлдегенге су шолған,
Дарияның аққан саласы.
Ата-тегін сұрасаң,
Хан Абылай баласы. [9, 10 б.]

Тарихшы Ермұхан Бекмахановтың келтірген деректеріне қарағанда, Кенесары бастаған көтеріліске дәл бір мезгілде болмаса да, үш жүздің бұқара халқы түгел қатысқан. Көтеріліс орталығының ауысып тұруына байланысты қазақ руларының әр жылдардағы үлес салмағы да құрамы да өзгеріп отырған. Орта жүз жерінен басталған көтеріліс біртіндеп кіші жүз жеріне жайылды, соңында үш жүз руларын да қамтыды.

Көтерілістің негізгі тірегі бұқара халық болды. Себебі жерінен, мал-жанынан айырылып, қайыршылыққа түскен момын ел ешнәрседен тайынбайтын жағдайға жетті. Осындай жағдайда бұқара халыққа жол көрсетіп, азаттық үшін белін бекем буған арда азаматтар Кенесары маңына топталды. Бұлардың қатарында ел мүддесін жоғары қойған батырлар, билер, ру басылары болғаны тарихтан мәлім. Шығу тегіне қарамастан, бұлардың көбі хандық кеңестің мүшесі болды, ел тағдыры, көтеріліс болашағына қатысты шешімдерге тікелей ат салысып, соның негізінде отаршылдарға қарсы жанкешті қимылға саналы түрде барды.

Шұбыртпалы Ағыбай, табын Жоламан мен Бұқарбай, қыпшақ Иман және Басығара, дулат руынан шыққан Байсейіт, шапырашты Бұғыбай, Сұраншы, Саурық, сүйіндік Жанайдар, атығай Аңғал, арғын Жеке батыр, Таймас, Жәуке, қанжығалы Тастан, қаржас Сармантай сияқты елім деп ту көтерген ерлер халықтың ар-намысын жоғары ұстады. Олардың ерлігі Кенесары туралы өлең-жырларға да, өз алдына жеке-жеке жыр дастандарға да арқау болды [7, 9 б.].

Шапырашты Бұғыбай батырдың ерен ерлігі «Кенесары-Наурызбай» жырындағы қырғыз бен қазақ арасындағы қилы кезеңде көзге түседі. Онда Қоқидың шалқар көліне келіп қонған Кененің басынасын көтермей қырғыз ханы Қалша жар салып соғыс жариялайды.

Қырғыз ханының жарлығына Кенесары ханда қарсы болмай даланы ұрыс алаңына айналдырады. Қырғыздың жасанған қолы да осал емес екен. Бекінісі де өте мықты.

Алатаудан аса алмай,
Тастың тарттым зарлығын.
Тау басына жете алмай,
Дүниенің көрдім зорлығын
Қысылғанда әрқашан
Білінуші еді нарлығың.
Осы сапар, Бұғыбай,
Қырғыздың көрдім қырлығын! - [9, 19 б.]

деп, Кенесары хан қырғыздарды жеңе алмай Бұғыбай батырға жүгінеді.

Атасы өткен Абылай,
Тілеуді берген бір құдай.
Былырдан алған басшысы-
Шапырашты Бұғыбай.
«Бұғыбай басшы қайда?»,- деп,
Шақырып алды Наурызбай [9, 18 б.].

Бұғыбайдың ерлік даңқы алты алашқа жайылған, асыл текті батыр болып суреттеледі. Асусыз Алатауды алуға Бұғыбайдың амал-айласы жететінін Наурызбай Кене ханға баяндайды. Жауынгерлер арасынан үш жүз батыр таңдап ал дегенінде, отыз ержүрек жауынгер жетеді деп, таңдаған отыз сарбазбен Алатаудың алынбас қамалын бұзуға

аттанады. Кене хан алыстан барлап, батырларының іс-әрекетіне сүйсінеді. Жырда қазақтың хас батырларының ерен ерлігінің арқасында қырғызды жеңеді.

Нысанбай жырау Жаманқұлұлының «Кенесары-Наурызбай» жырының соңы Кенесары хан мен Наурызбай батырдың өмірден өтуімен аяқталады. Жырдың қоғамдық-әлеуметтік маңызын қырғыздың елшісі Кәрібоздың екі елдің арасында жауластық емес, татулықтың болуын түсіндіруі, ұзақ айқастан қарапайым халықтың жапа шеккенін, «елдестірмек елшіден, жауластырмақ жаушыдан» екенін айтты. Дегенмен, қазақтың қос батыры сыншы, шешен, елші Кәрібоздың көп әңгімесіне құлақ салмады. Біздің ойымызша, жыршының Кенесары мен Наурызбай бейнесін тым қатал суреттеу арқылы оқырман санасында қалдыру деп түсінеміз.

Негізінен Кенесарының тұлғалық бейнесі мен билеушілік танымын және саяси ахуалды кеңінен сипаттап, отандық тарихтың беттерінен орын алуына бірден-бір себепкер болған Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының (1858–1931) «Қара мес» деп аталатын еңбегі [8, 48 б.]. «Қара мес» еңбегінде М.Көпеев хандар, билер, батырлар тарихын хронологиялық жүйемен баяндай отырып, ел тарихын жан-жақты танытады. Осы туындысында ол Сарыарқаның тарихын сипаттай келе, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы [8, 49–50 б.]. «Біздің бұл Сарыарқадағы қазаққа «қазақ бізге бағын, қара» деп, «ақ патшадан жарлық алып шықтым», - деп, Ибан Сыманыш деген бөлкебай келді. Сонда оныменен таласа Қытайдан да елші келді, «қазақ саған қарамайды, маған қарайды» деп. Ол екеуінен патшаға қазақтың өз ішінен төреден Кенесары, Наурызбай шығып, келіп айтты:

Бағынба қазақ орысқа,
Бағынсаң қазақ орысқа.
Осы бастан амандас
Сарыарқа деген қонысқа.
Береке кетер асыңнан,
Билік кетер басыңнан.
Інгеннен інген күйерсін,
Күйдіруші табылып,- [9, 55 б.].

деп, қазақтың басындағы бағы мен тағын орыс билейтінін көріпкелдікпен айтады. Расында Сарыарқа самал жеріміздің шұрайлы қонысы күні бүгінге дейін орыс ұлтының ұясына айналып келеді. Сонда сол замандағы қазақтың жақсылары кеңесті де Кенесары, Наурызбайдың сөзін қостамады және қытай елшісіне де сөйлеспеді. Жерімізге тимесең, баладан солдат алмасаң, саған қараймыз деп, гәдәләтшілік бар деп, ақ патшаны өз ықтиярларымен қарап бағынды. Теріге жаздырып, уағда хат алды», - деп Кенесары мен Наурызбайдың өз қара басы үшін емес, ұлт болашағы үшін тер төккенін сипаттаған.

Профессор Ермұхан Бекмахановтың пайымдауынша [9, 19 б.], Кенесары Орта жүздің де, Кіші жүздің де қазақтарының азаттық қозғалысын Торғай аймағында басқарған. Батырлықпен, ерлікпен атағы шыққан Торғай өңіріне Кене ханның ат басын бұруы, ойсырап қалған жасағының орнын 62 салалы Торғай өзенінің бойындағы Қабырға, Өлкейік сияқты салаларын мекендеген арғын-қыпшақтан шыққан батырлармен толықтырып, оларды алдағы болатын ұрыстарға дайындап, жарамды ат-көлік, қару-жарақ дайындау еді. Торғай өңірінің Қарасай мен Қошалақ аралығындағы шұрайлы мекенге ат басын тіреген Кенесары хан осы жерде бірер жыл мекендейді. Ол жайында қазақтың тұңғыш қаламгерлерінің бірі, әрі ақын Мұхамеджан Сералиннің «Жауыр торы» дастанында жазылады.

Қазақтың алдаспан ханы Кенесарының өрлігі мен ерлігі Мағжан Жұмабаевтың «Оқжетпестің қиясында» поэмасында да ерекше суреттеледі. «Арқада Көкшетауға жер жетпейді, Басқа жер көңілді ондай тербетпейді, Арқада Бурабайға жер жетпесе, Алашта Кенекеме ер жетпейді», - деп Бурабайдай сұлу мекенді әспеттесе, Кене хан сияқты асылды күллі алаштан таппайтынын ерекше пафос арқылы бейнелейді.

Сол кеткеннен Кенекем кете барды,
Жанына жас жолбарыс Науанды алды.
Алашты алып шығып ел қылмаққа,

Орысқа аш бөрідей ойран салды [10, 309 б.],-

бұл шумақта Кене ханның ерекше ерлігі бейнеленеді. Науандай хас батырды жолбарысқа теңеп, Алаш алдындағы ерлігін ерекше көрсетеді.

Келесі бір үлкен шығарма – қазақтың ұлы ақыны Ілияс Жансүгіровтің Кенесары тақырыбында жазған «Күйші» дастаны. Бұл оқиға Кенесарының Жетісу өлкесіне ауған шағында болған. Бұл көпке белгілі ғажайып шабытты дастанның бір жерінде Хан Кененің екі-ақ жолмен берілген портреті бар: «Жанжалды үй арасы ұшасынып, Арыстан отыр төрде тісі ақсиып» дейтін. Үй арасы дегені – қазақ арасы, ол оған араласпайды. Оның қиял-арманы алыста жатыр.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, зерттеу барысында Кенесары мен Наурызбайға қатысты Нысанбай жыраудың жырынан басқа Ж.Шайхисламұлының «Кенесары, Наурызбай», К.Жанатайұлының «Абылай-Кенесары», Қ.Қаратаевтың «Кенесары, Наурызбай», С.Керімбетовтің «Кенесары», Д.Әлімбаевтың «Кенесары», М.Ж.Көпеев «Сарыарқа кімдікі?», И.Жылқыайдаровтың «Кенесары, Саржан» т.б. нұсқаларын қарастырдық. Аталмыш жырларда ХІХ ғасырдағы аса ірі ұлт-азаттық көтерілістің білікті қолбасшысы, жаужүрек батыр, ұлттық рухты оятқан қазақ халқының соңғы ханы Кенесарының ел билеудегі өзіндік ерекшелігі мен тактикасы орыс пен қоқандықтардың саяси билігінен зардап шеккен халықтың қайғы-қасіреті мен мұң-зары, ханның маңайындағы Наурызбай бастаған батырлардың ерлік әрекеттері зерделеніп, талданды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Досқожа. Кенесары қоныстан ауғанда айтқаны // Хан Кене: Тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар. – Алматы, Жалын, 1993. – 56-60.
- 2 Қасқабасов С. Алаштың арман-аңсары (Кенесары хан халық әдебиетінде). // Егемен Қазақстан. – 24 желт. – 6.
- 3 Дала фольклорының антологиясы. Тарихи жырлар. 3 том. – Алматы, 2019. – 584.
- 4 Тлеубердина Г.Т. Қанай бидің шешендік сөздерінің фольклорлық негіздері // Ш.Уәлиханов атындағы КУ ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы. 2022.-№4. 81-89 б.
- 5 Tleuberdina G. Value of loan words in the creation of the linguistic and literary world // Astra Salvensis, 2021, 2021, стр. 59–65
- 6 Каренов Р.С. Кенесары ханның халық әдебиетіндегі және тарихи зерттеулердегі бейнесі. // Қарағанды университетінің хабаршысы, филологиясы сериясы. № 2 (78), 2015. – 88-108.
- 7 Нысанбай жырау Жаманқұлұлы. Кенесары-Наурызбай (үзінді) //Ақжолтай Ағыбай батыр. –Алматы, Ғылым, 1991. –233.
- 8 Тарихи жырлар. Үшінші том. Кенесары–Наурызбай. – Алматы, «Білім», 1996. – 224.
- 9 Бекмаханов Е. Кенесары - ұлт-азаттық көтерілісінің көсемі. // Жұлдыздар отбасы. Аңыз адам: Ұлт мақтанышы Кенесары Қасымұлы (1802–1847). -2011. № 21 (33). – 8- 9.
- 10 Бабалар сөзі. Тарихи жырлар. Елу тоғызыншы том. – Астана, «Фолиант», 2010. – 400.

REFERENCES

- 1 Dosqoja. Kenesary qonystan aýǵanda aitqany // Han Kene: Tarihi tolǵamdar men pesa, dastandar. [What Kenesary said when he left the settlement // Khan Kene: Historical thoughts and plays, epics.] - Almaty, Zhalyń, 1993. - 56-60.
- 2 Qasqabasov S. Alashtyń arman-ańsary (Kenesary han halyq ádebietinde). [Dreams of Alash (Kenesary Khan in folk literature).] // Sovereign Kazakhstan. - December 24. - 6.
- 3 Dala folklorynyń antologiasy. Tarihi jyrlar. 3 tom. [Anthology of steppe folklore. Historical songs. 3 vols.] - Almaty, 2019. - 584.
- 4 Tleuberdina G.T. Qanai bidıń şeşendik sözderiniń fölklorlyq negizderi // Ş.Uälihanov atyndaǵy KU HABARŞYSY. Filologia seriasy. 2022.-№4. 81-89 b.

5 Tleuberdina G. Value of loan words in the creation of the linguistic and literary world // Astra Salvensis, 2021, 2021, str. 59–65

6 Karenov R.S. Kenesary hannıń halyq ádebietindegi jáne tarıhı zertteýlerdegi beinesi. [The image of Kenesary Khan in folk literature and historical research.] // Bulletin of Karaganda University, philology series. № 2 (78), 2015. - 88-108.

7 Nysanbai jyraý Jamanqululy. Kenesary-Nauryzbai (úzindi) // Aqjoltaı Agybai batyr. [Kenesary-Nauryzbai (excerpt) // Akzholtay Agybay batyr.] –Almaty, Science, 1991. –233.

8 Tarihi jyrlar. Úshinshi tom. Kenesary–Nauryzbai. [Historical songs. The third volume. Kenesary - Nauryzbai.] - Almaty, "Education", 1996. - 224.

9 Bekmahanov E. Kenesary - ult-azattyq kóterilisiniń kósemi. [Kenesary is the leader of the national liberation uprising.] // Family of stars. Legendary man: Pride of the Nation Kenesary Kasymovich (1802–1847). -2011. № 21 (33). - 8- 9.

10 Babalar sózi. Tarihi jyrlar. Elý toǵyzynshy tom. [Words of ancestors. Historical songs. Fifty-ninth volume.] - Astana, «Foliant», 2010. - 400.

Материал 08.10.2022 баспаға түсті

ОБРАЗ КЕНЕСАРЫ ХАНА И НАУРЫЗБАЙ БАТЫРА В ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Казжанова О.А.¹, Тлеубердина Г.Т.¹, Шахина С.Ж.²

¹ НАО «Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова», г.Кокшетау, 020000. Қазақстан Республикасы. orcid.org/0000-0002-0574-643X e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru;

² НАО «Карагандинский университет имени Е.Букетова», г.Караганда, 040000, Республика Казахстан

В статье проанализировано командование последнего казахского хана Кенесары, образ его героев, прославивших его армию. Вместе с Кенесары они прошли огонь и воду, взяли на себя всю тяжесть восстания. Мы выяснили, что национально–освободительное восстание под предводительством Кенесары-Наурызбая вдохновило весь народ и вывело на историческую сцену немало батыров. В данном исследовании был проведен литературный анализ образа Кенесары в художественных произведениях народных поэтов, писателей и других исследователей образа Кенесары.

В анализируемых эпосах рассказывается о героических подвигах батыров, которые они совершали вместе с Кенесары, а также о подвигах, которые герои совершили сами. Например, подвиг Бугыбай батыра особенно заметен в укреплении у подножия Алатау перед киргизским народом. История казахской литературы иллюстрирует, доблесть Кенесары хана. Как он за освобождение страны и земли добивался победы вместе с батырами.

Не только исторические реалии восстания под руководством Кенесары, Наурызбая, но и написанные о них произведения, дают возможность по-новому взглянуть на духовный прорыв нашего свободолюбивого сознания. Даны мнения ученых об очевидном политическом характере массовых антиколониальных восстаний Кенесары и о его роли в казахской истории.

Ключевые слова. Исторический эпос, Кенесары, Наурызбай, национально-освободительное восстание, политика, война.

Материал поступил в редакцию журнала 08.10.2022

THE IMAGE OF KENESARY KHAN AND NAURYZBAI BATYR IN THE HISTORY OF KAZAKH LITERATURE

O. A. Kazzhanova¹, Tleuberdina G. T.¹ S. Zh. Shakhina,²

¹NAO "Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov", Kokshetau, 020000, Kazakhstan Republics. orcid.org/0000-0002-0574-643X e-mail: guldentleuberdinga@inbox.ru

²NAO "Karaganda University named after E.Buketov", Karaganda, 040000, Republic of Kazakhstan

The article analyzes the command of the last Kazakh Khan Kenesary, the image of his heroes who glorified his army. Together with Kenesary, they went through fire and water, took on the brunt of the uprising. We found out that the national liberation uprising led by Kenesary–Nauryzbai inspired the whole people and brought many batyrs to the historical stage. In this study, we carried out a literary analysis of the Kenesary image in the works of folk poets, writers and other researchers of the Kenesary image. The analyzed epics tell about the heroic deeds of the batyrs, which they performed either together with Kenesary or alone. For example, the feat of Budybai batyr is especially noticeable in the fortification at the foot of the Alatau in front of the Kyrgyz people. The history of Kazakh literature illustrates the valor of Kenesary Khan, his achieving victory together with the batyrs for the liberation of the nation and the land. The historical realities of the uprising led by Kenesary and Nauryzbai, as well as works written about them, give an opportunity to take a fresh look at the spiritual breakthrough of our freedom-loving consciousness. Researchers' opinions about the obvious political nature of the mass anti-colonial uprisings of Kenesary and their place in Kazakh history are given.

Keywords: historical song, Kenesary, Nauryzbai, national liberation uprising, politics, war.

Received: 08.10.2022

ӘОЖ 882

С.А.Сағатаева¹, Р.Ж.Киякова²

¹магистрант, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, E-mail: saltanatasqarqyzy@mail.ru

²ф.ғ.д., профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, E-mail: raua_5@mail.ru

ЖҰМБАҚ ЖАНРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Тәрбие тал бесіктен басталады. Халқымыздың баға жетпес асыл құндылығы ана тіліміз арқылы ел болашағы кішкентай балаларымыздың бойына ұлттық болмысымыз, дүниетанымымыз, салт-санамызды дарытып, еліне деген құрметті, сүйіспеншілікті қалыптастырамыз. Бұл ретте, баланың ой-өрісін кеңейту, байқағыштық қабілетін дамытумен қатар сөздік қорын байытатын жұмбақтардың маңызы ерекше. Жұмбақ – белгілі бір зат немесе құбылыстың атын атамай, соған ұқсас өзге зат не құбылыстармен салыстыра, ұқсаста отырып, көркем тәсілдермен жеткізетін, адамның дүниетану жолындағы ойының, қиялының шамасын білдіретін, күннен-күнге дамып келе жатқан халық ауыз әдебиетінің үлгісі.

Мақалада жұмбақтарда кездесетін көркемдегіш құралдар, олардың берілу жолдары, сонымен қатар жұмбақтардың ұлттық сипаты, бала тәрбиесінде алатын орны туралы айтылған.

Кілт сөздер: жұмбақ, көркемдік ерекшелік, метафора, теңеу, ұлттық сипат, бала тәрбиесі.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Сөз өнерін, тіл құдіретін қадір тұтқан қазақ халқы жұмбақты адамның білім деңгейін, парасатын аңғартатын үлкен өнер деп бағалаған, сол себепті ел арасындағы ақындар, би-шешендер, қадірлі адамдар ақыл-ойларын, түсінік-пайымын сынау мақсатында бір-біріне жұмбақ жасырып, асқан тапқырлықпен оның шешуін тауып отырған.

Әрбір халықтың ауыз әдебиеті сол халықтың салт-сана, дүниетанымынан, әдет-ғұрпынан, ғасырлар бойы жинақтаған рухани мұрасынан сыр шертеді. Соның ішінде ауыз әдебиетінің шағын жанры жұмбақтар адам баласының ой-өрісінің кеңеюіне, білім деңгейінің өсуіне септігін тигізіп, тапқырлыққа, ізденімпаздыққа баулиды әрі мол тәлім-тәрбие береді. Сол арқылы халықтың рухани мұрасын даралайды әрі байытады.

КІРІСПЕ

Жұмбақ – белгілі бір зат немесе құбылыстың атын атамай, соған ұқсас өзге зат не құбылыстармен салыстыра, ұқсата отырып, көркем тәсілдермен жеткізетін, адамның дүниетану жолындағы ойының, қиялының шамасын білдіретін, күннен-күнге дамып келе жатқан халық ауыз әдебиетінің үлгісі [1,231].

Ғалым С.Қасқабасовтың пікірінше, жұмбақ ежелгі рулық қоғамда өмір сүрген адамдардың құдіретті деп таныған құпия тілінің негізінде пайда болған. Ол: «Магиялық қасиет танылған осындай астарлы сөздің көмегімен аңды, табиғатты "алдауға, көңілдендіруге" болады, сөйтіп аң аулағанда, ау құрғанда табыс келеді деп сенген», – деген тұжырым жасайды [2,44].

Қазақ жұмбақтары ежелгі дәуірде туып, қазіргі кезеңге дейін ұзақ даму жолынан өтті. XIII ғасырда құрастырылған қыпшақ тілінің сөздігі “Кодекс Куманикусте” қырық жеті жұмбақ кездеседі. Ол жұмбақтар құрылымы жағынан болсын, табиғаты жағынан болсын қазіргі қазақ жұмбақтарына ұқсас. Мысалы,

- *Aq küymäniñ avzu yox. (Ol, yumurtqa) [3,24]*
Ақ қойманың аузы жоқ (жұмыртқа)
- *Siyir sirtī, qoy qoñacı. (Ol, etik)[3,26]*
Сиыр – сырты, қой – қонышы. (етік)

Сонымен қатар Махмұт Қашқаридің “Диуани лұғат ат-түрк” атты еңбегінде де қазіргі қазақ жұмбақтарының алғашқы үлгілері кездеседі.

Тілтану, әдебиеттанудың алғашқы іргетасын қалаушы Ахмет Байтұрсынұлы 1926 жылы жарық көрген «Әдебиет танытқыш» еңбегінде жұмбақ туралы сөз еткен. Бұл еңбекте ғалым қазақ ауыз әдебиетін жұмсалу орнына қарай сауықтама және сарындама деп екі салаға бөледі. Сауық үшін айтылатын барша сөздерді сауықтама саласына жатқызып, ермектеме, зауықтама деген екі тарауға бөледі. Жұмбақтарды ертегі, ертегісімек, аңыз әңгіме, өтірік өлең, бас қатырғыш, жаңылтпаштардың – «ермек үшін айтылатын сөздердің», яғни ермектеме (ермек сөз) қатарына жатқызады. Ол: «Жұмбақ деген аты жұмудан шыққан: яғни қолдың ішіне бір нәрсені жасырып, жұмып тұрып, соны тап дегеннен шыққан. Жұмбақта нәрсені қолға жұмып тұрып таптырмайды. Ойда бүгіп, айтпай қойып, сол нәрсеге ұқсас нәрселерді сипаттап айтып, ұқсастығы бойынша таптырады», – дей келе, жұмбақтың зейінді ұстартуға үлкен пайдасы бар екенін айта кетеді [4,112].

Мұхтар Әуезов «Жұмбақ туралы» мақаласында жұмбақты «халық шығармаларының ішіндегі ең ескі түрінің бірі және барлық жұрттың фольклорына тән ортақ түр» ретінде көрсетеді және ертегі, хикая, шешендік сөздердің түгелдей жұмбаққа негізделіп құрылғандығын, айтыстарда жұмбақтасу әдісінің кең қолданылғандығын айтады [5,291].

Әдебиет зерттеушісі Мәлік Ғабдуллин жұмбақ жанрына: «Ойға алған нәрсенің өзін айтпай, оның сырт көріністерін, сыртқы белгілерін қысқаша сипаттауды, солар арқылы жұмбақ етілген затты табу», – деген анықтама беріп, ерте заманда туып, бүгінгі күнге дейін

өсу, жаңару үстінде келе жатқан ұлттық мәдениетіміздің көрнекті бір тарауы ретінде қарастырады [6,92].

Фольклортанушы С.Қасқабасов жұмбақ туралы: «Елге аян бір зат немесе құбылыс туралы түсінік әдейі жасырылатын шағын ғана көркем шығарма», – дей келе, жұмбақтардың пайда болғаннан бері атқарған қызметтеріне тоқталады. Ғалымның пікірінше, алғашында жұмбақтар қоршаған ортаның тылсым күштерінен қорғану мақсатында жұмсалса, кейін

Қазақ жұмбақтарын жинау ісі ХІХ ғасырдың 2-жартысында басталып, ХХ ғасырда одан ары жалғасты. Қазақ фольклоры мен ауыз әдебиетін жинақтап, алғаш рет жіктеп көрсеткен Ш.Уәлиханов, сондай-ақ, ағартушы Ы.Алтынсарин өз шығармашылығында жұмбақтарға арнайы тоқталған. Ауыз әдебиетін зерттеуші орыс ғалымы А.В. Васильев, сондай-ақ қазақ ғалымдары С.Аманжолов, Т.Жанұзақов, Қ.Саттаровтардың құрастыруымен қазақ жұмбақтары жинағы бірнеше мәрте кітап болып шықты.

Жұмбақтарды тек ауыз әдебиетінің ғана емес, жазба әдебиеттің де үлгісі ретінде қарастыруға болады. Өзінің бастау көзін, өсіп-өркендеу жолын фольклор қойнауынан алатын жұмбақ қазақ жазба әдебиетінде жалғасын тапты. Жазба әдебиеттің көрнекті өкілдері Абай, Шәкерім, С.Торайғыров, т.б. жұмбақ жанрында қалам тартты [7,74].

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Жұмбақтардың бала тәрбиесіндегі ролін айқындау, тәрбиелік мәнін ашуғылыми жоба тақырыбының өзектілігінің бір қыры болса, оқушы талдауға талпынған халық ауыз әдебиетіндегі жұмбақтардың көркемдік мәнін айқындау, соның негізінде олардың ұлттық сипатын зерделеу зерттеу жұмысының маңыздылығын арттыра түседі.

Жұмбақ жанрына тән ең басты ерекшелік – көлемі шағын, құрылымы жұп-жұмыр, шымыр болып, аз сөзбен көп нәрсені айта білуге бейімділік [6,74]. Мұхтар Әуезовтың «Жұмбақ туралы» мақаласын және Мәлік Ғабдуллиннің «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» еңбегіндегі жұмбақтар туралы пікірін негізге ала отырып, жұмбақ жанрына тән бірнеше ерекшелікті көрсетуге болады:

- 1) Жұмбақ асқан тапқырлықты қажет етеді. Жұмбақтың өзі де, оның шешуі де асқан тапқырлықпен құрылуға тиісті. Сонда ғана ол жұмбақ болады.
- 2) Жұмбақта қиялдан гөрі деректілік, нақтылық басым. Жұмбақталатын зат не құбылыс адамның көз алдындағы, күн сайын көріп, біліп отырған нәрселерден алынады.
*Күндіз тіпті ұшпайды,
Түнде тышқан ұстайды,
Көзі шамға ұқсайды. (жапалақ)[8,86]*
- 3) Жұмбақталатын нәрселерді жалпылама түрінде алмай, бөлшектеп, жекелеп алады, әрбір заттың бөлек-бөлек бөлшектеріне айрықша көңіл аударады.
*Ат басты,
Арқар мүйізді,
Бөрі кеуделі,
Бөкен санды,
Қос қанатты,
Құмырсқа ізді,
Бота тірсекті. (шегіртке)[9,101]*
- 4) Зат не құбылыс бір-біріне қарама-қарсы құбылыстарды сипаттау арқылы жұмбақталады.
  - * *Аптақ дала, қара дән,
Сепкен дәнін түсінуге жараған. (әріптер)[8,85]*
  - * *Аяғы жоқ, жүреді,
Аузы жоқ, сөйлейді. (хат)[9,87]*
  - * *Аузы бар, тілі жоқ,
Терісі бар, жүні жоқ.*

*Жүрегі бар, ізі жоқ.
Қанаты бар ұшпайды,
Су астында қыстайды. (балық)[9,99]*

5) Жасырынған зат не құбылысты сипаттаудағы ерекшелік:

а) сыртқы белгісі, кескін-кейпінсипаттау:

* *Бес ін, бес іннің аузы – бір ін. (қолған)[9,86]*

б) әрбір затты құлаққа естілетіндыбыс белгісімен де бейнелеу:

*Шыр-шыр етеді,
Құлағыңнан өтеді.
Ұстай алсаң,
Сөйлеп кетеді. (телефон)[8,85]*

с) жұмбаққа алынатын нәрселерді атқаратын қызметіне қарап сипаттау.

Ә, керемет бір ит бар

Үй бағады, үрмейді,

Аяғы жоқ жүрмейді.

Рұқсатынсыз ол иттің

Ешкім үйге кірмейді. (құлып)[9,87]

6) Мағынасы бір-біріне жақын заттарды жұп-жұбымен, қосарлап айту. Ай мен күн, жер мен көк, қыс пен жаз, күн мен түн, қол мен аяқ т.б.

Көп бауырсақ ішінде бір қалаиш (ай мен жұлдыздар).[9,91]

7) Жұмбақтар көбінесе өлең түрінде келеді, кейде жай сөйлем, соның ішінде хабарлы не сұраулы сөйлем түрінде, тіпті сөз тіркесі түрінде де кездеседі.

* *Дала кілемі (шөп, өсімдіктер).[8,90]*

* *Қырда қылыш жарқылдайды (найзағай).[8,87]*

НӘТИЖЕЛЕР СӨЗІ

Әрбір жұмбақтағы негізгі ой көркем образ, оралымды ұшқыр сөз арқылы беріледі. Жұмбақта көркемдік суреттеу құралы ретінде бейнелеу тәсілдерінің төмендегідей түрлері кездеседі:

1) Теңеу - ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затпен салыстыру арқылы көркем образ жасау құралы.

* *Бір құс бар, үлпілдеген жүні жұмсақ,*

Тұяғы бейне болат алмас пышақ.

Тұмсығы имек, көрмейді күндіз көзі

Шарықтап көкті кезіп, түнде ұшады. (үкі)[9,100]

* *Екі басы жұдырықтай,*

Ортасы қылдырықтай. (құмырсқа)[9,101]

Мысалға алынған алғашқы жұмбақта үкінің тұяғын *болат алмас пышаққа* теңесе, екіншісінде *жұдырықтай, қылдырықтай* көркем теңеулері арқылы құмырсқаның бейнесін көз алдымызға елестетеді. Жалпы, жұмбақтарда -тай, -тей, -дай, -дей, және -ша, -ше жұрнақтары арқылы, сонымен қатар бейне, ұқсас сөздерінің тіркесуі арқылы жасалған теңеулер кездеседі.

2) Метафора - сөз мәнінендендіре өзгертіп айту, суреттеліп отырған затты не құбылысты айқындайтүсу үшін, ажарландыра түсу үшін оларды өздеріне ұқсас өзге затқа неқұбылысқа балау.

* *Үлкен-үлкен түйені*

Тастапты атам шөггеріп.

Өркеші бұлтқа тиеді,

Бауыры жатыр көгеріп. (тау)[9,94]

* *Үй үстінде ақ аю билеп тұр. (түтін)[9,93]*

* *Қара сиырым қарап тұр,*

Қызыл сиырым жалап тұр (қазан, от)[9,87]

Бұл жұмбақтардағы түйе, түйенің өркеші, ақ аю билеп тұр, қара сиыр, қызыл сиыр сөздері мен сөз тіркестері метафораға жатады. Мұнда тауды үлкен түйеге, таудың шыңын оның өркешіне балайды, екінші жұмбақта будақтап шыққан түтіннің бейнесін билеп тұрған аюға ұқсатса, үшіншісінде қазан мен оттың сырт көрінісі, яғни оттың қызыл, қазанның, қазан күйесінің қара екеніне мән беріп, қызыл сиыр мен қара сиыр ретінде ауыстырып қолданады.

- 3) Метонимия - өзара шектес заттар мен себептес құбылыстардың, өзара байланысты ұғымдар мен шартты сөздердің бірінің орнына бірін қолдану.

Орманда тұрады, өзі бір қу,

Жүрген жері айғай да шу. (түлкі)[8,87]

Жұмбақта жасырынып тұрған «түлкі» деген сөздің орнына түлкінің өзіне тән мінез-құлқын бейнелеп, «қу» сөзімен алмастырып суреттеп отыр.

- 4) Кейіптеу - жаратылыстың жансыз нәрселерін жанды нәрселердей суреттеу. Мысалы:

Зырлайды күшік, әжемнің

Қолынан сүйек кеміріп.

Күн асқан сайын ақ күшік

Барады мүлде семіріп. (ұршық)[9,85]

Жансыз нәрселерді жанды зат не құбылыс ретінде бейнелеу арқылы жұмбақтардың көркемдік сипаты артады. Сол арқылы балалардың қызығушылығын одан сайын оятып, шешуін тезірек табуға деген ұмтылысын арттырады.

- 5) Әсірелеу – құбылыс не затты өте асыра суреттеу.

Ат басты,

Арқар мүйізді,

Бөрі кеуделі,

Бөкен санды. (шегіртке)[9,101]

Жұмбақтарда әсірелеу тәсілі көп кездесе бермейді. Жоғарыда келтірілген мысалда алақанға сыйып кететін шегірткені мүшелерін жеке-жеке сипаттау арқылы үлкен жануар не жәндік ретінде асыра суреттейді.

- 6) Қайталау – сөз әсерін күшейте отырып, оқырман назарын айрықша аударғысы келген нәрсені не құбылысты бірнеше мәрте қайталап бейнелеу тәсілі.

Шидім, шидім, шидім құс,

Ши басына қонған құс.

Қарқаралы қара құс,

Хан басына қонған құс. (шыбын)[9,102]

Мысал етіп алынған жұмбақта тұтас сөз ғана емес, дыбыстық қайталау да, яғни дауыссыз дыбыстардың қайталануы – аллитерация бірнеше мәрте қайталанып тұр.

- 7) Градация - алдыңғы сөзден соңғы сөзді, алдыңғы ойдан соңғы ойды, алдыңғы құбылыстан соңғы құбылысты асыра, асқақтата жеткізетін бейнелеу тәсілі.

Ұзын, ұзын, ұзын жол,

Ұшына жеткен бар ма екен?

Түбі терең қара су,

Түбіне жеткен бар ма екен?

Түбіне жетіп бұл судың,

Қанып ішкен бар ма екен? (білім)[8,92]

Жоғарыда келтірілген жұмбақ – соңғы кезде шығарылған жұмбақтардың бірі. Мұнда ұзын жолдың шетіне жету, қара судың түбіне жету, қара суды қанып ішу сияқты тіркестерді бірінен-бірін асыра суреттеу арқылы оқырманның назарын аудартып, қызықтыра түседі, сол арқылы жұмбақтың көркемдік ерекшелігі арта түседі.

Жұмбақтың тілдік өрнектерінде халықтың тарихи-қоғамдық өміріндегі, тұрмыс-тіршілігіндегі өзгешеліктерді танытатын, солардан туындаған нақыш-өрнектер, ауыстырулар өте мол. Бұл тілдік өрнектерге ұйытқы, тірек сөздер алуан түрлі, олар әр түрлі табиғат

құбылыстарына, тұрмыс пен шаруашылық, әдет-ғұрып, қоғамдық қатынастарға байланысты лексиканы қамтиды.

- * *Қара сиырым қарап тұр,
Қызыл сиырым жалап тұр.(қазан мен от)[9,87]*
- * *Қатар-қатар тас қойдым,
Жирен атты бос қойдым.(тіл мен тіс)[9,103]*

Қазақ халқының негізгі кәсібі мал шаруашылығы болғандықтан, қазақ жұмбақтарында және ауыз әдебиетінің өзге жанрларында да халқымыздың көшпелі тұрмысы кең көрініс тапқан. Жоғарыда келтірілген жұмбақтарда *қара сиыр*, *жирен ат* сөз тіркестері бұған дәлел бола алады.

- * *Айдалада ақ отау,
Аузы-мұрны жоқ отау.(жұмыртқа)[8,87]*
- * *Бүктегенде бір уыс,
Шаңырақтай жайғанда.
Қолтығына тығылып,
Жүреміз күн жауғанда.(қолишатыр)[10,12]*

Махмұт Қашқаридің еңбегінде кездесетін бұл жұмбақта да халқымыздың ұлттық сипатын танытатын сөздер де қолданылып отыр. «Ақ отау», «шаңырақ» ұғымдары қазақ үшін киелі, қастерлі ұғымдар. Көшпелі тұрмыс кешкен халқымыздың негізгі баспанасы - киіз үй, оның бөліктері жұмбақтарымызда көп кездеседі. Ал мысалға алынған алғашқы жұмбақта жұмыртқаны түсінің ақтығын, төбесінің дөнес келетінін ақ отауға ұқсату арқылы көркем бейне жасалады.

Салыстыру үшін: алдындағы жұмбақта қолшатырды суреттеу үшін шаңырақ сөзі қолданған. Дәл осы қолшатырды орыс тілінде саңырауқұлаққа, өздерінің тағамы блины-ге ұқсатып жасырады. Мысалы: «Свернёшь - клин, развернёшь - блин». Бұдан нені түсінуге болады? Әр халықтың жұмбақтарында ұлттық сипат бар.

- * *Көк көйлекті жеңешем,
Көлбең-көлбең етеді,
Көкке қолы жетеді.(түтін)[9,87]*

Бұл жұмбақта халқымыздың «жеңешем» туыстық ұғымы түтін деген жұмбақталып тұрған сөзді метафора тәсілімен бейнелеп тұр.

Сонымен қатар ауыз әдебиетімізде ұлттық сипатын танытатын халқымыздың ұлттық киімдерінің, тұрмыстық заттардың, қару-жарақтың атаулары бар жұмбақтар көп кездеседі.

- * *Тақиям толған сөк,
Таңертең тұрсам, дым да жоқ.(жұлдыз)[8,89]*
- * *Әуеден күбі түсті,
Күбінің түбі түсті.(найзағай)[8,89]*
- * *Біреуге найза түйрейді,
Өзі де содан күйрейді.(ара)[9,102]*

Ерте заманда туып, күннен күнге жаңару, даму үстінде келе жатқан қазақ халқының жұмбақтары - ұлттық мәдениетіміздің көрнекті тарауы. Жұмбақтың негізгі шарты тұспалдап айтылған зат не құбылыстың не екенін тауып айту ғана емес, бір-біріне баламалап айтылған екі заттың әрқайсысының өзгешелігін, ұқсастығын байқауға үйрету болып табылады. Оларды адам баласының ой-өрісінің, дүниетанымының кеңеюіне көмектесетін, байқағыштыққа, ізденімпаздыққа үйрететін, тәрбиелік мәні зор халық туындысы деп атауға болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

А.Құнанбаев он тоғызыншы қара сөзінде: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан

білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады», – дейді. Сол себепті баланы сәби кезінен тәрбиелік маңызы жоғары халық даналығының кәусар бұлағымен сусындату қажет.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі (Құрастырушылар: З. Ахметов, Т. Шаңбаев) Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 бет.
- 2 Қасқабасов С. Ойөріс. Алматы: “Жібек Жолы”, 2009. – 303 бет
- 3 Гаркавец А. Codex Cumanicus. Половецкие гимны, молитвы и загадки XIII-XIV веков. – Москва: Русская деревня, 2006. – 89 с.
- 4 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. Алматы: Атамұра, 2003. – 208бет
- 5 Мұхтар Әуезов. Энциклопедия. / Бас ред. С.Қасқабасов. – Алматы: Атамұра,2011.
- 6 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы: Санат, 1996. – 368 бет
- 7 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2005. –576 бет
- 8 Көркем әдебиет. Хрестоматия. Алматы: Аруна,1998. –144 бет
- 9 Кім күшті? Балалар фольклоры. Алматы: Жазушы, 2003. –224 бет
- 10 100 Жұмбақ. Алматы: Аруна, 2013

REFERENCES

- 1 Literature. Dictionary of terms (authors: Z. Akhmetov, T. Shanbayev) Almaty: Ana tili., – 384 p.
- 2 Kaskabasov S. Ooris. Almaty: "Zhibek Zholy", 2009. - 303 p.
- 3 Garkavets A. Codex Cumanicus. Polovtsian hymns, prayers and riddles of the XIII-XIV centuries. – Moscow: Russian Village, 2006. – 89 p.
- 4 Baitursynov A. Literary critic. Research and poems. Almaty: Atamura, 2003. – 208 p.
- 5 Mukhtar Auezov. The Encyclopedia. / Chief Ed. "I Don't Know," He Said. - Almaty: Atamura,2011.
- 6 Gabdullin Folklore of the Kazakh people. Almaty: Sanat, 1996. – 368 p.
- 7 Kazakh literature. An encyclopedic reference book. - Almaty: Aruna, 2005. – 576 p.
- 8 Artistic literature. Textbook. Almaty: Aruna,1998. –144 p.
- 9 Who is stronger? Children's folklore. Almaty: Zhazushy, 2003. – 224 p.
- 10 100 puzzles. Almaty: Aruna, 2013

Материал 13.09.2022 баспаға түсті

Особенности жанра загадки

С.А.Сағатаева¹, Р.Ж.Киякова²

¹Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г.Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

²Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г.Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

Воспитание молодого поколения начинается с раннего детства, с колыбели. И с помощью языка, являющегося бесценным наследием казахского народа, мы передаем национальное бытие, мировоззрение, нравственные ценности и воспитываем уважение и любовь к народу. При этом важную роль играют загадки, которые расширяют кругозор, развивают наблюдательную способность, а так же восполняют словарный запас. В статье рассказывается о художественных средствах, встречающихся в загадках, способах их передачи, а также о национальной природе загадок и их роли в воспитании детей.

Ключевые слова: загадка, художественные методы, метафора, сравнение, национальная природа, воспитание детей.

Материал поступил в редакцию журнала 13.09.2022

Features of the riddle as a genre

S.A. Sagataeva¹, R.Zh. Kiyakova²

¹ Shoqan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: saltanatasqarqyzy@mail.ru

² Shoqan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan.

Education of young generation begins in childhood, from the cradle. Via language, which is an invaluable heritage of the Kazakh people, we pass on our national life, world view, moral values and cultivate respect for and love to people. Riddles play an important role in this context as they broaden the outlook, develop the observation ability, and expand the vocabulary. The article describes the figures of speech found in riddles, the ways they are expressed, as well as the national specificity of riddles and their role in cultivating children.

Keywords: riddle, literary methods, metaphor, comparison, national specificity, education

Received: 13.09.2022

МҒТАР 8.82

Г.К. Кажыбаева¹, Н.К. Смагулова², Н.Н. Конкаева³

¹ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/>. E-mail: guldenkgk@mail.ru

²ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/>. E-mail: smaghulova13@mail.ru

³п.ғ. магистрі, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/>. E-mail: nazgul_28kz@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ БАЛА ӘЛЕМНІҢ БЕЙНЕСІ

Әңгіме жанры туралы, оның ішінде қазақ балалар әңгімелері жайында кеңінен зерттелмеген тақырып деуге келмейді, осы кезеңге дейін талай-талай құнды еңбектердің жазылғандығы белгілі. Алайда аз ғана уақыт бұрын табалдырықтан аттаған ХХІ ғасырдың алғашқы ширегінде жазылған жаңа ғасыр әңгімелері зерттеу еңбектерінде ғана емес, баспасөз беттерінде де көп сөз етіле қоймаған. Мақалада талданған әңгімелер 2000 жылдан күні бүгінге дейін жазылған, басым көпшілігі әлі ғылыми айналымға түсіп үлгермеген. Осы тұрғыдан алғанда мақала бүгінгі күн тақырыбын жаңаша көзқарас, тың пікір тұрғысынан талдаған, өзіндік бағыт-бағдары бар еңбек болып табылады. тарауға топтастырыла қарастырылуы ғылыми жұмыстың жаңалығын танытады.

Мақалада қазақ әңгімесі жанрында қалам сілтеген аға және орта буын жазушыларының соңғы жылдары жазылған жаңа әңгімелері мен, жас қаламгерлердің тырнақалды дүниелері ғылыми тұрғыдан талданып, қазақ балалар әңгімелерінің ілгерілеу, даму мәселелері қарастырылды. Әңгімелер авторларының эстетикалық өре деңгейлері мен дүниетанымы, көркемдік ізденістері, аға буын өкілдері шығармашылықтарындағы жаңа ғасыр жаңалықтары мен жастардың әдебиеттегі аяқ алысы сараланды.

Түйін сөздер: бала, бала әлемі, әңгіме, тақырып, жанр, балалар әдебиеті, проза, кейіпкер, концепт, әдеби образ.

КІРІСПЕ

Балалық шақ ең маңызды моральдық-философиялық және руханиадамгершілік тақырып ретінде отандық жазушыларды үнемі қызықтырады. Мәселен қазіргі қазақ балалар жазушыларының ішінде Толымбек Әбдірайымов, Маркиза Базарбайқызы, Ақберен Елгезек, Аянгүл Мантай, Асқар Алтай, Әдина Жүсіп, т.т. жазушыларымыздың осы тақырыпқа жүгінгені байқалады. Балалық шақ – бала өміріндегі бір рет өтетін ең тамаша кезең. Әдетте, баланың бақытты өмір сүріп, ата-анасына еркелеп, алаңсыз жүруі оның ата-анасына, отбасына тікелей байланысты. Жасыратыны жоқ, қазіргі уақытта балалардың түрлі зорлық-зомбылықты көріп өсуі, болашақта олардың қандай тұлға ретінде қалыптасуы балаға кезінде ата-ана тарапынан берілген жылулық, махаббатына тікелей байланысты. Осыған байланысты қазіргі балалар әңгімелерінде көбіне балалық шақтың қызықтары, бала қиялы, жетімдік, бала мен ересектердің арақатынасы сияқты тақырыптар қозғалады.

Тырнақалды туындылары жаңа ғасырдың алғашқы жылдарымен қабат баспасөз беттерінде жарияланып, сыншылар тарапынан аты ауызға алына бастаған жас жазушының бірі – Қанағат Әбілқайырұлы. Қанағаттың «Естелік», «Сурет» және «Аққұлақ пен ұялас» атты әңгімелері «Қазақ әдебиеті» газетінде бір жылдың ішінде араларына алты ай салып жарық көрген. Қанағат Әбілқайырұлының туындыларынан мұнның басым екендігін аңғардық. Балалықтың бал шағынан енді ғана қара үзіп келе жатқан кезеңінде жазғандығынан болар, Қанағаттың әңгімелерінен балалық шаққа деген сағыныш ізі байқалады. Алғаш аталған екі әңгімесінде бала кездің естелігі болып жүрек түкпірінде сақталған оқиғалар еске түсіру тәсілі арқылы баяндалса, соңғы аталған туындысынан автордың балалар әдебиетіне деген бетбұрысын байқауға болады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Талдау, зерттеу, баяндау, салыстыру, когнитивтік әдістер негізге алынды.

НӘТИЖЕЛЕР

- Ұлттық образ жасауда, ұлттық мінезді шынайы бейнелеуде қаламгерлік үрдісімен ерекшеленген балалар жазушыларының суреткерлік шеберлігіне көңіл аудару;
- Қазіргі қазақ балалар әңгімесінің даму бағыттарын айқындау арқылы ондағы тақырыптық, мазмұндық, көркемдік ерекшеліктерге мән беру;
- Қаламгердің балалар әңгіме жанрындағы ізденістері мен өмір шындығын бейнелеудегі дербес стилін зерделеу;
- Жекелеген қаламгерлердің қазіргі қазақ әңгімесіне қосқан үлесін, алатын орнын нақты шығармаларды талдау арқылы көз жеткізу;
- Қазақ әдебиетінде қалыптасқан әдеби дәстүр мен кейінгі көркемдік ізденістердің жалғастығына, сабақтастығына көңіл аудару;
- Жас қаламгерлер шығармашылығын ғылыми тұрғыдан тану.

ТАЛҚЫЛАУ

«Естелік» атты әңгімеде кеше ғана қасында жүріп, сәбилік шақтан бозбалалыққа дейін бірге өскен, бір кездердегі тұлымшағы желбіреген жылаңқы қыздан құлын мүсінді бұла бойжеткенге айналған сыныптас арудың беймәлім арудан көз жұмуы, бойжеткен шағында

сыныптағы ер балалардың бәрінің көз құртына айналып, іштей ғашық еткен сұлу қыздың орны толмас қайғысының барлығын бірдей күңіrentіп кетуі, алтын ұя мектеппен қоштасу кешінде қыз әкесінің оның жанына жақын тартқан заттарын достарына таратып беруі секілді көңілінді қозғар жайттар баяндалады.

Қысқа ғана әңгіменің қысқаша мазмұнын жоғарыдағыдай түйіндеуге болады. Туынды әңгіме жанрының өзіндік ерекшеліктеріне сай баяндау үлгісінде жазылған. Аясында сағыныш мұңы жатқан әңгіме кім-кімді де болса тебіrentіп өтері анық. Әңгімеде қаламгер әрбір адамның басынан өтетін балалық шаққа тән әбес қылықтар мен жастықтың жалыны шарпи бастағанда сол қыңыр қылықтарына қысыла қарайтын ұяң бозбалалықтың тартыншақ келетін мінез-құлқын дөп басып бере алған. Кеше ғана қуыршағын құшақтаған кішкентай қызды шашынан тартып ренжітіп, әлденесін алып қойып, әлімжеттік жасағанына бозбала болған тұсында ұялып, ешкімге айтуға батпайтын, іштей жаңа тұтанып келе жатқан бұла сезімді білдіре алмай тыпыршып, қыз есімін кез келген жерге сәндеп, әсемдеп жазуды әдетке айналдырып, сондай-ақ жоқты-барды сылтау етіп қыз жанына жиі барғыштай беретін жігіттік кездің мазасыз күйін Қанағат әңгімесінде әдемі жеткізе алған.

Осылайша қызығы мол бозбалалықтың куәсіндей болып енді ғана ояна бастаған алғашқы махаббатының аяқсыз қалуы мен бұла қыздың беймәлім аурудан қаза болуы әңгімеде шынайы бейнеленген.

«Себебі бізге беймәлім сырқатпен ол көз жұмғанда, біз оныншы класты аяқтап қалғанбыз. Кластағы ең жаман оқитын бала есікті шалқасынан ашып, көзі қып-қызыл болып кіріп келгенде, томаға-тұйық оқушысының оқыс мінезіне апайдың өзі бас болып, жамырай күлгенбіз. Сәл аңтарылып қалғанымен естігенін жеткізген хабаршымыз, сөзін аяқтай алмай ықылық атып, жылап жіберген. Қатал мұғалімді қиын сабағымен бірге мектепте қалдырып, қайыру бермей жүгіргенімізде қарсымыздан соққан жел жанарымыздан аққан жасты үзіп-үзіп алып қалып жатты. Аптыққан көңіл тез жетсе ажалға араша болардай асыққанымызда, бізді тежеген азалы үйден шыққан қайғылы үн еді» [1, 8].

Элегияға жақын әңгіменің кемшін тұстары да жоқ емес. Баяндау, суреттеу тұрғысынан кемшілік жоқтың қасы деуге де болады, жас жазушы әрбір сөзді, әрбір сөйлемді өз орнында қолданып, ойын шашыратпай, тиянақты жеткізе алған. Бірақ стильдік тұрғыдан әлі де жетілдіре түсуді қажет ететін тұстар жеткілікті. Мәселен, мына сөйлемді оқып көрелік:

«Кімге ынтықсаң соған «шөп те өлең, шөңге де өлең, өлең де өлең» болудан қалады». Ғашықтық сезімді білдіруге теңеудің бәрі ескі, күллі сөз әрсіз, қиялындағыны тап басуға қауқарсыз дегенді білдірмек болған жоғарыдағы сөйлемді нақтылай түсу керектігі байқалып-ақ тұр.

Немесе төмендегі келесі сөйлемді алып қаралық:

«Қос бұрымын өріп алдына тастап, мойнына ауылымыздың бәріне таныс қызыл орамалын байлап, танадай жанары ұшқын атып, бейнесі бұрынғыдан да жылы ұшырап, біз зорға қоштасқан оқушылық өмірде, қол бұлғаған балалық елінде мәңгі қала беріпті». Осы сөйлемдегі «мойнына ауылымыздың бәріне таныс қызыл орамалын байлап» дегендегі айтпағы пионерлер тағатын қызыл галстук болса керек. Бұл жерде ауылдың бәріне таныс дегені орынды қолданыс емес. Әңгіме қызыл галстук жайында болса, ол тек автордың ауылына ғана таныс емес қой, оны тоқсаныншы жылдардан бастап дүниеге келген ұрпақтан басқалардың бәрі біледі. Ал бұл тұста қызыл галстуктің қатысы қанша дейтін болсаңыз, онда автор ол орамалдың неге ауылдың бәріне бірдей таныс екендігін нақтылай, анықтай түсуі керек еді деген ойдамыз.

Әңгіменің аяқ жағына қарай кездескен мына бір сөйлемнің де стильдік тұрғыдан ақсап жатқандығы байқалады:

«Ол уақытта қыздың не ойлағанын кім білген, мен арақ иісі сыртына шығып тұрған әкесін тас қылып құшақтап алып егілгім келді». Бұл жердегі қателік көзге анадайдан-ақ көрініп тұр. Сөйлемде бір кездерде өзі сыйлаған «Қош, махаббат» атты кітапты қыз әкесінің біршама уақыттан кейін мектеппен қоштасу кеші үстінде қайтарып беруі кезіндегі кейіпкердің сезімі бейнеленген. «Ол уақытта қыздың не ойлағанын кім білген» деп Қанағат

кітапты сыйлаған мерзімді меңзеп тұрғанын, әрине, түсінеміз. Бірақ жоғарыдағы сөйлемге тағы да бір көз жүгіртіп қараңызшы, оны оқыған кезде сіз олай ойлай қоймайсыз, өмірде бар, дәл қазір қасында тұрған қыз жайлы айтты ма екен деген ойға қаласыз.

Осы секілді бірлі-жарымды сөйлемдері болмаса, жалпы алғанда, Қанағат Әбілқайырұлының «Естелік» атты әңгімесі – оқушы кездегі сезімдік шарпысуларды еске салатын, мектеп қабырғасында бастан өткерген алғашқы махаббаттың жүректердің түкпірінде мәңгі орын алатынын шынайы көрсеткен жақсы дүние.

Қанағат Әбілқайырұлының балалық шақты еске алу мотивінде жазылған келесі әңгімесі «Сурет» (2002 ж.) деп аталады. «Суретте» де басты кейіпкер – автордың өзі, туынды бірінші жақтан баяндалады. Ойда жоқта еске оралған балалық шақтың бір оқиғасы әңгімеге арқау болған.

– Тәтені неге көтеріп алған? – деп әкесінен сұрау салатын кішкене бала ағасының (әкесінің інісі) бір қызды көтеріп түскен суретін көрсету арқылы сонау алыста қалған бала кездің қайғыға қатысы бар оқиғасын еске салады. Жазушы шегініс жасау тәсілі арқылы өткенге көз жібереді.

«...Баласындай күнімде ағам қазіргі менің жасымда еді. Мен оны қатты жақсы көретінмін. Ол да мені қайда барса жанынан тастамайтын. Түнде де екеуміз бірге ұйықтайтынбыз» [2, 8] деп қаламгер өткен өмірін қысқа баяндау арқылы оқыс бір жайттың алдан кезігеріне оқырманын алдын-ала дайындай бастайды.

Бір күні аяқ астынан қарбаластың көбейіп, «жеңгелі болдың» деп күле беретін ағасының әдемі тәтені үйге әкелуі мен енді мұның қасына жатпай, тәтемен бөлек бөлмеде ұйықтауы оны әбден ызаға булықтырған еді. Ағасы жұмыста болған бір күндерде «осы бөлменің не бәлесі бар» деген оймен олар жататын бөлмені қарап шығып, жаңа тәтені көтеріп түскен ағасының суретін көргенде өзін-өзі ұстай алмай, ашумен жаңа тәтенің бір құшақтай болып қалатын суретін бірде-біреуін қалдырмай жыртып тастайды. Қаламгердің жаңа түскен келіннің «ой, тентек бала, оның не?» деп теріс айналып кетуі мен шешесінің баласына деген ренішін көрсетуі де қазақы қалыпқа сай, ойға қонымды шыққан. Кішкентай баланың жаңа тәтеден ағасын қызғанған ниетіне көрінде ме екен, көп ұзамай бұл жеңгесіз қалады. Осы бір тұсты да автор қазақы ұғымға сай етіп сенімді бере алған:

«Көп ұзамай аға-жеңгем жол апатына ұшырап, ағам ауруханаға түсті.

Анам мені ертіп барғанда ол қолы-басы түгел ақ дәкемен таңылған, төсекте шалқасынан жатыр екен.

–Көп отырмаңыздар, – деген дәрігерге де қарамай кемсендеп отырған анама:

–Босқа егіле бермесеңізші, болар іс болды ғой, – деді де маған қарап, – Кімнің қасына жатып жүрсің? – деді ағам. Мен үнсіз басымды шайқадым.

–Ең болмаса, бір суретін де қалдырмапсың ғой, – деді сосын күрсініп.

–Қу шешек-ай, осыған көрінді ме екен, келіннің түсі құп-қу болып кетіп еді, – деді анам.

–Ой, сіз де қай-қайдағыны айтады екенсіз. Бұл не білді дейсіз? Тек осылай жатқанда сурет те болса ермек еді ғой, – деді ағам».

Автор оқиғаның шиеленісер тұсы мен шешуі табылар шақта диалогты шебер пайдалана біледі.

Өмір бір орнында тұрмайды, өз ағысымен аға береді. Ол оқиғаның да көңіл көкжиегінен көшіп, ұмыт бола бастағанына ағасының екінші некесінен дүниеге келген ұлының, баяғыдағы өзі секілді, қыздарды көтеріп түскен мұның суреті жайында қазбалап сұрай бастағаны куә.

Автор әңгімесін төмендегіше аяқтайды:

«Өткен өмір жайында жеңгем біледі ме, жауап қайтармады. Ұрланып ағама қарадым, дауыс бізге анық естіліп тұрғандықтан мені ол қайтер екен деген әуестік жеңген еді. Ағам шалқасынан жатқан қалпы ұйықтап қалыпты, айқара ашылған газет бет-әлпетін түгел жасырған. Мүмкін, ояу, әйтеуір қазіргі қалпынан түк ұға алмадым...» Туындысын көп нүктемен тәмамдаған қаламгер оқырманына екіұшты ой қалдырады. Оқиға мүлдем ұмыт

болған не болмаса ағасының жүрек түбінде өткен өмірінің ізі сайрап жатыр деген қорытындының қайсысын таңдауды автор оқырманының өзіне жүктейді.

Қанағат Әбілқайырұлының келесі бір әңгімесі «Аққұлақ пен ұялас» (2002 ж.) деп аталады. Балалық шаққа саяхат Қанағаттың қайсыбір әңгімесін алмаңыз, алыстан мен мұнда лап тұратын тақырып. Балалықтың бал дәуренін бастан өткеретін кейіпкерлерінің жатық тілі, балаға ғана тән іс-әрекеттер, олардың риясыз періште көңілін біліктілікпен суреттеу шеберлігі Қанағаттың балаң буынның түйсік-танымын тап баса алатын кәнігі балалар жазушысы болып қалыптасып қалғандығының айғағы.

Әңгіменің басты кейіпкері бес-алты жастағы кішкентай бала. Оның Аққұлақ атты қозысы мен Ұялас есімді итін қалай жақсы көретіндігі мен олардың болашақ тағдыры әңгіменің сюжеттік желісіне негіз болған. Итін атып тастап, қозысын қуырдақ қылған үлкендердің зорлығы кішкентай баланы есейте түсіп, үлкендерше ойлауға итермелейді. Ол Аққұлақ пен Ұяластың ендігі мекені о дүние туралы ойлай бастайды. Үлкендердің аузынан «Өлгендердің жаны көкке ұшып кетеді» дегенді естіген бала көкке барғанда екеуі бірін-бірі тауып алса, қорықпайды ғой деген қорытындыға келеді.

Автордың бұл әңгімесіне сыншылар тарапынан кезінде біраз базыналар айтылған болатын, енді сол пікірлердің кейбірімен таныс болайық. Мақтағаны да, даттағаны да аралас сыни пікірлердің оң ниеттегісін қоя тұрып, теріс баға берген тұсын мысалға келтірелік. Біздің де ойымызға келген дүниелер болғандықтан, Таласбек Әсемқұлов, Амангелді Кеңшілікұлы секілді кәнігі сыншылардың әділ сынынан үзінділер келтіріп өтпекпіз. Т. Әсемқұлов былай дейді: «...Әңгіменің басындағы ана мен баланың диалогына құрылған эпизод ешқандай қажеттіліктен тумаған. Бұл жерде біз ауылға бастықтардың келе жатқанынан, отағасының отарға кетіп бара жатқанынан және таяу арада ауылдың жайлауға көшетінінен хабардар боламыз. Бар болғаны осы. Бұны неге диалог арқылы беру керек екені түсініксіз. Жас қаламгер біздің төл әдебиетіміздің ең ауыр сырқаты – бос сөзді әдемілеп, әспеттеп жеткізу дағдысын «жете» меңгепгені көрініп тұр» [3, 9]. Ал А. Кеңшілікұлы болса жас қаламгер әңгімесін мүлдем іске алғысыз етеді: «...әңгімеде жүрегіңді тебірентетін шынайылық жоқ. Әңгімедегі Қанаттың әкесінің, оның Аққұлақ деген марқасын сою үшін атына өңгеріп әкелгендегі сәті мүлде нанымсыз. Әрине өзінің әкесімен жасты адамды ашу-ызасы қайнаған кезде жас баланың боқтап жіберуі мүмкін. Бірақ баланың осы әдепсіз қылығына үй ішіндегі әке-шешесінің күле қарауы маған мүлде түсініксіз. Және онымен қоймай жас бала бастықты қалың кісінің ортасында боқтап жіберді емес пе? Бұл – өмір шындығының ауылынан алыс жатқан, әңгіменің бірінші кемшілігі. Әңгіменің екінші кемшілігі, көркем тілдің жұтаңдығы бірден көзге ұрып тұрады. Әңгімедегі бітпейтін диалог сөйлемдер оқушыны мезі қылып жібереді. Басқаша сөзбен айтқанда, жазушы көркем проза мен қарапайым публицистиканың тілін шатастырып алған, ойлау жүйесі қалыптаспаған. Әңгіменің үшінші кемшілігі – формалық ізденіс жоқ. Менің ойымша жазушы Батыс әдебиетінде бар бір дайын форманың үлгісін ала салған. Бірақ оның иіні игере алмаған. ...Сол себептен де әңгіменің жазылу формасы мүлде сәтсіз шыққан» [4, 9].

Балалар прозасы жайында: «Қазіргі қазақ балалар прозасы (1970-1990) бұрнағы кезеңдермен, айталық, жиырмасыншы–алпысыншы жылдар аралығында жарық көрген осы жанрдағы туындылармен салыстырғанда, өмір шындығын көркемдік тұрғыдан игеру ауқымының кеңдігінен, образдар табиғатының күрделілігімен, көтерген адамгершілік–моральдық мәселелерінің өткірлігімен, кейіпкерлер жан дүниесін тереңдей тануымен, элеуметтік–азаматтық тыныстылығымен һәм белсенділігімен ерекшеленеді», – деп баға береді белгілі балалар әдебиетін зерттеуші ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Бекен Ыбырайымов [5, 248].

Мәселен, жазушы Асқар Алтайдың «Сарытау серісі» атты әңгімесінде оқушы Архаттың аяздың қаттылығынан, күннің суығынан сабақтан қалып, баланың әдеті бойынша таң атқаннан кеш батқанға дейін ойын соңында жүруінен басталады. Бірақ күндердің бір күнінде баланың әкесі құнандарының үйірден бөлініп, Құзғынды елді-мекеніне баратынын мәлімдейді. Баланың әкесімен құнанды іздеп табу жолында көрген таң-тамашасын жазушы

суреттейді. Әңгімеде ең алғаш бұғының үрейлі дауысын естіп, оның шыққан жеріне барудан басталады. Аталған жерге келгендегі көрініс балаға қатты әсер етеді. Бала Архаттың бұғының маралын жыққан барысты көреді. Әкесі маралды барыстан аршалап алады. Алайда, әкесінің «Әттең, мылтықты ала шықпағаным-ай! Пәтшағар!» деп өкінгені Архатқа ұнамайды. Бала қаншалықты маралдың аман құтылғанына қуанса да, соншалықты әкесінің жоғарыда айтылған сөзіне іштей ашулы болып, кең даланың сұлуы, Ақшұбар келген «алып мысықты» оққа байлауын қимады. Бұдан оқушы Архаттың жүрегінде мейірімі көп екендігін, жан-жануарларға деген қамқорлығы мен жан ашырлығының молдығын байқаймыз.

Сондай-ақ Архаттың бет қаратпайтын шұнақ аязға да, қыстың қаһарлы ызғарына да қарамай өзен үстінде хоккей ойнап жүруі балаға тән албырттық, мінез екенін анық көруімізге болады.

Асқар Алтайдың «Аютамыр» атты әңгімесінде қоңыр аюдың азығын сақтаудың неше алуан әдіске барғанын суреттейді. Аю күзде неше түрлі тәтті шөптердің тамырларын сазға тығып қояды. Қара күз түскен мезгілде аю үнірінен шығып, тығып қойған тәтті шөптерін бір тексеріп, қайта ұйқыға жатады. Қаһарлы қаңтар қысы түскенде аю оянып, күзде дайындап, сазға тыққан тамырларды қорек етеді де жазға дейін алаңсыз ұйқыға кетеді. Бұдан жазушының «қыс азығын жаз ойла» идеясына назар аударғанын көреміз. Балаларға алда болатын жағдайдарға дайын болуды, алдын-ала жоспар құруды үйретеді. Аюдың жасаған іс-әрекетінен сабақ алуды көздейді.

Ал «Бөкентұмсық» атты шығармасында басты кейіпкер Қаржаудың өзінің артынан ерген кішкентай қарындасы Бұлғынның аяқ асты сырқаттанып қалғанынан ата-әжесіне ескертпестен, дәрі-дәрмекке жолға шығуы суреттеледі. Жазушы Қаржау баланың ойын, ішкі толғанысы мен сезімін, табиғаттың таң-тамашасы жайлы пікірін шығарманың өн бойы суреттейді де, баланың өзі сөйлеп тұрғандай әсер қалдырады. Жазушы ең әуелі Қаржаудың бойында ұл балаға тән мінез батырлық пен өжеттілікті суреттей келіп, бауырмалдылық пен ағалық қамқорлықты аса дәріптейді. Балаға тән албырттық пен аңқаулық та сезіледі. Мәселен, «Уақыт тар. Қаржау үлкендерге айтпастан балалықпен жолға шығып кеткен. Оларға бір жағынан бозбала боп қалғанын танытып қойғысы келген... Бір есептен сүйікті, тентек қарындасына «сюрприз» жасап, нағыз жігіт екенін көретпек» дегеннен балаға тән мінез барын аңғаруға болады. Сондай-ақ Қаржаудың ауылдан ұзап кеткеннен кейін қыстың алпауыт күшті боранымен алысып, соның нәтижесінде адасып кетуі суреттеледі. Алайда, адасып кетсе де қаймықпай, күш-жігерін жиып, қарындасының сырқат екенін есіне алып алға қарай бет алуы, Қаржаудың бойында ерге тиесілі мінезін танытады: «Кешікпей қыстың ерте түсер қысқы кеші ентелеп, қараңғылық көрпесі қымтай бастады. Демек, бұл жолға шыққалы төрт сағаттан асам уақыт өткен. Ол адасқанын сезді. Сезді де жүрегі суып сала берді. Иен өлке. Ұйытқыған боран. Бағыт – белгісіз, бағдар – бұлдыр. Қаржаудың көңіліне кірген күдікпен бірге көкірегінде қорқыныш қоңырау қақты. Өзін-өзі сабырға шақырған. Сабыр! Сабыр! Қорықсаң неге жолға шықтың? Бәріне де бас тігіп ең ғой. Неге асығып аттанғаныңды ойла... Қорқып-үріккеннен ештеңе жоқ. Ол құтқара қоймас. Тоқтамау керек! Тоқтадың – тұраладың... Ит-құсқа жем боласың. Қайрат-қуатты жи!» [6, 15].

Біраз жол жүре отырып, қиырдағы Бөкентұмсықтан бірақ шығады. Бұл мекенге ел көшпейді де, тұрақтамайды да. Тек шөпшілер үшін салынған үй бар. Сол үйге кіріп Қаржау жылынып, әл жинап таң атқанда әлде бір нәрсенің оған маза бергенінен оянады. Жазушы жолаушы баланың жалғыздықтан жаны жабырқағанын, көңілі жұртта қалған жандай құлази түскенін суреттей отырып, баланың көз алдына жанашыр адамдарының бейнесі, қарындасының сырқат жағдайы елестеп, жүрегі дір етіп алып ұшуын суреттейді. Баланың жұдырықтай жүрегі әлдебір жамандықты сезуі, оны үйдің есігін ашуға итермелегендей: «Үйдегі елестен арыла алмай, тысқа арқардай атып шыққан Қаржаудың жанарына оғаш бір нәрсе шалынғандай болды. Бұлтиған Бөкентұмсыққа жалт қарады. Қарады да, жүрегі су ете түсті... Ол төбеден төнген тұмсыққа жанарын тіккен қалпы қимылсыз қатып қалды. Боранды да елер емес. Жонынан қамшымен осып жібергендей суық тер шып-шып шықты. Оны да сезер емес. Қалшып тұр. Бөкен тұмсықтанып иілген алып құздың бел ортасынан ұшар

басына дейін белгісіз күшпен ақжолоқтана қалың қар қоныпты. Қар болғанда да, нағыз ағып түсер көшкіннің өзі».

Қаржау көп кешікпей тұрып мына өзі тұрақтаған үйдің де үйінді боларын сезіп, кетуді ойлайды: «Жоқ. Кету керек... кету керек! Күн шықпай аттанған абзал. Төніп тұрған Бөкентұмсық – мынау, мұның өлі-тірісінен хабарсыз туғандары – анау...» [6,17]. Жолаушы Қаржау жаяулап, апат үйден ұзай түседі де, қорқыныш сезімін сыйлаған жартасқа қимастықпен қарайды. Бала боз бораннан да ықпай, бойын тік ұстап жол табудың амалын жасайды.

Бұл шығармадан да автор балаларға тән мінезділік пен қылықты көрсетеді. Алға қойған мақсатына жету жолындағы қиындықпен мейлінше күресуді үйретеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Балалар әңгімелерінің тақырыптық ауқымы да кеңіп, экологиялық, ғылыми–техникалық, ұлттық, этнографиялық, тарихи танымдық, фантастикалық т.б. болып келеді. Мақалада талдау нысанына алынған Асқар Алтайдың «Сарытау серісі», «Аютамыр», «Бөкентұмсық» әңгімелері табиғаттың сұлулығы мен табиғат құбылыстарының ерекшелігі, жануарлар тіршілігі туралы болса, Ә. Толымбектің «Еркешора», «Тұнжыр», «Мейірім», «Қайыңның көз жасы», «Жоғалған сөмке», «Наурыз» әңгімелеріндегі балалардың ерекше мінездері мен әр түрлі жағдаяттарға түскендегі бала мінездері қызықтырып, оқырманын өзіне тартады. Бейбіт Сарыбай «Менің Қазақстаным» әңгімесінде өсіп келе жатқан бүлдіршін сұрақтары арқылы патриоттық мазмұнды шығарма тудырған. Айкерім Қиықбайдың «Ағамның ақ ұшағы» әңгімесінде ұрпақтар сабақтастығы мен оның қайшылықтары туралы мәселе қозғалса, Лира Қоныстың «Тиын» әңгімесінде де бала көзқарасы мен бала ғана тән әлеміндегі дүниетанымы баяндалады. Әр шығарманың өзіндік ерекшелігі мен жазылу стилі, баяндау, суреттеу тәсілдері сан қырлы. Бұл біздің қазіргі қазақ балалар әңгімелердің сан тарау бағытта қаулап өсіп келе жатқанына айғақ. Тағы бір байқағанымыз, қазіргі балалар әңгімесіндегі көркемдік ізденістер не дегенде, әңгімелер оқиғасы балаларды қызықтырып, бір демде оқып шығуға жетелейді. Сюжеттерді тым қоюлатпай-ақ, бала танымына ықпал ететін, ой салатын шығармаларды жазушылар мол ұсынып жүр.

Түйіндеп айтсақ, қазіргі кезең балалар әңгімелерінде кейіпкерлер әлемін сомдауда жазушылар бала психологиясына сай келетін оқиғаларды өрбітіп, характерлерді туғызады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Abilkairuly K. (2002) «*Estelik// Kazak adebieti*» [Memories// Kazakh literature] – №28. – 8 p.
- 2 Abilkairuly K. (2002) «*Suret// Kazak adebieti*» [Picture // Kazakh literature] – №49. – 8 p.
- 3 Asemkulov T. (2002) «*Zhas kalamgerdin nieti kuantady*» [The young writer's desire pleases] – 2002. – №34. – 9 p.
- 4 Кеңшілікұлы А. Өнер де – формалық ізденістің нәтижесі // Қазақ әдебиеті. – 2002. – №34. – 9 б.
- 5 Ыбырайымов Б. Қазіргі қазақ балалар повестерінің көркемдік ерекшеліктері. ф.ғ.к. дисс. – Алматы. 1990. – 163 б.
- 6 Алтай А. Қыр мен қала хикаялары. – Алматы: 1998.
- 7 Жүсіп Ә. Қоңыр Қонжық. Ертегілер. – Алматы: Таймас, 2011. – 20 б.
- 8 Қоныс Лира. Тиын // Қазақ әдебиеті. – 2006. – №2. – 9 б.
- 9 Қабдолов З. Жанр сыры. – Алматы. Қазмемкөркемәдеббас, 1964. – 169 б.
- 10 Майтанов Б. Психологизм – прозадағы жаңашыл арна. Уақыт және қаламгер: Әдеби сын. – Алматы: Жазушы, 1980. – 189 б.

REFERENCES

- 1 Abilkairuly, K. (2002) 'Memories', *Kazakh Literature*, 28. (In Kazakh).

- 2 Abilkairuly, K. (2002) 'Picture', *Kazakh Literature*, 49. (In Kazakh).
- 3 Asemkulov, T. (2002) *The young writer's desire pleases*. 34. (In Kazakh).
- 4 Kenchikuly, A. (2002) 'Art is also the result of formal search', *Kazakh literature*, 34. (In Kazakh).
- 5 Ibraimov, B. (1990) *Artistic features of modern Kazakh children's stories*. Ph. D. diss. Almaty.
- 6 Altai, A. (1998) *Stories of the countryside and the city*. Almaty. (In Kazakh).
- 7 Yusuf, A. (2011) *Brown Konzhik. Tales*. Almaty: Taimas. (In Kazakh).
- 8 Konys, L. (2006) 'Coin', *Kazakh Literature*, 2. (In Kazakh).
- 9 Kabdolov, Z. (1964) *Genre mystery*. Almaty: Kazmemkorkekkulturbbas. (In Kazakh).
- 10 Maytanov, B. (1980) *Psychologism is an innovative channel in prose. Time and the writer: Literary criticism*. Almaty: Zhazushy.

Материал 19.09.2022 баспаға түсті

Отражение детства в казахских рассказах

Г.К. Кажыбаева¹, Н.К. Смагулова², Н.Н. Конкаева³

¹Университет им. Ш.Уалиханова НАО, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

О жанре повествования, в том числе о казахских детских рассказах, нельзя сказать, что до этого периода было написано немало ценных трудов. Однако рассказы нового века, написанные незадолго до этого в первой четверти XXI века, не были широко освещены не только в исследовательских работах, но и в печати. Рассказы, проанализированные в исследовательской работе, написаны с 2000 года по сегодняшний день, подавляющее большинство еще не вошло в научный оборот. С этой точки зрения исследовательская работа представляет собой труд, который имеет свою направленность, анализирует тему сегодняшнего дня с позиций нового подхода, нового мнения. Новизна научной работы заключается в том, что новеллы нового века, не оставленные исследователями в качестве объекта исследования и оставленные автографами писателей в искусстве слова, могут быть сгруппированы в три главы: старшее, среднее, молодое поколение писателей.

В исследовательской работе были научно проанализированы новые рассказы писателей старшего и среднего звена, написанные за последние годы в жанре казахского повествования, а также вопросы развития и продвижения детских казахских рассказов. Проанализированы эстетический уровень и мировоззрение авторов рассказов, рассматриваемых в труде, художественные изыскания, новации нового века в творчестве представителей старшего поколения и современность молодежи в литературе.

Ключевые слова: Ребенок, мир ребенка, рассказ, тема, жанр, детская литература, проза, персонаж, концепт, литературный образ.

Материал поступил в редакцию журнала 19.09.2022

Childhood reflection in Kazakh stories

G.K. Kazhibayeva¹, N.K. Smagulova², N.N. Konkayeva³

¹ Shoqan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan.

Few works have been written about the genre of narration, including Kazakh children's stories. Stories of the new century, written in the first quarter of the 21st century, have not been widely covered not only in research papers, but also in print. Stories analyzed in the article were written from 2000 to the present day; their vast majority have not yet entered scholarly discourse. This study analyzes the topic from the standpoint of a new approach, a new opinion. The novelty of the work lies in the fact that novellas of the new century, not left by researchers as an object of research and left by autographs of writers in the art of words, can be grouped into three chapters: by senior, middle, and young generations of writers. The authors explored new stories by senior

and middle generations written in the genre of Kazakh narrative in recent years, as well as issues of development and promotion of Kazakh children's stories. The authors analyze the aesthetic level and worldview of the authors of the stories considered in the work, artistic research, innovations of the new century in the works of representatives of the senior generation, and the modernity of youth in literature.

Keywords: child, child's world, story, theme, genre, children's literature, prose, character, concept, literary image.

Received: 19.09.2022

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

IRSTI 14.25

Chernigovtseva O.J.¹, Dalbergenova L.E.², Pristupa Y.N.³

¹ doctoral student, Department of the English Language and Methods of Teaching, Faculty of Philology and Pedagogics, Shoqan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail:chernigovtsevao@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8431-2893>.

² PhD, Department of the English Language and Methods of Teaching, Faculty of Philology and Pedagogics, Shoqan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: ljasatdal@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9558-148X>

³ D.Sc. (Pedagogics), Professor, associate professor, Institute of Additional Vocational Training of Social Workers, Moscow, 119435, Russian Federation. E-mail:pristupa-mhpi@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8363-8496>

ANALYSIS ON MOTIVATION OF STUDENTS IN NON-LINGUISTIC EDUCATIONAL PROGRAMS

Motivation is considered one of the key factors influencing success in learning a foreign language. This article presents the results of an empirical study on the problem of motivating students in non-linguistic educational programs to learn a foreign language. The aim of the study is to identify the type and level of motivation for learning English among students of non-linguistic specialties. The study involved 84 first-year students of Shoqan Ualikhanov Kokshetau University. The analysis was carried out using a questionnaire developed based on the method for assessing the motivation in learning a foreign language (Attitude / Motivation Test Battery by Robert Gardner).

Keywords: higher education, non-linguistic university, foreign language learning, motive, motivation, motivation to learn a foreign language, instrumental motives, integrative motives, analysis.

INTRODUCTION

In the modern age and with the wide spread of globalization, the English language has become an important link in connecting people and serving universal communication for many purposes [1, 15]. According to Zhang, there is a discrepancy between skills acquired by university students and skills essentially required by employers in the real world. It is important to have the knowledge of language's vocabulary, grammar, and syntax is important; but it has to be accompanied with pragmatic and practical skills, such as communicative, teamwork skills, problem-solving, planning skills, selfmanagement, in addition to technological skills to cope with the increasing communication demands in an internationalized environment. [2, 67]

Teaching these core skills, as proven by earlier studies, necessitates implementing many strategies and procedures, such as roleplaying, working in groups, and performing written and oral tasks; for example, reports, memos, job interviews and presentations, among others. In addition, students should know how to research, organize and schedule tasks, manage time, develop plans and strategies, and solve problems in the target language. [3, 43] Thus, it is required from students to be subjected to case studies, decision-making tasks, and problem-solving methods pertaining to their field. Moreover, students must know how to plan, organize portfolios, self-assess, and use technological tools in the target language to effectively communicate information and accomplish

the assigned tasks and projects. All these skills allow students to manage their education. And, this is one side of the issue.

From the other side, fluency in a foreign language significantly increases competitiveness of specialists, as foreign language communicative competence is an important component of a specialist's professional competence in any sphere.

Nowadays, Kazakhstani Universities are faced with the necessity to provide high-quality language training to students as well as with the need to create psychological and pedagogical conditions conducive to improving the effectiveness of training.

However, this is hampered by the fact that the majority of non-linguistic students have a low level of motivation to learn a foreign language, which directly affects the success of students' educational activities. [4, 134]

MAIN PART

In modern psychological and pedagogical literature, there are many approaches to the definition of motivation. The nature of this phenomenon and its structure are described in the works of L.I.Bozhovich, A.N. Leontiev, A.K. Markova, A. Maslow, S.L. Rubinstein, L.M. Fridman and other scholars. [5-9]

Questions about the role and the importance of motivation in the process of mastering a foreign language are reflected in the researches of domestic and foreign scientists, including I.A. Zimnyaya, G. Crookes, R.W. Schmidt, R. Gardner, W. Lambert, Z. Dörnyei and others. [10-11]

Motivation to the study of a foreign language is considered as “a set of various incentives that determine, stimulate, encourage to commit actions” [12, 99], and as “the main driving force behind the process of mastering a foreign language, ensuring its effectiveness [13, 5]. R. Parsons, S. Hinson and D. Brown consider motivation as an important element of the educational process: “learning and motivation are of equal importance for achieving the goal. Learning makes us acquire new knowledge and skills, and motivation pushes or drives us go through the process of learning” [14]. R. Gardener identified three components the motivation in learning a foreign language:

- 1) the effort to achieve the goal (time, spent on learning the language and perseverance of the student),
- 2) the desire to achieve the goal (how strong is the desire of a learner to learn the language)
- 3) and a positive attitude to the goal (emotional attitude to the language learning process) [15].

Researchers identify different types of motivation in learning the English language. Kämmerer F., Niegemann H. M., & Zander S. distinguish two types of motivation: external (extrinsic) and internal (intrinsic). External motivation is related to the needs of students in external well-being, including the desire to avoid punishment. [16,73]

Internal motivation is related to students' attitude to the educational material and to the educational process. This means that the student consciously masters the knowledge and skills that are important and valuable to him [17, 97]. R. Gardner defines two types of motivational orientation to learning a foreign language: instrumental motivation associated with practical reason for learning a foreign language, and integrative motivation associated with interest in the culture of the language under study and the desire to communicate with people who speak this language [18]. The complementary role of external and internal motives should be noted. Internal motives bring personal meaning into activity, while external ones encourage activities. [19, 12]

When forming the types of motivation (integrative and instrumental), one should take into account a complex of external and internal motives, influencing the conditions for the formation of successful activities of students. [20]

The problem of forming motivation of language faculties has been studied comprehensively. However, the specifics of forming motivation of students in non-linguistic educational programs are still to be studied [21-25]. At the same time, it is necessary to distinguish:

- 1) students' interest in foreign languages in general and their attitude to learning English in particular;

- 2) leading motives (instrumental / integrative) students;
- 3) the presence of difficulties that arise when learning a foreign language.

Thus, the purpose of this article is to identify the type and level of motivation to learn English of students in non-linguistic educational programs. The study presents the results of a survey conducted to identify the type and level of motivation.

The study involved 84 first-year students of Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov. The research was aimed at obtaining the following information:

1. general information about the participants (gender, age, specialty and profile training);
2. the presence of interest in studying foreign languages and their attitude to learning English;
3. leading type (instrumental / integrative) and level of motivation;
4. types of difficulties arising when learning a foreign language and their affecting motivation.

The questionnaire included 26 questions divided into three parts: the presence of interest in foreign languages and attitude to learning English (questions 1-8) the level of integrative motivation (questions 9-17), instrumental motivation (questions 18-26).

The participants were to evaluate simple statements on a six-point scale, based on their personal experience and opinion. The answers (according to the Likert scale) had options “strongly disagree”, “disagree”, “partially disagree”, “partially agree”, “agree”, and “strongly agree”.

As a result of the study, the following data were obtained, which were divided into the three main groups: 1. general information about the participants; 2. interest and motivation of students to study English; 3. difficulties arising when learning English.

As mentioned above, the study involved 84 first-year students of Sh.Ualikhanov Kokshetau University, studying the following educational programs: "Information technologies" (28), "Information Systems" (27), "Physics and mathematics" (10), "Systems Engineering" (19). 76 participants (90.4%) were male students and 8 participants (9.6%) of the study were female. Number of participants aged from 17-18 years old was 58 people (69%), aged 19-21 year - 26 people (15%). The results of the study of interest and motivation interconnection are presented in tables 1-3.

As it can be seen most of the students in general are interested in learning foreign languages. 24.2% of participants fully agree with the statement "I would like to be fluent in several foreign languages", 24.2% - agree and 29% - partially agree. While a minority of students 3.2% strongly disagree, 3.2% disagree and 16.1% partly disagree with this statement. The fact that the majority of respondents agreed with the statement that if they go to another country, they will try to learn at least a little the language confirms the presence of interest in foreign languages learning. Positive answers were distributed as follows: 12.9% partially agree, 33.9% agree and 33.9% fully agree with the statement. 6.5% of students completely disagree and 16.1% disagree with the statement, "I would like to read newspapers and magazines in several foreign languages". It can be assumed that the reason for this does not lie in the lack of interest in foreign languages, but may be explained by the onset of a systemic reading crisis. However, 24.2% of the respondents still partially agree, and 22.6% agree with the fact that they would like to read newspapers and magazines in foreign languages.

Table 1 - Interest in foreign languages in general and attitudes towards learning English in particular

	Statement	Strongly disagree	Disagree	Partially disagree	Partially agree	Agree	Strongly agree
1	I would like to be fluent in several foreign languages	3.3%	3.2%	16.1%	29%	24.2%	24.2%
2	I would like to read mass media in multiple languages	6.5%	16.1%	16.1%	24.2%	22.6%	14.5%

3	If I travel to a foreign country I try to study its language	3.2%	4.8%	11.3%	12.9%	33.9%	33.9%
4	I prefer to watch films in the original English language	27.4%	15.5%	32.3%	14.5%	6.5%	4.8%
5	I study English with a bigger interest comparing to other subjects	12.9%	17.7%	19.4%	27.4%	17.7%	4.8%
6	I would like to be a proficient speaker of English.	3.2%	4.8%	8.1%	16.1%	25.8%	41.9%
7	I like to study English	4.8%	14.5%	11.3%	30.6%	21%	17.7%
8	When I finish studying English at the University I'll continue studying it afterwards	8.1%	12.9%	12.9%	24.2%	24.2%	12.7%

As for the attitude to the study of English as a foreign language, the level of students' motivation is average. From one side a large number of students (41.9% strongly agree, 25.8% agree, and 16.1% partially agree with the statement) would like to learn English as well as possible. Many of the respondents would like to continue studying English after graduation (17.7% strongly agree, 24.2% agree, and 24.2% partially agree with the statement). On the other hand, a significant proportion of students do not agree with the statement “I study English with a bigger interest comparing to other subjects”: 12.9% completely disagree, 17.7% disagree and 19.4% partially disagree with this statement. In addition, a big proportion of students disagree with the statement “I prefer to watch films in the original English language”. It might be assumed that 37% of the respondents consider listening the most difficult aspect of working on the English language.

Table 2 presents the results of the study on integrative motivation for learning a foreign language. The English language is very importance for students as a means of reading books and watching films in the original English language (question 17). Most of the respondents partilally agree with this statement. In addition, the biggest number of students (40%) agree with the statement that “learning English is important, because I can interact more easily with English-speaking people” (question 14). Large percentage of answers “I agree” in questions 9 and 12 (33.9% and 29%, respectively) allows to conclude that pretty a large number of students consider English as a means of communication with native speakers.

As for the interest in traditions and culture of English-speaking countries, the majority gave a negative answer, disagreeing (22.6%), partially disagreeing (25.8%) or partly agreeing (25.8%) with the statement “I am interested in the culture and traditions of English-speaking countries”. The highest percentage is in the range of "partially disagree" (22.6% and 21%) and "partially agree" (29% and 25.8%).

Table 2 - Integrative motivation

	Statement	Strongly disagree	Disagree	Partially disagree	Partially agree	Agree	Strongly agree
9	English proficiency	8.1%	16.1%	8.1%	21%	33.9%	12.9%

	is necessary for me to communicate with English-speaking friends/colleagues						
10	I study English to communicate with people from different countries	9.7%	11.3%	17.7%	35.5%	17.7%	8.1%
11	I am interested in the culture and traditions of English-speaking countries	8.1%	22.6%	25.8%	25.8%	9.7%	8.1%
12	I would like to have more English-speaking friends and colleagues	8.1%	12.9%	21%	14.5%	29%	14.5%
13	learning English allows me to understand the way of native speakers' life	8.1%	17.7%	22.6%	29%	14.5%	8.1%
14	learning English is important because it will allow me to interact more easily with English speaking people	3.2%	4.8%	8.1%	19.4%	40.3%	24.2%
15	English proficiency allows me to keep in touch with English acquaintances	11.3%	16.1%	21%	29%	14.5%	8.1%
16	When I finish studying English at the University I'll continue studying it afterwards	11.3%	16.1%	21%	25.8%	16.1%	9.7%
17	Knowledge of English allows me to read books and watch films in the original English language	11.3%	9.7%	14.5%	14.5%	25.8%	24.2%

Analysis of the results shows the average level of integrative orientation in learning English for the majority of students.

Table 3 - Instrumental motivation

Statement	Strongly disagree	Disagree	Partially disagree	Partially agree	Agree	Strongly agree
-----------	-------------------	----------	--------------------	-----------------	-------	----------------

18	Knowing English makes me a better educated person	3.2%	6.5%	8.1%	19.4%	29%	33.9%
19	It is hard to find a good job nowadays if you don't speak English	11.3%	4.8%	4.8%	21%	25.8%	32.3%
20	A person who speaks English is worthy of respect	6.5%	1.6%	19.4%	19.4%	30.6%	22.6%
21	The knowledge of English is necessary for me to continue my professional studies	9.7%	6.5%	21%	24.2%	24.2%	14.5%
22	The knowledge of English is necessary for me because I would like to live or work abroad	14.9%	11.3%	16.1%	9.7%	33.9%	14.5%
23	I have to learn English because without it I won't be able to get my diploma	11.3%	12.9%	21%	16.1%	24.2%	14.5%
24	I have to learn English because I don't want to get bad grades in this subject	8.1%	4.8%	21%	30.6%	19.4%	16.1%
25	I believe that a foreign language is a very important part of any educational program	3.2%	3.2%	16.1%	25.8%	32.3%	19.4%
26	I study English so that I can travel comfortably	8.1%	8.1%	8.1%	19.4%	30.6%	25.8%

From Table 3 it can be seen that most of the students have a high level of instrumental motivation to learn English. The most significant instrumental motives are the following:

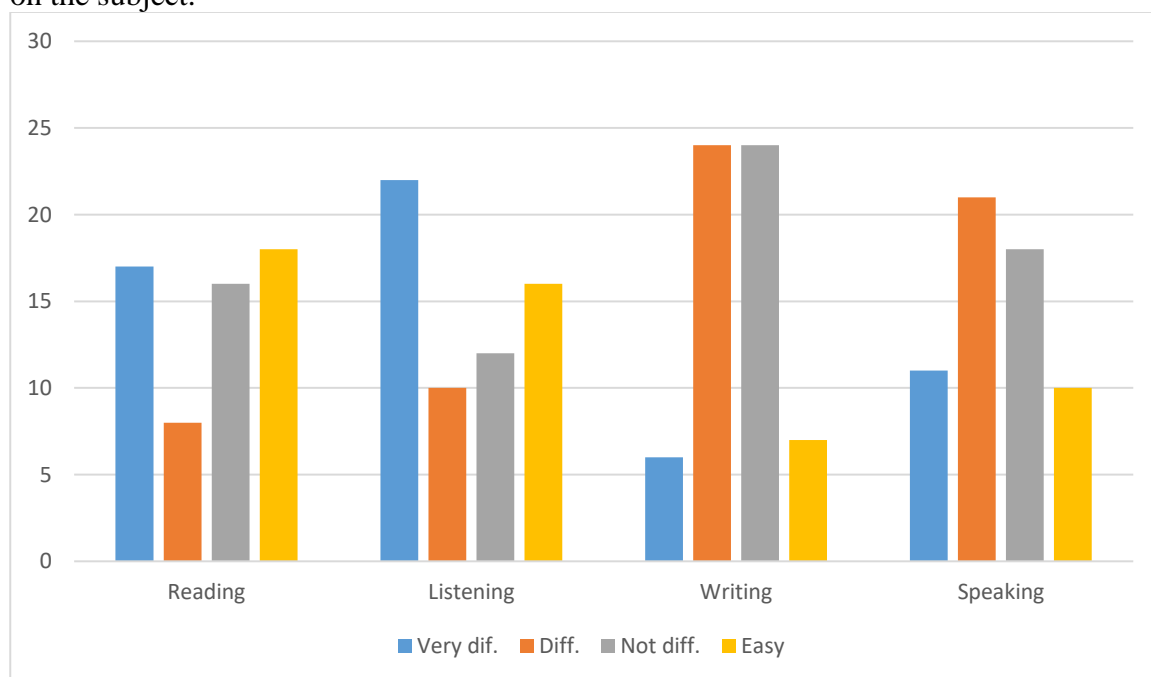
- professional motives testify that a foreign language is learned on the basis of certain pragmatic benefits, such as gaining a prestigious job in the future, expanding career opportunities: 21% of the respondents partially agree, 25.8% agree and 32.3% strongly agree with the statement that it is now difficult to find a good work if you do not know English;
- academic motives are associated with the desire to learn English in order to improve professional level: 25.8% partially agree, 32.3% agree and 19.4% strongly agree with the statement that English is a very important part of university curriculum; a slightly smaller amount of the respondents associate the knowledge of English with continuation of studies in their professional sphere;

- personal motives, namely the motive of prestige, the motive of self-affirmation and the motive of achievement: a larger percentage of respondents agree with the statements “ the knowledge of English makes me a better educated person” (19.4% partially agree, 29% agree and 33.9% strongly agree) and “a person who knows English is worthy of respect” (19.4% partially agree, 30.6% agree and 22.6% strongly agree);
- communicative motives, 19.4% partially agree, 30.6% agree and 25.8% fully agree that they need English as a means of communication for traveling abroad.

It is important to note the negative motives of studying the English language. In this case, students admit they have to learn English to avoid troubles and punishment. Thus, 16.1% of the respondents partially agree, 24.2% agree, and 14.5% strongly agree that they study English only to get diploma.

In addition, 30.6% of the respondents partially agree, 19.4% agree and 16.1% strongly agree with the statement that they should learn English because they don't want to get bad grades on the subject.

The difficulties in learning the English language

Figure 1 shows the competencies of the English language and their distribution according to the degree of complexity of working on them. The biggest difficulties that students occur are connected with listening (23 people). One third of the students' surveyed (29 people) have difficulties with reading comprehension. Listening and reading remain the most difficult language skills.

CONCLUSIONS

The overall results of the study shows an average level of motivation to studying the English language by students in non-linguistic educational programs. Attention should be paid to the difficulties occurring in reading English sources (texts), as well as the watching video content although students demonstrate a high level of interest in these activities.

The analysis of the integrative motivation allows to conclude that it is necessary to create conditions for communication with native speakers. In terms of instrumental motivation, the study helped to identify a group of dominant motives, and they are professional, academic, narrow

personal, communicative. Based on the data received, it has been detected that the level of instrumental motivation is significantly higher than the level of integrative motivation.

This fact indicates that the practical value of studying English is more important to students for it serves as a means of intercultural communication and a tool to expand opportunities for career growth or getting a prestigious job. The results obtained may be important for the optimization of the educational process and the effective teaching of students in non-linguistic educational programs.

REFERENCES

- 1 Sánchez-Hernández, A. and Barón, J. (2022) 'Teaching second language pragmatics in the current era of globalization: An introduction', *Sage Perspectives*, 26(2). Available at: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/13621688211064931>
- 2 Zhang, L. and Atkin, C. (2010) Conceptualizing Humanistic Competence in the Language Classroom by TJP--A Chinese Case. *International Education Studies*, 3(4), pp. 121–127.
- 3 Soprana, V. (2017) 'A theoretical outline of the importance of cross-cultural and pragmatic awareness in the business scenario', *BERT: Porto Alegre*, 8(1), pp. 101–121. Available at: <http://dx.doi.org/10.15448/2178-3640.2017.1.27462>
- 4 Shaaban, K. (2018) *Challenges of Teaching English in Tertiary Education in the Arab World*. Available at: https://web.aou.edu.lb/research/Documents/Articel_2_by_Professor_Kassem_Shaaban.pdf
- 5 Bozhovich, L. I. (1995) *Problems of Personality Formation: Selected Psychological Works*. Moscow; Voronezh: Institute of Practical Psychology. (In Russian).
- 6 Leontiev, A. N. (1947) 'Psychological issues of consciousness of teaching', *Izvestiya APN RSFSR*, 7. (In Russian).
- 7 Markova, A. K. (1984) 'Availability of educational material as one of the factors for reducing the overload of schoolchildren', *Soviet Pedagogy*, 11. (In Russian).
- 8 Maslow, A. (1987) *Motivation and personality* 3rd edition. New York: Harper & Row.
- 9 Abulkhanova-Slavskaya, Kh. A. (1989) 'To Sergei Rubinstein birth centenary: A profile of Sergei Rubinstein's life and work', *The Soviet Journal of Psychology*, 10(5), pp. 16–28. (In Russian).
- 10 Fridman, L. M. and Turetsky, E. N. (1989) *How to learn to solve problems*. Moscow. (In Russian).
- 11 Zimnyaya, I. A. (2010) *Pedagogical psychology: a textbook for universities*. 3rd edition. Moscow: Publishing House of the Moscow Psychological and Social Institute; Voronezh: MODEK. (In Russian).
- 12 Dörnyei, Z. (2020) *Innovations and challenges in language learning motivation*. London: Routledge.
- 13 Gardner, R. C. and Lambert, W. E. (1972) 'Motivational variables in second language acquisition', in Gardner, R. C. and Lambert, W. (eds.) *Attitudes and motivation in second language learning*. Rowley, MA: Newbury House, pp. 119–216.
- 14 Parsons, R., Hinson, S. and Brown, D. (2000) *Educational Psychology: A Practitioner-Researcher Model of Teaching*. 1st edition. Wadsworth Publishing.
- 15 Crookes, G., and Gardener, R. (1991) 'Motivation: reopening the research agenda', *Language Learning*, 41(4), pp. 469–512.
- 16 Reichelt, M., Kämmerer, F., Niegemann, H. M., and Zander, S. (2014) 'Talk to me personally: Personalization of language style in computer-based learning', *Computers in Human Behavior*, 35, pp. 199–210.
- 17 Long, N. and Le, T. (2020) 'Factors affecting Non-English Majored Students' Motivation in Learning EFL at Tertiary Level', *International Journal of English Literature and Social Sciences*, 5, pp. 1631–1645. 10.22161/ijels.55.44.

18 Gardner, R. C., Lalonde, R. N., Moorcroft, R. and Evers, F. T. (1987) 'Second language attrition: The role of motivation and use', *Journal of Language and Social Psychology*, 6(1), pp. 29–47.

19 Vasiliev, I. A. (1998) 'The role of intellectual emotions in regulation of mental activity', *Psychological Journal*, 19, pp. 49–60. (In Russian).

20 Knisarina M. M.

21 Turgumbayeva, A. M. (2020) *Cross-cultural study of the characteristics of the motivation of teachers of a higher educational institution*. Thesis work. Almaty.

22 Tanatova, A. D. (2009) *Formation of motivation for successful learning as a condition for the development of gifted students*. Thesis work. Almaty.

23 Akhmetova, M. K. (2020) *Scientific and methodological foundations of a foreign language natural science educational process in specialized schools*. Thesis work. Almaty.

24 Aganina, K. Zh., Zhunusbekova, A. and Knisarina, M. M. (2014) 'Managers' preparation of education taking into account competent approach', *In the World of EDUCATION*, 1(1), pp. 12–15.

25 Akhmetova, M., Kunanbayeva, S. and Kassymbekova, M. (2020) 'Development of Metalanguage Competence through Content and Branch Training', *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, 11(2).

Received: 27.09.2022

Тілдік емес білім беру бағдарламаларында оқушылардың мотивациясына талдау

О.Я.Черниговцева¹, Л.Е.Дальбергенова¹, Е.Н.Приступа²

¹Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

¹Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

² Мәскеу мемлекеттік педагогикалық университеті, Мәскеу қ., 119435, Ресей Федерациясы

Мотивация шет тілін үйренудегі табысқа әсер ететін негізгі факторлардың бірі болып саналады. Бұл мақалада лингвистикалық емес білім беру бағдарламаларындағы студенттерді шет тілін үйренуге ынталандыру мәселесі бойынша эмпирикалық зерттеудің нәтижелері берілген.

Зерттеудің мақсаты – тілдік емес мамандықтардың студенттері арасында ағылшын тілін үйренуге мотивация түрі мен деңгейін анықтау.

Зерттеуге Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің 1 курсының 84 студенті қатысты. Талдау шет тілін үйренудегі мотивацияны бағалау әдісіне негізделген (R. Gardner Attitude / Motivation Test Battery) әзірленген сауалнаманы қолдану арқылы жүргізілді.

Материал 27.09.2022 баспаға түсті

Анализ мотивации

О.Я.Черниговцева¹, Е.Н. Приступа², Л.Е.Дальбергенова¹

¹Кокшетауский Университет им.Ш.Уәлиханова, г.Кокшетау, 020000, Республика Казахстан.

² Московский педагогический государственный университет, г.Москва, 119435, Российская Федерация.

¹Кокшетауский Университет им.Ш.Уәлиханова, г.Кокшетау, 020000, Республика Казахстан.

Мотивация считается одним из ключевых факторов, влияющих на успешность изучения иностранного языка. В данной статье представлены результаты эмпирического исследования проблемы мотивации студентов неязыковых образовательных программ к изучению иностранного языка.

Цель исследования - выявить тип и уровень мотивации к изучению английского языка у студентов неязыковых специальностей. В исследовании приняли участие 84 студента первого курса Кокшетауского университета им. Ш.Уалиханова. Анализ проводился с помощью анкеты, разработанной на основе методики оценки мотивации в изучении иностранного языка (Attitude/Motivation Test Battery P. Гарднера).

Материал поступил в редакцию журнала 27.09.2022

UDC 14.35.09

N.B. Mukhambetalina¹, L.E. Dalbergenova²

¹doctoral student, Shoqan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan.E-mail: Nazerke.mukhambetalina@mail.ru

²PhD, Department of the English Language and Methods of Teaching, Faculty of Philology and Pedagogics, Shoqan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan.E-mail: ljasadal@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9558-148X>

THE DEVELOPMENT OF PERSONAL CREATIVITY AS A SCIENTIFIC AND PRACTICAL PROBLEM

The modern society needs individuals who can create something new, who can solve assigned tasks creatively. Thus, along with the acquisition of knowledge, through education students develop their creative abilities. The concept of creativity for the most part refers to the areas of psychology, pedagogics, and art. However, the concept is often found in other fields as well. The problem of creativity was considered by many foreign and domestic scientists in the field of psychology and pedagogics. In these sciences, creativity is defined as a complex, ambiguous phenomenon. Currently, there is no single generally accepted definition of creativity. There are many different views on the concept of creativity, its content and structure.

Keywords: creativity, education, creative abilities, creative competence, creative person.

MAIN PROVISIONS

The beginning of the new century marks the truly global nature of integration processes in the economic, political, financial and information spheres of society. Therefore, today, the problem of people's adaptation and socialization is acute in a rapidly changing modern reality. The most important result of the socio-cultural development of the 21st century was the recognition of the fact that man is regarded as the main creator of historical progress. In this regard, the creative formation of the younger generation is of fundamental importance, which, due to its socio-psychological characteristics, is one of the driving forces for the progressive development of culture, its preservation and enhancement.

And it is no coincidence that the prevailing educational strategy all over the world today is the strategy of forming a creative individuality, aimed at realizing the potential of each student, his creativity as an attribute of spirituality, the basis of self-expression and self-realization. It is the creative activity that is defined as a backbone element of the economic, social and cultural structure of public life, and creatively active people are the national treasure, the wealth of the country. Therefore, the more effectively an individual's creativity develops, the more dynamically and progressively his social life evolution is carried out.

The necessity and importance of personal creativity development are dictated by several factors. Firstly, globalization and intensification of living space, when fundamental changes in the socio-cultural and industrial spheres require a high level of adaptive properties and human creativity development. Secondly, a qualitative characteristic of the highest achievements in science, culture, and production, which are primarily due to the high level of creative potential of their authors. Thirdly, the accelerated pace of scientific knowledge renewal and the active introduction of modern information and communication technologies into people's daily lives, which makes the problem of intensive creativity development of each person a priority.

INTRODUCTION

The article is devoted to the study of the problem of the creativity development in modern science. The main directions of creativity research are considered, the existing scientific approaches to the study of this phenomenon are analyzed: naive-contemplative, monodisciplinary and interdisciplinary. The paper presents an interpretation of the essence and structure of creativity shows the dual nature of creativity as a personal quality, including indicators of creativity and behavioral forms of its manifestation. Based on a wide range of scientific sources, the history and current state of the problem of creativity development are analyzed, the essence and structure of creativity, the qualities of a creative personality, diagnostics of creativity as a scientific problem, and the specifics of age-related development of creativity are studied. The article is aimed at scientific development and substantiation of the need to establish a creative educational environment for students in order to form their creativity as an integrative personal property. The significance of the work lies in the analysis of existing scientific approaches to the study of creativity.

MATERIALS AND METHODS

Multiple search strategies were used to obtain research papers that fitted within the scope of the present study. To identify appropriate studies, the Scopus, Google academic databases were consulted, using the following search terms: the essence of creativity, the structure of creativity, the history of creativity formation. The results were defined by research domain (social sciences) and research area (educational research, psychology, or social sciences other topics).

RESULTS

Research on creativity: history and features of the state.

Various aspects of the problem of creativity have been studied for many years and have a rich history. Creativity as a subject of scientific knowledge has its own pronounced specifics. The emergence of interest in the study of this phenomenon dates back to ancient times and is associated with the mystery and mysticism of creativity, which is reflected in the Plato and Aristotle's works. According to Plato, the poet is able to compose only what the Muses dictate, and the creative person resembles an empty vessel that is filled with inspiration in a mystical way. Until now, there are judgments that creativity is not amenable to scientific study, since it is a spiritual process and it is not controlled by the mind. This explains the presence of a huge variety of definitions of creativity and interpretations of its essence, belonging to different scientific fields.

The first scientific studies of creativity in world psychology can be attributed to the work of the English scientist Francis Galton published at the end of the 19th century. He studied intellectual giftedness based on a statistical analysis of the results of human activity. As you know, until the middle of the last century, creative talent was identified with intelligence and was measured using the IQ. And only since 1950, after John Guilford's speech at the meeting of the American Psychological Association, as evidenced by historical reviews, experimental research in the field of creativity begins, and the term "creativity" gains its popularity. Guilford put forward the concept of divergent thinking, and his works are considered the beginning of scientific research in the field of creativity psychology and experimental research on creativity. There has been a surge in research activity in the study of creativity from the middle of the last century.

The modern interpretation of the essence of creativity, experimentally confirmed by J. Guilford, Ya.A. Ponomarev, R. Sternberg and other scientists studies, is distinguished by fact recognition that the manifestation of creative qualities is universal in nature, i.e. creativity is considered as a universal, integrative ability for creativity, which is necessary for any sphere of a person's activity. Moreover, the development of creativity in any type of activity entails the transfer of creative qualities to any other sphere of a person (social, industrial, communicative, domestic, etc.) [1]. Therefore, it becomes pedagogically expedient to study the ways, means, conditions for the development of personality creativity in modern socio-cultural institutions, in particular in institutions of higher education.

As the analysis of scientific sources shows, today there are the following gaps in science: there is no clearly formulated definition of the essence of the concept of "creativity"; there is no consensus on the structure of creativity, represented by a different number of criteria and indicators; there are no studies of the dynamics and nature of creativity development in the process of ontogenetic development of a person; there are few developed methods for the development and diagnostics of creativity at various stages of ontogeny.

All these factors give rise to many approaches, directions and theories of creativity in world science. Moreover, Kazakh and Russian language studies of creativity based on English-language works often contain incorrect translation and use of key terms, which does not contribute to the development of clear and understandable terminology for both scientific use and everyday use. All of these circumstances have led to the fact that the concept of "creativity" and its derivatives are used for the sake of fashion for beautiful and obscure foreign words, which contributes to the blurring of a strictly defined meaning of creativity as a scientific category in modern science and in everyday life.

At different times, foreign studies were dominated by different approaches to understanding the essence of creativity, which belong to one of the three groups that have been identified:

- a) naive-contemplative,
- b) monodisciplinary,
- c) interdisciplinary [2].

The naive-contemplative approach includes an approach that mystifies creative activity, according to which creativity is not amenable to scientific analysis, since it is a spiritual process. This interpretation can be seen in the of Plato and Aristotle's works.

Monodisciplinary approaches include pragmatic, psychoanalytic, psychometric, cognitive and socio-personal approaches. Representatives of the pragmatic approach were engaged in the development of methods for the development of creative thinking. Especially popular were E. de Bono's "pluses, minuses, interest" and "thinking hats" techniques, Osborn's "crazy idea" technique,

Gordon's synectics method, Adams' method of reincarnation aimed at stimulating creative thought and encouraging people to solve problems creatively. The pragmatic approach is seen as an attempt to put on a commercial basis the methods and techniques of stimulating creative activity.

The psychoanalytic approach to the study of creativity is represented by Z. Freud's theory that define creativity as a result born by tension between conscious reality and unconscious urges, the concept of adaptive regression and scrupulous processing of thought by E. Chris, the theory of L. Kubly, according to which the source of creativity is the preconscious state, the coming between the moment of awareness of reality and deeply hidden unconsciousness.

As part of the psychometric approach, standardized tools have been created that measure creativity as a universal ability to be creative. They were developed by scientists from the American Psychological Association and its president, J. Guilford, who proposed to study creativity on a large sample of subjects - ordinary people using psychometric tests. One of them was "The Unusual Use of Items" test. The researcher noted that creativity is not the gift of a few chosen ones, on the contrary, all of humanity is endowed with this property to a greater or lesser extent, "creativity is distributed continuously among the entire human race, but geniuses are endowed with this quality to a much greater extent than others" [3, 421-422]. Guilford's theoretical model of creativity and tests for creative thinking became widespread, and the tests soon became the main tool for measuring creativity.

In the context of the cognitive approach, some attempts to study the mechanisms and processes underlying creative thought have been made. Both, people and a computer modeling creative thought based on a given program are chosen as the object of research. Representatives of this approach proposed an algorithm according to which creative thought goes through two phases in its development: generative and exploratory, and the mental processes involved in these phases include recalling, association, synthesis, transformation, substitution by analogy, and mental reduction of the object to simpler categorical formations.

Research carried out within the framework of the social personal approach is devoted to the study of individual differences, various motivations and the socio-cultural environment as incentives for creativity. Scientists note that certain personality traits are inherent in creative people, which ensures a high level of creativity development. It includes independence of judgment, the ability to find an aesthetic appeal in difficulties, the ability to take risks, self-confidence. So, A. Maslow believes that self-confidence, courage, love of freedom are not only characteristics of creative individuals, but their development increases the possibility of realizing their creative potential [4]. K. Rogers studied the self-realization of the individual as an incentive factor contributing to the creativity development with the encouraging influence of the environment and the absence of critical assessments.

Interdisciplinary approaches include integrative and system-structural approaches. Within the framework of the integrative approach, an integrative theory of creativity is being developed, based on interdisciplinary research and using the achievements of various scientific disciplines. One an integrative approach example is the well-known investment theory of creativity in Russian language publications, developed by Sternberg and Lubart [5]. According to the authors, there are six interrelated sources which are necessary for creativity: intellectual abilities, knowledge, thinking styles, personal characteristics, motivation and environment. The creative process can be carried out in the presence of such intellectual abilities as the synthetic ability to see problems in a new light and avoid the usual way of thinking, the analytical ability to evaluate the value of the ideas, the practical ability to convince others of the value of an idea.

According to the system-structural approach, four main aspects of the problem were identified: the creative process, the product, the personality and the environment in which the creative activity of a person is carried out. These aspects are developed as a complex and each separately.

Thus, each of the presented approaches to the study of creativity has made a certain (more or less significant) contribution to the solution of these problems, which, of course, contributed to the progressive advancement of scientific thought. However, today there are still many unresolved issues in the field of creativity research, among them the problem of the content and structure of creativity as a personal quality and the mechanisms of its development.

DISCUSSION

Qualities of a creative person.

In order to develop a person's creativity, it is necessary to consider the personal qualities that make up its essence. We are interested in existing scientific approaches to understanding the essence of a creative personality and to determining the combination of personality traits that need to be formed in the process of creativity development. So, according to L.B. Yermolaeva-Tomina, the structure of a creative personality includes the need for creative activity, which is formed when performing non-standard tasks; creative consciousness, which involves the inclusion of an individual in innovative processes and the fixation of changes taking place in society, life, and art; management of the creative process, which involves the development of automatic inclusion of a creative skill, setting to search for a new one, rejection of a template [6]. This convincing interpretation needs to be clarified by replacing the creative consciousness component with the creative thinking component, which is more appropriate in this context.

This means that the structure of a creative personality is made up of intellectual, emotional and behavioral components, including certain personal qualities and properties. F. Barron gives a detailed list of personality traits of a creative person: observation, lack of inclination to self-deception; sensitivity to that part of the truth that others usually do not notice; the ability to look at objects and phenomena in their own way; independence of judgment; high motivation; innate mental abilities; wealth of the inner and outer world; readiness to perceive their subconscious motives and fantasies; the great power of the "I", which determines a wide range of behavioral responses; benevolence and openness towards the outside world [7, 451].

A. Olah emphasizes the importance of psychological receptivity, independence, flexibility and self-confidence for a creative person [8, 89-90]. Other authors highlight such qualities as purposefulness and perseverance, vigor and diligence, the need for movement, ambition and patience, self-confidence, courage, independence, openness, etc.

Obviously, the number of qualities inherent in a creative personality studied by different researchers is very large, and characteristics that are opposite to each other. The distinguished qualities represent a variety of aspects and levels of personality: intellectual, motivational, characterological, but they are considered as adjacent, equivalent outside of any hierarchy.

The latest research also provides extensive lists of personality traits that contribute to successful creative activity. Among the personality traits that characterize a creative person, Ya.A. Ponomarev singled out deviation from the pattern, originality, initiative, perseverance, high self-organization, colossal efficiency, and the ability to develop an internal plan of action [9]. R. Crutchfield believes that "creativity is provided by freshness, spontaneity, a childish way of

perception, the ability to overcome stereotypes" [10, 124]. Table 1 lists the main qualities of a creative person, presented in modern science.

Table 1 - Qualities of a creative personality

Scholars	Creative person's qualities
F.Barron	independence of judgment; great power "I"; friendliness and openness to the outside world, high motivation; high level of mental development; observation; sensitivity to the new; wealth of the inner and outer world;
E. Fromm	ability to be surprised; ability to focus; nonconformism; "willingness to be born again every day"
K.G. Jung	ability to doubt the generally accepted; ability to follow intuition contrary to logic; ability to destroy in order to create the best; courage of mind and spirit; courage to think like no one else; imagination
A. Maslow	courage; freedom; self-confidence; self-recognition spontaneity;
A.M. Matyushkin	ability to achieve original solutions; ability to create standards; cognitive motivation; research creative activity;
A. Olah	energy and diligence; flexibility; independence; psychological receptivity of the new; purposefulness and perseverance; need for movement; self-confidence;
C. Taylor	developed sense of humor; independence of judgment; rejection of conventions and authorities; temperament
E.P. Torrance	developed "I"-concept; perseverance in achieving the goal, self-confidence; sense of humor;
L.B. Yermolaeva-Tomina	creative consciousness, creative thinking the need for creativity,

From the table analysis it can be noted that the set of variable personal qualities necessary for the implementation of creative activity is different for different authors, but the following are most indicative: a non-standard attitude to the surrounding reality, the adequacy of the perception of one's "I", an increased sense of justice, criticality and independence of thinking, arbitrariness and freedom of behavior, realism, purposefulness, sense of humor, desire for self-development and self-actualization.

Thus, as studies show, a creative person is characterized by the formation of a wide range of properties and qualities and is distinguished by a high level of motivation for creativity, a high level of intellectual development, originality and independence of judgment, developed imagination and fantasy, intuitive foresight, sensitivity to the new and unusual, confidence in itself, the developed "I"-concept and the wealth of the inner world, initiative and ingenuity. The manifestation of these

properties and qualities of a person indicates not only a high level of personal development, but also the formation of personality creativity.

CONCLUSION

The beginning of the new century marks the truly global nature of integration processes in the economic, political, financial and information spheres of society. In this regard, the creative development of the younger generation is of fundamental importance, since, due to its psychological characteristics, it is one of the driving forces for the progressive development of culture, its preservation and enhancement. It is important to teach the younger generation the ability to compare and analyze, combine and find new connections and patterns, produce non-standard ideas and approaches.

The education system is organically connected with the fundamental foundations of the social structure, its socio-economic and political organization, with the nature and dominant direction of social life. The main goal of education, arising from the modern understanding of the mechanisms of the development of human civilization, is to ensure the advanced development of a person's creative qualities and abilities, to introduce him to the values of world and national culture, to cultivate spirituality, morality, and patriotism in all subjects of the educational process. Based on the foregoing, the following conclusions can be drawn:

In modern science, there are different approaches to the study of the phenomenon of creativity and the formulation of its essence. These are pragmatic, psychodynamic, psychometric, monodisciplinary, interdisciplinary, integrative approaches, as well as an approach based on the mystification of creative activity. The most productive is the integrative approach, within which an investment theory of creativity has been developed, based on an interdisciplinary solution of the problem of creativity in line with the synergetic model of scientific research.

The essence of creativity, in our opinion, is a combination of qualitative characteristics of the thought process (divergence, convergence, fluency, flexibility, originality of thinking, breadth of categorization, sensitivity to the problem, the ability to abstract, synthesize, regroup ideas), imagination, fantasy and personal properties (dynamism, creative orientation, creative activity, independence), which are realized in the creative activity of the individual. Creativity is interpreted as a universal ability for creativity, which is necessary in any field of a person's activity. Creativity manifests itself and develops in the process of a person's creative activity, especially if such activity becomes professional, as, for example, in the profession of an art manager.

A significant influence on the formation of creativity is exerted by the social environment and environment, which manifest, update, develop a person's ability to be creative. The development of creativity is carried out in the process of contact with the human environment in a broad sense, when the directed activity of the individual is creative, transformative.

The development of creativity must begin with the formation of the need for creative activity, which we consider as a factor, the driving force of this process. Creativity should be understood as the highest qualitative characteristic of various types of human activity. Creativity in the scientific literature is also called the process and product of activities aimed at creating a new, original, non-standard. The essence of creative activity is manifested in novelty, originality, non-standard process, social and personal significance of the results.

The structure of creativity is defined ambiguously and acquires different semantic and content determinants in different studies. The structure of creativity, developed by us, emphasizes the dual

nature of its essence and includes such indicators as: imagination, fantasy, qualitative characteristics of the thought process, intellectual activity, creative well-being, as well as behavioral forms of manifestation: curiosity and determination, a tendency to take risks and explore different possibilities. , tolerance for uncertainty, a tendency to visualize and create mental images, interest in the new and unusual, independence, intuitive anticipation of the result, improvisational decision.

The characteristic features of a creative person are its desire to overcome stereotypes imposed from the outside, and the desire to create its own internal creative stereotype, which is an indicator of creativity. A creative person owns a creative style of activity, which is based on a developed and systematized sequence of actions aimed at developing the ability to see originality and novelty in any object and create original products or results. It is the development and inclusion of a creative skill in different types of activities that shows the formation of a person's creativity.

REFERENCES

- 1 Malakhova, I. A. (2002) *Development of personality: in 2 parts. Part 1: The ability to be creative, endowment, talent*. Minsk: Belarus. Navuka. (In Russian).
- 2 Malakhova, I. A. (2011) *Development of creativity of schoolchildren in the course of amateur artistic activity*. Pedagogics Cand. Diss. Minsk: BSPU. (In Russian).
- 3 Guilford, J. P. (1967) 'Some theoretical views on creativity', in Helson, H. (ed.) *Contemporary approaches to psychology*. N. Y.: Harper and Row, pp. 421–428.
- 4 Maslow A. H. (1997) *The farther reaches of human nature*. St. Petersburg: Eurasia. (In Russian).
- 5 Sternberg, R. J. and Lubart, T. I. (1995) *Delving the crowd: Cultivating creativity in a culture of conformity*. N. Y.: Free Press.
- 6 Yermolaeva-Tomina, L. B. (2003) *Psychology of artistic creativity*. Moscow: Academic Project.
- 7 Barron, F. and Harrington, D. (1981) 'Creativity, intelligence and personality', *Annual Review of Psychology*, 32, pp. 439–476.
- 8 Olah, A. (1987) 'Creativity and personality variables', in *Studies in creativity*. Budapest, pp. 87–108.
- 9 Ponomarev, Yu. A. (1999) *Psychology of creation*. Moscow: SAG. (In Russian).
- 10 Crutchfield, R. S. (1962) 'Conformity and creative thinking' in Gruber, H. E., Terrell, G. and Wertheimer, M. (eds.) *Contemporary approaches to creative thinking*. N. Y.: Atherton, pp. 120–140.

Received: 19.09.2022

Развитие креативности личности как научно- практическая проблема

Н.Б. Мухамбеталина¹, Л.Е. Дальбергенова²

^{1,2}Кокшетауский университет имени Шокана Уалиханова, г.Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

Современное общество нуждается в личностях, способных создавать что-то новое, творчески решать поставленные задачи. Таким образом, наряду с приобретением знаний обучающиеся посредством образования развивают свои творческие способности. Понятие «творчество» по большей части относится к областям психологии, педагогики, искусства. Однако это понятие часто встречается и в других областях. Проблема креативности рассматривалась многими зарубежными и отечественными учеными в области психологии и педагогики. В этих науках креативность определяется как сложное, неоднозначное явление. В настоящее время не существует единого общепринятого определения

креативности. Существует множество различных взглядов на понятие креативности, его содержание и структуру.

Ключевые слова: креативность, образование, творческие способности, творческая компетентность, креативная личность.

Материал поступил в редакцию журнала 19.09.2022

Жеке тұлғаның креативтік шығармашылығын дамуы ғылыми-практикалық мәселе ретінде

Н.Б. Мухамбеталина¹, Л.Е. Дальбергенова²

^{1,2}Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

Қазіргі қоғам жаңа нәрсені жасауға қабілетті, міндеттерді шығармашылықпен шеше алатын тұлғаларды қажет етеді. Олай болса, білім алу арқылы оқушылар білім алумен қатар шығармашылық қабілеттерін дамытады. «Шығармашылық» ұғымы негізінен психология, педагогика және өнер салаларына қатысты. Дегенмен, бұл ұғым басқа салаларда да жиі кездеседі. Шығармашылық мәселесін психология және педагогика саласындағы көптеген шетелдік және отандық ғалымдар қарастырды. Бұл ғылымдарда шығармашылық күрделі, көп мағыналы құбылыс ретінде анықталады. Қазіргі уақытта шығармашылықтың жалпы қабылданған бірыңғай анықтамасы жоқ. Шығармашылық ұғымы, оның мазмұны мен құрылымы туралы әртүрлі көзқарастар бар.

Түйін сөздер: шығармашылық, білім, шығармашылық құзыреттілік, шығармашыл тұлға.

Материал 19.09.2022 баспаға түсті

МРНТИ 16.41.99

О.В. Бондаренко¹, А.А. Камзина²

¹магистрант, КазНУ им. Аль-Фараби, г.Алматы, 050040, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-2580-5086>. E-mail: bon-olesia@mail.ru

²старший преподаватель, КазНУ им. Аль-Фараби, г.Алматы, 050040, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-9177-3380>. E-mail: kamzina_aiman_67@mail.ru

ПРИМЕНЕНИЕ ИГР С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ СРЕДСТВ НА УРОКАХ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА

Данная статья посвящена вопросу применения игр на занятиях французского языка в вузе с использованием мультимедийных средств. Игра позитивно влияет на процесс изучения и ускорения процесса формирования иноязычной коммуникативной компетенции. Актуальность выбранной темы объясняется развитием международных отношений, цифровизацией, студенческой мобильностью и внедрением инновационных технологий в образовательный процесс.

Цель исследования – доказать, что игровые методики нацелены на развитие и активизацию грамматических, лексических навыков, овладение умениями ведения диалога, преодоление коммуникативных барьеров. Игровые приемы обеспечивают устойчивый

интерес к изучению иностранного языка, способствуют индивидуальной и командной работе, активизируя познавательную деятельность студентов. Игра способствует раскрытию потенциала студентов и формированию их личности. В работе была представлена классификация игр, их функции, перечислены примеры игр, которые существенно помогают в изучении французского языка.

В результате исследования была обоснована эффективность применения обучающих игр на занятиях французского языка с использованием интерактивных платформ и мультимедиа.

Ключевые слова: обучающие игры, интерактивные платформы, французский язык, игровая методика, эффективность изучения, мультимедийные средства, иностранный язык.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

В данной статье была представлена значимость эффективности применения обучающих игр, интерактивных платформ, мультимедийных средств на занятиях французского языка, что способствует формированию коммуникативной компетенции, стимулирует познавательную активность, является психоэмоциональной разрядкой для студентов. Современная наука проявляет интерес к проблемам преподавания иностранного языка в связи с созданием единого мирового образовательного пространства, присоединением к Болонскому процессу, зарубежными стажировками студентов и профессорско-преподавательского состава, внедрением цифровизации и прогрессивных методик в образовательный процесс.

В работе рассматривается классификация игр, их функции, действие и влияние на потенциал и личность студентов. В статье приводятся практические примеры, которые доказывают эффективность и результативность употребления обучающих игр с использованием мультимедийных средств и интерактивных платформ.

ВВЕДЕНИЕ

Последнее время в системе образования происходят существенные изменения. Огромное значение приобретают вопросы по подготовке, аттестации профессорско-преподавательского состава, реформирование содержания образования, повышение прозрачности образования, утверждение Концепции обучения в течение всей жизни, применение инновационных методов образования, к которым можно отнести использование дидактических игр, интерактивных платформ, мультимедийных средств, применение кейс-стади, внедрение ролевых, деловых игр и т.д на занятиях французского языка. Интерес к проблемам образования обусловлен изменением мира, развитием технологий, расширением рынка труда, цифровизацией общества и всех сфер жизни, уровнем развития техники. Новый подход к образованию позволяет подготавливать высокообразованных, высококвалифицированных специалистов, с высоким уровнем стрессоустойчивости, способных быстро принимать решения, рационально мыслить, выдвигать нужные аргументы, что положительно влияет на модернизацию социальных, экономических и политических областей жизни, содействуя стремительному росту интеллектуального потенциала нации.

Наряду с этим, центральными вопросами, подтолкнувшими к данной работе, являются переход на гуманистический и личностно-ориентированный подходы, нацеленность на интересы обучающихся, на реализацию творческого потенциала, получение качественных знаний обучающимися в современных условиях развития глобализации и информатизации. Обучающиеся понимают возрастающую роль иностранного языка во всех сферах жизни и необходимость владения иностранным языком, руководствуясь современной парадигмой образования – обучение в течение всей жизни в связи с расширяющимися возможностями

международного сотрудничества, вероятностью больше путешествовать, мобильностью студентов и преподавателей, появлению многочисленных обучающих программ на иностранном языке, стипендий, выделяемых на обучение за границей, таких как международная стипендия «Болашак».

Наша работа посвящена использованию дидактических игр, обучающих платформ и применению мультимедийных средств на занятиях французского языка у студентов филологического факультета второго-третьего курса.

Научная новизна работы заключается в установлении аргументированного использования обучающих игр и мультимедийных средств как эффективный способ освоения французского языка и описание примеров дидактических игр согласно подготовленности и уровню знаний студентов.

Актуальность исследования объясняется следующими факторами:

во-первых, в результате развития информационного общества, цифровизации, глобализации мира, расширения международного сотрудничества совершенно очевидна необходимость более глубокого, объективного, основанного на широком фактическом материале изучения использования обучающих игр на уроках иностранного языка с применением современных мультимедийных средств. Изучение языков стало более осознанным в связи с открывающимися возможностями, перспективами. Основной проблемой преподавателя является поддержание интереса к изучению иностранных языков, тренировка внимания и памяти, мотивация для дальнейшего усвоения иностранного языка. Следует комплексно подходить к преподаванию иностранного языка, применяя инновационные методы, к которым можно отнести игровые методики, способствующие фасилитации восприятия учебного материала, повышению мотивации, эффективности усвоения языка, что делает уроки яркими, запоминающимися, оказывая положительное влияние на отношение у студентов к изучаемому предмету, развивая коммуникативные навыки и критическое мышление;

во-вторых, существование огромного количества всевозможных игр требует систематизации и особого подхода в осмыслении роли обучающих игр на уроках иностранных языков. Следует внимательно отнестись к подбору игр для закрепления четырех видов речевой деятельности (говорение, письмо, чтение, аудирование);

в-третьих, необходимо определить какую часть урока будут занимать обучающие игры с применением мультимедийных средств и интерактивных платформ. Игровая методика будет внедряться в виде отдельных элементов или как самостоятельная технология для усвоения лексики, грамматики, фонетического и орфографического материалов;

в-четвертых, требует тщательного изучения психологических факторов использования педагогических игр на уроках иностранного языка как показатель преодоления языкового барьера, стеснения, что способствует усилению результата запоминания языкового материала, оттачиванию иноязычных речевых и языковых навыков.

Целью настоящей публикации является раскрыть преимущества обучающих игр, интерактивных платформ и мультимедийных средств, используемых на занятиях французского языка, показать их эффективность.

Объектом исследования является процесс обучения иностранному языку, а к предмету исследования относятся обучающие игры, интерактивные платформы и мультимедийные средства.

Данная тема была изучена в трудах иностранных, российских, отечественных ученых, но до сих пор широко освещается и является актуальной для изучения и преподавания иностранных языков. Существует ряд работ, в которых раскрыта тема применения обучающих игр и мультимедийных средств. Они находят отражение в исследованиях таких авторов как: П.Я. Гальперин, Г.А. Китайгородская, Г.В. Рогова, А.Н. Леонтьев, К.Д. Ушинский, А.П. Старков, С.С. Полат, Е.И. Пассов, Л.С. Выготский, В. П. Зинченко и др., казахстанских исследователей: Досбенбетова А. Ш., Абрамова Г. И., Жумабекова У. Ж. Среди зарубежных ученых, которые занимались вопросом обучающих игр, можно выделить:

Д. Перри, Д. Норман, Э. Р. Бартл, К. Сален, Д. Фримен, Т. Фуллертон, Д. Парлетт, Р. Бум, С. Свинк, Э. Адамс и другие.

Усиление внимания к проблеме связано с пониманием определяющей роли изучения иностранного языка в современном обществе, предъявление более высоких требований к преподаванию иностранного языка, поэтому данная статья представляет практический и теоретический интерес. В исследуемой проблематике центральными становятся вопросы, раскрывающие значимость обучающих игр, интерактивных платформ и мультимедийных средств на занятиях французского языка, повышающих мотивацию, эффективность, результаты и оценки при изучении иностранного языка.

Игра присутствует во всех сферах нашей жизни: личная жизнь, работа, учеба. Она является ключевым моментом, так как люди играют с самого раннего детства. Игра позволяет примерить на себя разные роли. Люди неосознанно воплощают эти роли во взрослой жизни. Игра содействует развитию речи, социализации, креативности. Игра уменьшает уровень стресса и увеличивает скорость реакции, содействует производительности в образовании, позволяет проверить границы своих возможностей. Игру возможно использовать на занятиях иностранного языка на любом уровне и этапе изучения [1,46].

Урок французского языка – это целая маленькая жизнь, которую проживают студенты на занятиях иностранного языка, примеряя на себя разные социальные роли в ролевых играх, отражающих действительность. В результате чего можно заключить, что урок иностранного языка – игра, а учащиеся – актеры, изучающие иностранный язык для того, чтобы понимать иноязычную речь, разбираться в потоке существующей информации, удачно строить свою дальнейшую профессиональную карьеру, поскольку современная действительность вводит свои неписанные правила, по которым успешный специалист обязан владеть иностранным языком, что на данный момент стало неотъемлемой частью нашей жизни. Таким образом, уделяется большое внимание изучению иностранного языка в школе, вузах и послевузовском образовании.

В соответствии с целью, задачей изучения иностранного языка является не только коммуникация, понимание иностранной речи, но и использование иностранного языка на всех уровнях образования особенно в преподавании естественных наук: математики, физики, химии, так как многие открытия в науке осуществляются на иностранном языке. В эпоху развития интернета повышается значимость информации и знаний (научного, экспертного, профессионального, повседневного), возникает потребность в постоянном обновлении, уточнении знаний, поэтому возникла необходимость овладения одним или несколькими иностранными языками для того, чтобы получить доступ к потоку достоверной, проверенной информации на иностранном языке в интернете, международных электронных библиотеках и других источниках.

Основной целью педагогической деятельности является передача знаний учащимся, воспитание профессионализма у студентов. Педагог стремится привить любовь к своему предмету, заинтересовать обучающихся в изучении иностранного языка, подтолкнуть к целенаправленному получению знаний, выработать самостоятельность, что способствует достижению результатов, личностному росту, самовыражению, совершенствованию своих умений, знаний и навыков.

Мир новых технологий ставит перед нами новые задачи, поэтому одним из популярных методов является использование интерактивных платформ, дидактических игр, всевозможных гаджетов, обучающих программ, которые позволяют быстро усваивать материал, заинтересовывать студентов, закреплять и проверять пройденные темы, рассчитанные на разные уровни владения иностранным языком. Следует начинать с простых игр, элементарных упражнений, постепенно усложняя грамматический, лексический материал, полностью погружаясь в языковую среду.

Прогрессивные педагоги применяют инновационные, интерактивные методы обучения, которые способствуют не только развитию индивидуальной работы, а также диалоговому общению, плодотворной работе на занятиях, совместному решению проблем.

К приемам повышения заинтересованности к изучению французского языка можно отнести обучающие платформы Kahoot!, LearningApps, Padlet, Quizlet, google-forme, Coursera, Canvas и т.д. К обучающим сайтам можно отнести lepointdufle, les-verbis.com, podcastfrancaisfacile, tv5monde, savoirs.rfi, hosgeldi и т.д. Обучающие платформы и сайты предоставляют доступ к методическим материалам, которые ориентируют на освоение лексики, грамматики, фонетического и орфографического материалов. Педагоги французского языка могут полностью построить занятия на использовании электронных образовательных платформ, игровых приемов, либо комбинировать традиционное обучение с инновационными методами, применяя мультимедийные средства и современную технику.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В исследовании применялись методологические методы, к которым относятся теоретические и эмпирические методы. Они включают в себя дедукцию, синтез педагогический эксперимент, наблюдение, сравнение, в результате чего делается вывод об эффективности применения обучающих игр и мультимедийных средств.

Метод дедукции позволил из огромного объема информации выделить основные положения, которые доказывают, что обучающие игры и мультимедийные средства на уроках иностранного языка повышают мотивацию и интерес к предмету.

Был проведен анализ информации и полученных данных в ходе наблюдения за студентами на занятиях французского языка. Особое значение имел синтез фактов, что позволило собрать полученный материал в единое целое для подведения итогов о необходимости использования обучающих игр и мультимедийных средств на уроках французского языка.

Отдельное внимание акцентируется на сравнительно-историческом анализе. Он позволяет выделить причинно-следственные связи, выстроить логическую цепочку, предоставить дополнительные данные, которые могут натолкнуть на рассмотрение проблемы с новой точки зрения.

Сравнительный метод позволяет доказать, что игровые технологии и мультимедийные средства являются уникальной формой обучения в освоении лексического, орфографического, синтаксического, грамматического материалов, содействующих развитию и совершенствованию речевых навыков и компетенций.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Вопросы применения обучающих игр и мультимедийных средства на уроках иностранного языка рассматривались в работах разных авторов и исследователей. Анализ научных источников демонстрирует эффективность применения обучающих игр на занятиях иностранного языка. Существенную роль в решении проблемы применения дидактических игр сыграла работа Стронина М. Ф. «Обучающие игры на уроке английского языка». Автор делится опытом проведения обучающих игр на уроке английского языка. Он приводит классификацию обучающих игр на уроках иностранного языка. Другой лингвист, специалист в области методики иноязычного образования Е.И. Пассов - определил основные цели использования игр на уроках иностранного языка. Согласно Китайгородской Г.А – «игра в самом широком смысле слова выступает в форме непосредственного, но продуманного и управляемого общения преподавателя с группой, в этом случае игровая деятельность становится формой реализации учебного процесса» [2, 277].

В отличие от других методик игра имеет отличительную черту - четко обозначенная цель обучения, характеризующаяся учебно-познавательной направленностью. Другой

отличительной чертой является результат, который должен быть достигнут по завершению игры.

Педагогические игры выступают в роли эмоциональной разрядки, так как она приносит радость и удовлетворение, а также помогает примерить на себя разные роли, образы, трансформируя студентов в разные персонажи: французов, англичан, служащих, пассажиров, прохожих, журналистов и т.д. Обучающиеся перенимают опыт, культуру других народов, что способствует выработке речевых навыков на иностранном языке, наработке практического опыта, умению вести себя в разных ситуациях, адаптироваться к разнообразным правилам и законам, развивать критическое мышление, применяя полученные знания в повседневной жизни, каждый раз бессознательно играя определенную роль.

В Большом толковом словаре по культурологии указана следующая трактовка термина игра: «Игра - форма свободного самовыражения человека, предполагающая реальную открытость миру возможного и разворачивается либо в виде состязания, либо в виде представления каких-либо ситуаций, смыслов и состояний». [3, 511]. При проведении игр на занятиях французского языка обучающиеся раскрывают свой потенциал, самовыражаются. Играя, студент не только приобретает новые знания, закрепляет пройденный материал, но получает положительные эмоции, позитив, что способствует целенаправленному изучению языка с интересом, азартом, помогает не останавливаться на достигнутом и дальше самостоятельно углубленно изучать иностранный язык.

К целям игрового обучения можно отнести следующее:

- формирование интереса и подкрепление мотивации;
- получение знаний, освоение новых социальных ролей;
- применение усвоенных знаний, навыков, умений на практике;
- развитие потенциала и компетенций обучающихся;
- умение работать в паре и индивидуально, строя адекватные отношения с другими студентами и преподавателем;
- принятие правильных решений, поиск компромисса, распределение задач между членами игры, умение выслушивать своего собеседника, толерантно относиться к другим, проявлять находчивость являются основными составляющими успеха в будущей профессиональной карьере [4, 97].

Изучение определенной темы на занятии французского языка позволяет обучающимся применять свои знания в играх, на обучающих платформах, воссоздавать и в то же время перенимать общественный опыт, помогает быть готовым к любой ситуации не только на своем родном языке, но и на иностранном. Ситуации могут быть разными: пациент на приеме у врача, иностранец в чужом городе, в кино, в кафе, ресторане и т. д. Такие ситуации, проигрываемые на занятиях, учат коммуникабельности, правильному реагированию в разных ситуациях, принятию решений, живому общению с носителями языка в обычной жизни. Необходимо учитывать и подбирать комплекс игр в соответствии с возрастом обучающихся, уровнем владения иностранным языком, базовых знаний, личностных и психологических факторов.

К основным функциям обучающих игр можно отнести следующие функции:

– коммуникативная функция способствует общению студентов между собой, с преподавателем, объединяет людей с разным мышлением, положением, статусом, учит быть толерантными ко всем людям. Благодаря воспроизведению иноязычного общения на занятиях французского языка студенты учатся правильно реагировать на разные высказывания, правильно вести себя в любых ситуациях с разными людьми, разных профессий, разных национальностей;

– деятельностная функция стимулирует взаимодействие студентов друг с другом (улучшение себя, своего мышления, поведения) и окружающим миром;

– компенсаторная функция компенсирует нехватку практики, так как на занятиях французского языка студенты воспроизводят условия реальной жизни на иностранном языке, полностью погружаясь в языковую среду;

– воспитательная функция воздействует на духовно-нравственную сферу личности человека, воспитывает организованность, умение управлять своими эмоциями, подчиняться правилам игры, принимать любой исход игры;

– обучающая функция способствует приобретению знаний, умений и навыков, развитию активности, фантазии, нестандартного мышления, формированию иноязычных навыков и умений в рамках учебной программы;

– Мотивационно-побудительная мотивирует обучающихся, расширяет их кругозор, мышление, творческую активность, активизирует педагогическую и воспитательную деятельность, что позитивно сказывается на личности обучающихся;

– ориентирующая функция учит фокусироваться на определенных условиях и конкретных ситуациях для того, чтобы аккумулировать и потом использовать необходимые вербальные и невербальные средства общения;

– релаксационная функция способствует снятию нервного и эмоционального напряжения, что помогает отдохнуть, но при этом продолжать познавать новое или повторять пройденное [5, 227].

Усвоение материала на практике, эмпирическим путем происходит быстрее, эффективнее, поскольку этому способствует игровая методика, которая вовлекает обучающихся в процесс игры, предоставляя весь арсенал имитационных, деловых, ролевых учебных игр. Игры, как все знают, издревле используются как опыт передачи от старшего поколения младшим, развивая память, логику, мышление, когнитивные процессы, креативность.

Обобщая изученный материал, следует отметить, что действительно дидактические игры помогают изучить новый материал, повторить и закрепить уже пройденные темы. Игры способствуют формированию черт языковой личности, учат вести себя как носители языка, помогают подготовиться к разным ситуациям. В процессе игры студенты учатся взаимоуважению и толерантности по отношению к другим культурам, к адекватному общению и взаимодействию с представителями разных национальностей.

Эффективность изучения французского языка определяется уровнем погружения в языковую среду, чему способствуют обучающие игры, интерактивные платформы и мультимедийные средства. Они помогают поддерживать интерес и мотивацию к изучению.

ОБСУЖДЕНИЕ

В качестве примеров на занятиях французского языка были апробированы разнообразные игры, обучающие платформы, мультимедийные средства. Далее остановимся более подробно на разборе обучающих игр на занятиях французского языка. Со студентами была проведена игра-соревнование. Группа делится на две команды. На доске представитель каждой команды по очереди должны написать как можно больше слов по изученной теме, закрепляя пройденную лексику. Следующая игра подразумевает, что группа делится на две команды. Участники от каждой команды по очереди выполняет какое-либо действие. Соперники должны назвать эти действия, правильно составив предложение, используя времена французского языка *le Présent, le Passé Composé, l'Imparfait, le Futur Simple*. Например, студент открывает или закрывает дверь, пишет на доске, идет к доске, садится, встает возле парты и т.д. В случае, если участник не может правильно составить предложение, он выбывает из игры. Побеждает команда, в которой к концу игры осталось большее количество участников.

Обратимся к следующему примеру - составление связного рассказа. Преподаватель придумывает предложение на французском языке, кидает мяч любому студенту, который в свою очередь должен составить свое предложение. Таким образом, должна получиться

интересная история. Каждый студент участвует в составлении рассказа. В данном случае идет отработка речевых навыков. Другим примером может служить игра карусель. Студенты становятся в круг лицом друг к другу. В течение 30 секунд обсуждают определённую тему, например, как пройти к музею, университету, остановке, либо рассказывают о своем хобби, либо объясняют грамматическое правило: спряжение 3 формы глагола или образование прошедшего времени *Passé Composé* (прошедшее время совершенного вида) и т.д. Один студент задает вопрос о спряжении глаголов, другой рассказывает правило, цитирует примеры, потом студенты меняются по кругу, чередуясь. Это задание подтверждает, что происходит оттачивание лексического и грамматического материалов, отрабатывается постановка вопросов и правильное формулирование ответов.

На интерактивных платформах применяются игры в виде таких заданий как: соединить русский эквивалент слова с французским, найти дефиницию к списку слов, выбрать правильный ответ. Можно прослушивать аудиозапись или просматривать видеозапись. Например, следуя указаниям диктора студенты должны дойти до нужного дома, адреса, места и т. д. Студенты могут прослушивать песни, а потом вставлять недостающие слова в пробелы, указанные в тексте. Таким образом, для закрепления орфографического, лексического или грамматического материала можно использовать обучающие платформы, гугл-формы, где составляются разные интерактивные задания или тесты по пройденным темам [6, 572].

Исходя из вышеизложенного, игры помогают преодолеть языковой барьер, стеснение, способствуют непринужденной обстановке, объединяют коллектив, учат общению, развивают коммуникативные умения и навыки, помогают установить тесные и доверительные отношения между участниками процесса обучения, укрепляют командный дух.

Необходимо отметить, что обучающие игры должны отвечать следующим требованиям:

- соответствие целям и задачам обучения,
- организация игр согласно возрастным, психологическим особенностям и уровню знаний,
- проведение инструктажа и четкое разъяснение правил и условий игры,
- соблюдение временных рамок, подведение итогов и анализ.

Существуют разные варианты классификаций учебных игр. У каждого автора могут быть свои классификации.

Игры бывают воспитывающие, социализирующие, развивающие, дидактические, языковые игры, ролевые игры, деловые игры, фонетические, ситуационные, предметные, интеллектуальные, сюжетные, репродуктивные, имитационные, игры-загадки и т. д. Игры могут подразделяться по степени сложности, по способу организации, по длительности проведения и т. д. [7, 6].

К играм можно отнести «Свою-игру». Она помогает проверить полученные знания, способствует духу соперничества. На таких занятиях обучающиеся запоминают больше информации, чем на обычных занятиях.

Кроссворд-игра, игра «Лото» поддерживают интерес, отрабатывают постановку вопроса и ответа, детально помогают изучить материал, и быстро запомнить лексику.

Игры-соревнования вовлекают в работу в команде, но при этом воспитывают чувство личной ответственности, так как успех команды в игре зависит от вклада каждого студента и т.д.

Особое внимание следует уделить применению мультимедийных средств на занятиях французского языка, так как мы не можем представить нашу жизнь без компьютера, гаджетов, смартфонов, интернета, презентаций, поскольку они открывают нам большие возможности в изучении иностранного языка, будь это французский, английский, немецкий. Мультимедийные средства оказывают влияние на совершенствование навыков говорения, письма, аудирования, чтения. При помощи мультимедийных средств можно охватить большой объём информации, усвоить и закрепить пройденный материал, расширить

кругозор, высказать свое мнение, поделиться фактами. Происходит развитие межкультурной коммуникативной компетентности, социокультурных, информационных, когнитивных, общекультурных компетенций.

Используя фотоаппараты, телефоны студенты снимают видеоролики, подкасты, описывают студенческую жизнь, интересы современной молодежи, делают разбор ситуаций в мире и т. д. Темы могут быть взяты из разных областей, которые интересны обучающимся. Они могут фотографировать и придумывать истории, рассказы к фотографиям. Без труда находить друзей по переписке, слушать песни на изучаемом языке и выполнять задания к ним, смотреть фильмы, расширяя словарный запас, знакомясь с культурой страны изучаемого языка, укладом, бытом и т. д. [8, 64].

В 2020 году из-за пандемии весь мир был вынужден перейти на дистанционный формат обучения, что привело к использованию интерактивных платформ Kahoot!, LearningApps, Quizlet, Google forms, Padlet и т.д., инновационных методов обучения, использованию мультимедийных средств. Университет КазНУ использовал такие обучающие платформы как Oqulyq, Univer, ZOOM. Они выступали не только как обучающие платформы, но и местом размещения и хранения обучающих ресурсов, УМКД, электронных пособий, книг. Занятия стали более интересными, насыщенными, яркими. Повысился процент выполнения заданий, домашних работ, наблюдалось улучшение результатов оценок.

Особенностью педагогических игр является возможность примерить на себя новые роли, новые образы, поучаствовать в решении поставленных проблем и найти нестандартные решения, приблизиться к реальному общению, довести до автоматизма лексические и грамматические единицы в речи, закрепив их на уроках иностранного языка. Данный пример дает основание говорить, что благодаря игровым технологиям, обучающиеся готовы свободно применять лингвистический материал, изученные языковые конструкции в живом общении с носителями языка в повседневной жизни.

Результаты показали следующее, что в процессе игр очень часто создаются проблемные ситуации, в результате которых приходится активно думать, искать выход, что помогает развивать мыслительную деятельность, волевые качества, моральные ценности, лидерские способности, укрепляя познавательные мотивы, а также умение приспосабливаться к разным ситуациям.

Итак, можно сделать вывод, что в игре проявляются важнейшие черты личности, так как игра является эффективным средством формирования личности. По А. С. Макаренко «Каков ребенок в игре, таким во многом он будет в работе. Поэтому воспитание будущего деятеля происходит, прежде всего, в игре» [9, 173]. Из всего сказанного следует вывод о том, что в университете преподаватель выбирает игры для того, чтобы обучающиеся могли усвоить материал, преуспеть в жизни, добиться поставленных целей, умели анализировать свои действия поступки, мотивы. Игра подготавливает к разным сценариям: проигрышу, конфликтам, успеху, управлению, а главное учит как выйти из сложившейся ситуации, при этом сохраняя эмоциональное равновесие, терпимость, и адекватное поведение по отношению к другим людям.

Во время игр развивается нравственность, формируется толерантность, соблюдение норм. Посредством игры формируются трудолюбие, сильные черты характера, культура поведения, гуманное и уважительное отношение друг к другу, к людям разных национальностей, разным культурам. Игра наполняет жизнь и занятия интересным содержанием, организует и направляет обучающихся. Игры способствуют усидчивости, терпению. Обучающиеся преобразуются, более молчаливы становятся общительными, более эмоциональные – спокойными, некорректные более вежливыми. Благодаря игре пропадает неуверенность, застенчивость, стираются языковые барьеры, в коллективных играх вырабатывается чувство ответственности. Игра также способствует формированию правильного, положительного отношения к труду, работе, взаимопомощи. Задачей является не только воспитать конкурентоспособного специалиста, а также гармонически развитую

личность, которая будет стремиться к нравственности, соблюдению моральных норм и правил в силу своих внутренних убеждений и глубокого понимания их необходимости.

Особое значение отводится раскрытию и реализации потенциала учащихся. Игра помогает выявить интересы, предрасположенность, способности, чтобы помочь в дальнейшем развиваться в этом направлении. При развитии творческого потенциала повышается интерес к предмету, заинтересованность в выполнении самостоятельной работы, поиска информации, формируются такие качества как любознательность, вера в себя. Дидактические игры, ролевые игры обогащают опытом, помогают раскрыть природные задатки обучающихся, подготавливает учащихся к дальнейшей жизни, так как игры порождают разные оригинальные идеи, которые могут отличаться от общепринятых, развивается воображение, что предполагает предвосхищение возможных результатов в будущем путем решения проблемных ситуации. Например, Эльконин писал, что «Дело не только в том, что в игре развиваются или заново формируются отдельные интеллектуальные операции, а в том, что коренным образом изменяется позиция ребенка в отношении к окружающему миру и формируется самый механизм возможной смены позиции координации своей точки зрения с другими возможными точками зрения» [10, 215]. В результате обучающие игры представляют собой трамплин для творческого и общественного самовыражения обучающихся.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резюмируя предшествующие рассуждения, можно сказать, что формирование коммуникативных, общекультурных, языковых компетенций у обучающихся позволяют студентам не останавливаться на достигнутом, двигаться вперед, самосовершенствоваться, развиваться, стажироваться, углублять свои знания, заимствовать информацию из иностранных источников. Студенты должны осмысленно задействовать все свои возможности, чтобы избежать стагнации и уметь адаптироваться к быстро меняющемуся миру. Следовательно, мы приходим к выводу, что эффективное усвоение иностранного языка происходит в результате применения обучающих игр и мультимедийных средств на занятиях иностранного языка. Предлагаемый метод позволяет ускорить запоминание материала, приводит к плодотворному обучению, располагает к дружеской атмосфере, повышает интерес и мотивацию со стороны студентов, развивает коммуникацию, речевые умения, реализацию творческого потенциала обучающихся, способствует положительной мотивации и осознанному изучению иностранного языка, а также воспитанию разносторонне развитой, готовой к творческому созиданию личности.

Проведенные исследования позволяют сделать вывод и выделить следующие особенности применения обучающих игр и мультимедийных средств на занятиях французского языка:

- Четкая постановка цели и получение результата
- Активное участие обучающихся в играх, активизация знаний, закрепление пройденного материала, решение проблемных вопросов
- Развитие коммуникабельности, творческого подхода, креативности
- Преодоление языкового барьера
- Повышение мотивации, заинтересованности
- Приобщение к выполнению самостоятельных работ и следование современной парадигме образования – обучение в течение всей жизни
- Умение работать в команде
- Действенный способ повторения пройденного материала
- Эффективность усвоения, запоминания и воспроизведения материала
- Результативность контроля знаний.

Собственные наблюдения и специальные исследования в этом плане показали, что в дальнейшем возможно разработать методическое пособие, посвящённое обучающим играм и заданиям согласно возрастной категории и уровню обучения студентов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Быкова Е. А. Обучающая игра как средство контроля сформированности коммуникативной компетенции на уроках французского языка // Сборник: Лингвистические, методические и социокультурные аспекты изучения и преподавания иностранных языков. Сборник итоговых материалов всероссийской научно-практической очно-заочной конф., Орехово-Зуево, Россия, 2019. – Орехово-Зуево, 2019. - С. 46–52.
- 2 Малова О.В., Лубенец М.Ю. Интенсивное обучение и интенсификация процесса обучения младших школьников английскому языку // Проблемы современного педагогического образования – 2018. № 60-3. – С. 203-206.
- 3 Кононенко Б. И. Большой толковый словарь по культурологии. - М.: Вече, 2003. - 511 с.
- 4 Савотина Н.А., Реймер М.В., Михальчёва П.С. Повышение мотивации учащихся на уроках английского языка средствами обучающей игры // Вестн. Калужского университета. Сер. 1 Психологические науки, Педагогические науки. - 2020. - Т. 3. - № 1 (6). - С. 97–99.
- 5 Чинькова Н. С., Никитина Е. Ю. Игровые технологии в культурно-досуговой деятельности детей и подростков. – Челябинск: ЮжноУральский центр РАО, 2019. – 227 с.
- 6 Григоренко Е.О. Обучающие игры на уроках иностранного языка // Сборник: Научные труды Калужского государственного университета имени К.Э. Циолковского. Сер. "Гуманитарные науки". - Калуга, 2020. - С. 572–576.
- 7 Абрамова А. А. Обучающий потенциал игры на уроках иностранного языка в начальной школе // Сборник: Лингвистические, методические и социокультурные аспекты изучения и преподавания иностранных языков. Сборник итоговых материалов всероссийской научно-практической очно-заочной конференции, Орехово-Зуево, Россия. - Орехово-Зуево, 2019. - С. 6–5.
- 8 Сафин И.М. Использование мультимедийных технологий на уроках английского языка как способ повышения эффективности обучения // Научное творчество молодежи как ресурс развития современного общества: Матер. XV Всерос. научно-практич. конф. молодых исследователей, Минск, Белоруссия, 2020. – Минск, 2020. – С. 245-248.
- 9 Терякова С.И. Пути повышения мотивации при изучении иностранного языка в вузе // Актуальные проблемы совершенствования преподавания иностранных языков в вузе и школе: Матер. Региональной научно-методической конф., Якутск, Россия, 2017. – Якутск, 2017. – С. 67-68.
- 10 Эльконин Д.Б. Психология игры. – М.: Педагогика, 1978. – 226 с.

REFERENCES

- 1 Bykova E. A. Obuchayushchaya igra kak sredstvo kontrolya sformirovannosti kommunikativnoj kompetencii na urokah francuzskogo yazyka [Educational game as a means of controlling the formation of communicative competence in French lessons]. Sbornik: Lingvisticheskie, metodicheskie i sociokul'turnye aspekty izucheniya i prepodavaniya inostrannyh yazykov. Sbornik itogovyh materialov vserossijskoj nauchno-prakticheskoy ochno-zaochnoj konferencii [Linguistic, methodical and socio-cultural aspects of studying and teaching foreign languages. Collection of final materials of the All-Russian scientific and practical part-time conference]. Orekhovo-Zuyevo, 2019, pp. 46–52.
- 2 Malova O.V., Lubenec M.YU. Intensivnoe obuchenie i intensifikaciya processa obucheniya mladshih shkol'nikov anglijskomu yazyku [Intensive learning and intensification of the process of teaching English to junior schoolchildren]. Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniya [Problems of modern pedagogical education], 60-3, 203-206 (2018). [in Russian]

- 3 Kononenko B.I. Bol'shoj tolkovyj slovar' po kul'turologii [Big explanatory dictionary of cultural studies] (Moscow, 2003).
- 4 Savotina N.A., Reimer M.V., Mikhacheva P.S. Povyshenie motivacii uchashchihsya na urokah anglijskogo yazyka sredstvami obuchayushchej igry [Increasing the motivation of students in English lessons by means of a learning game], Vestnik Kaluzhskogo Universiteta [Bulletin of Kaluga University], 1 (6), 97-99 (2020). [in Russian]
- 5 Chinkova N. S., Nikitina E. Yu. Igrovye tekhnologii v kul'turno-dosugovoj deyatel'nosti detej i podrostkov [Game technologies in the cultural and leisure activities of children and adolescents]. (Chelyabinsk: South Ural Center of RAO, 2019)
- 6 Grigorenko E.O. Obuchayushchie igry na urokah inostrannogo yazyka [Educational games in foreign language lessons]. Sbornik: Nauchnye trudy Kaluzhskogo gosudarstvennogo universiteta imeni K.E. Ciolkovskogo [Collection: Scientific works of the Kaluga State University named after K.E. Tsiolkovsky]. Kaluga, 2016, pp. 572–576.
- 7 Abramova A. A. Obuchayushchij potencial igry na urokah inostrannogo yazyka v nachal'noj shkole [Educational potential of the game in foreign language lessons in elementary school]. Sbornik: Lingvisticheskie, metodicheskie i sociokul'turnye aspekty izucheniya i prepodavaniya inostrannyh yazykov. Sbornik itogovyh materialov vsrossijskogo nauchno-prakticheskoj ochno-zaochnoj konferencii [Collection: Linguistic, methodological and socio-cultural aspects of studying and teaching foreign languages. Collection of final materials of the All-Russian scientific and practical full-time and correspondence conference]. Orekhovo-Zuevo, 2019, pp. 6–15.
- 8 Safin I.M. Ispol'zovanie mul'timedijnyh tekhnologij na urokah anglijskogo yazyka kak sposob povysheniya effektivnosti obucheniya [The use of multimedia technologies in English lessons as a way to improve the effectiveness of learning]. Materialy XV Vserossijskoi nauchno-prakticheskoj konferencii molodyh issledovatelej “Nauchnoe tvorcestvo molodezhi kak resurs razvitiya sovremennogo obshchestva” [Scientific creativity of youth as a resource for the development of modern society]. Minsk, 2020, pp. 245-248.
- 9 Teryakova S.I. Puti povysheniya motivacii pri izuchenii inostrannogo yazyka v vuze [Ways to increase motivation in the study of a foreign language at a university]. Materialy regional'noj nauchno-metodicheskoj konferencii “Aktual'nye problemy sovershenstvovaniya prepodavaniya inostrannyh yazykov v vuze i shkole” [Actual problems of improving the teaching of foreign languages at a university and school]. Yakutsk, 2017, pp. 67-68.
- 10 Elkonin D.B. Psihologiya igry [The psychology of the game] (Moscow, 1978).

Материал поступил в редакцию журнала 18.10.2022

Француз тілі сабақтарында мультимедиялық құралдарды пайдалана отырып ойындарды қолдану

О.В. Бондаренко¹, А.А. Қамзина²

¹ Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 1 магистрант, Алматы, 050040, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0003-2580-5086>, bon-olesia@mail.ru

² Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, 050040, Қазақстан Республикасы, kamzina_aiman_67@mail.ru

Бұл мақала университеттегі француз тілі сабақтарында мультимедиялық құралдарды пайдалана отырып, ойындарды пайдалануға арналған. Ойын оқыту үдерісіне оң әсерін тигізіп, шет тілінің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруды жеделдетеді. Таңдалған тақырыптың өзектілігі халықаралық қатынастардың дамуымен, цифрландырумен, студенттердің ұтқырлығымен және оқу үдерісіне инновациялық технологияларды енгізумен түсіндіріледі.

Зерттеудің мақсаты: ойын әдістері грамматикалық және лексикалық дағдыларды дамытуға және белсендіруге, диалог жүргізу дағдыларын меңгеруге, қарым-қатынас кедергілерін жеңуге бағытталғанын дәлелдеу. Ойын әдістері шет тілін үйренуге тұрақты

қызығушылықты қамтамасыз етеді, оқушылардың танымдық іс-әрекетін белсендіре отырып, жеке және топтық жұмысқа ықпал етеді. Ойын оқушылардың мүмкіндіктерін ашуға және олардың жеке тұлға болып қалыптасуына ықпал етеді. Жұмыста ойындардың классификациясы, олардың функциялары, француз тілін үйренуге айтарлықтай көмектесетін ойын мысалдары ұсынылды.

Зерттеу нәтижесінде француз тілі сабақтарында интерактивті платформалар мен мультимедиялық құралдарды пайдалана отырып оқу ойындарын қолданудың тиімділігі дәлелденді.

Кілт сөздер: оқыту ойындары, интерактивті платформалар, француз тілі, ойын әдістемесі, оқыту тиімділігі, мультимедиялық құралдар, шет тілі.

Материал 18.10.2022 баспаға түсті

Application of game with multimedia supports in French lessons

O.V. Bondarenko¹, A.A. Kamzina²

¹ master student, KazNU named after Al-Farabi, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-2580-5086>. bon-olesia@mail.ru

² senior lecturer, Kazakh National University. Al-Farabi, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, kamzina_aiman_67@mail.ru

This article discusses the use of games via multimedia tools at French lessons at the university. Games have a positive effect on the learning of a foreign language and show excellent results in mastering the language material. The relevance of the topic is explained by the development of international relations, digitalization, student mobility, and the introduction of innovative technologies in the educational process. The aim of the study is to show that game methods are aimed at developing and activating grammatical and lexical skills; they help maintain interest in learning a language, develop communicative competence, promote individual and team work, boost students' cognitive activity. Games contribute to the disclosure of students' potential and the formation of their personalities. The article presents a classification of games and lists examples of games that significantly help in learning French. As a result of the study, the effectiveness of the use of learning games at French lessons using interactive platforms and multimedia is substantiated.

Keywords: learning games, interactive platforms, French language, game methodology, learning efficiency, multimedia tools, foreign language.

Received: 18.10.2022

МРНТ:14.35.09

Жәңгірбай Д.Б¹, Танкибаева М.Х².

¹Магистрант 2 курса специальности 7М01703 КазНПУ имени Абая, г. Алматы, 050002, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-2784-5380>. Email: zhangirbaydiana@mail.ru

²Научный руководитель: к.ф.н., ассоциированный профессор КазУМОиМЯ имени Абылайхана, г.Алматы, 05002, Казахстан. E-mail: t.mereke@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

В данной статье представлен обзор и рассказано о профессионально-ориентированных компетенциях в обучении иностранному языку. В статье предпринята попытка найти ответ на вопрос: профессионально-ориентированная компетенция и ее значение в современном образовании и развитие профессионально-ориентированных компетенций, обучающихся в обучении иностранному языку. В настоящее время одной из актуальных проблем является развитие профессионально-ориентированных компетенций, обучающихся в обучении иностранному языку. В связи с этим, анализируем на основе трудов зарубежных и отечественных исследователей.

Ключевые слова: компетентность, иностранный язык, коммуникативная компетенция, профессионально-ориентированная компетенция, социокультурная компетенция.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Сегодня одной из основных целей обучения иностранному языку является подготовка образованных и культурных специалистов, способных к межкультурному общению, умеющих использовать иностранный язык в соответствии с национальными языковыми и социокультурными характеристиками носителя языка. Для достижения этой цели важно рассмотреть триединство «язык-нация-культура» в тесной связи, формирование у учащихся культурной компетенции. Ведь этот аспект обучения иностранному языку требует тесной связи с культурой этноса, на основе которой студенты формируют знания о традициях, верованиях и истории людей, изучающих язык. Несомненно, такое реальное образование позволяет студенту действовать в мультикультурной среде, принимать соответствующие решения, использовать иностранный язык не только с точки зрения языковых норм, но и на уровне нации, говорящей на этом языке [1, 13].

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность данной работы характеризуется тем, что стремительное развитие международных связей и контактов в политике, экономике, культуре и в других сферах привело к постепенной ориентации современных методик обучения иностранным языкам на реальные условия общения. Таким образом, основная потребность - это глубокое знание специфики страны (стран), в которой изучается язык, и знание методики страноведения как одного из основных принципов обучения иностранным языкам.

Современные методики обучения иностранным языкам декларируют качество, определяющее индивидуально-творческую направленность на содержание обучения иностранному языку. Это предполагает поиск и создание благоприятных условий для языковой и познавательной деятельности человека. В результате такой деятельности достигается цель обучения иностранным языкам - лингвокультурная компетенция,

межкультурное общение.

Понятие «культура» в английской культуре основано на сложном переплетении традиций, обычаев, идей и достижений цивилизации.

В словаре Collins COBUILD English Dictionary культура определяется следующим образом:

«1) Культура состоит из идей, обычаев и искусства, которые производятся или разделяются конкретным обществом.

2) Культура — это определенное общество или цивилизация, особенно рассматриваемая в связи с ее идеями, искусством или образом жизни.» [2]. Это идея о том, что культура определенного общества живет в совокупности идей, обычаев и искусства.

Культура - это набор общественно принятых знаний, а также новейший продукт знаний, который необходимо принимать индивидуально: « Тем не менее, мы должны следовать Ward Goodenough, рассматривая культуру как социально приобретенное знание: «На мой взгляд, культура общества состоит из того, что нужно знать или во что верить, чтобы действовать приемлемым для его членов образом... Культура, являясь тем, чему люди должны научиться в отличие от своего биологического наследия, должен состоять из конечного продукта обучения: знания в самом общем... смысле этого слова. (Goodenough 1957)» [3,74].

Подводя итог вышесказанному, мы видим, что язык и культура неразделимы, где нет языка - там нет культуры, где нет культуры, нет и языка.

Если основной целью обучения иностранному языку является изучение языка как реального и полноценного средства общения и адаптации к свободному владению языком, то при обучении иностранному языку - язык преподается не только с лингвистической точки зрения, но и с точки зрения культуры страны, где студенты должны быть готовы к межкультурному общению. Межкультурное общение - это инструмент взаимопонимания между народами и культурами. Участники межкультурного общения отражают свою культурную идентичность в обмене информацией. Эти различия, в свою очередь, влияют на то, как вы общаетесь. Правильное функционирование межкультурных отношений зависит от взаимного понимания и принятия этих особенностей.

Поэтому, прежде чем подробно рассматривать культурную компетенцию, давайте сначала рассмотрим понятие «компетенция».

МАТЕРИАЛЫ

Согласно мировому опыту, XXI век показывает, что существует ряд новых концептуальных подходов к определению деятельности высших учебных заведений и содержания в них образования. С этой точки зрения язык должен быть основан на приобретенных знаниях, чтобы направлять учащегося свободно ориентироваться в меняющихся обстоятельствах жизни, дополнять и развивать свои знания, тем самым осознавая возможности речи и морально правильного и ответственного принятия решений. Эти концепции образования сегодня передаются с помощью нового «компетентного подхода»,

И А. Щукин предлагает методологически разделить коммуникативные навыки на следующие основные составляющие:

- 1) Лингвистическая компетенция;
- 2) Стратегическая компетентность;
- 3) Социальная компетентность;
- 4) Социокультурная компетентность;
- 5) Дискурсивная компетентность [4, 289].

На наш взгляд, в контексте межкультурных отношений, культурная компетентность важна в то время, когда исследовательская проблема «Язык - это культура, а обучение

культуре через язык», предложенная Е.И. Пассовым, становится все более актуальной [5,8]. Ведь различные научные исследования показали, что неправильное формирование или недостаток культурной компетенции в контексте межкультурной коммуникации может приводить к различным ошибкам, вплоть до разрыва отношений и даже межкультурных конфликтов.

Лингвистическая компетентность - это способность понимать язык как систему, которая действует по особым законам, и через эту систему понимать мысли другого человека и выражать собственное мнение устно и письменно.

Социокультурная компетентность - способность понимать язык как неотъемлемую часть народной культуры, средство передачи культуры, знакомства с обычаями, этикетом, социальными стереотипами, историей, людей, говорящих на этом языке и использовании этих знаний при общении.

Культурная компетентность - это расширение знаний о культурных особенностях страны или стран обучения, развитие способности использовать лингвистические и неязыковые знания в соответствии с этими особенностями, способность различать общие и индивидуальные культурные особенности своей страны и страны обучения [6,27].

Культурная компетентность, в нашем понимании, это знание языковых, психологических, культурно принятых социальных правил языка в определенной социальной среде. Необходимо обновить содержание образования, которое привносит социокультурный компонент в жизнь общества, при этом учащийся усваивает эти правила естественным, социальным и коммуникативным способом. Если мы говорим, что культурная составляющая содержания обучения иностранному языку учит студентов понимать и уважать культуру разных национальностей, необходимо более глубоко изучать культурную компетенцию, как теоретически, так и практически. Культурная составляющая содержания обучения иностранному языку играет важную роль в развитии личностных качеств, позволяющих учащимся свободно участвовать в культурном диалоге.

В современном глобализированном мире развитие социокультурной составляющей обучения иностранным языкам является одним из важнейших вопросов. Социокультурная компетентность изучающего язык в другой среде может быть развита следующими способами: - электронными записями (записями текстов,

прочитанных настоящими иностранцами и носителями языка); - виртуальный доступ - эффективный инструмент развития социокультурной компетентности учащихся. Это виртуальное пространство используется вместе с интернетом и другими компьютерными технологиями. Самый эффективный инструмент развития социокультурной компетенции, конечно же, - это посещение стран, говорящих на одном языке. Учителя, которые ездят в такие страны,

являются «наглядным пособием» для учащихся, потому что они много знают об этой стране. Использование интернета эффективно для формирования социокультурной, социолингвистической компетенции и коммуникативной компетенции.

Следует отметить, что показателем сформированной социокультурной компетентности школьников являются не только знания о культуре стран, в которых преподается язык, но и знания о культуре своей страны и Родины, а также развитие своих способностей. Использование национально-региональной составляющей, то есть оригинального текста и видео, песен на региональном и английском, является эффективным инструментом формирования социокультурной компетентности учащихся [7].

Межкультурная коммуникация - это взаимопонимание двух участников коммуникативного акта, принадлежащих к разным национальным культурам. Поэтому цель обучения иностранному языку - это, прежде всего, обеспечение взаимопонимания и межкультурного общения между партнерами.

Невозможно выучить другой язык как средство международного общения без знания

социокультурных особенностей страны, в которой вы изучаете язык. Понимание особенностей различных языковых стилей и стилей речи, которые тесно связаны друг с другом, способствует эффективности общения.

Коммуникативная компетентность включает ряд субкомпетентностей, включая социокультурные и социолингвистические. В основе социокультурной компетенции лежит «определенная степень знакомства с языком, используемым в социокультурном контексте».

Понятие социокультурной компетентности занимает центральное место в теории межкультурной коммуникации.

В социокультурном развитии учащихся происходит изучение родного языка и культуры иностранного языка и других народов, а также развитие у учащихся способности выражать свою страну и культуру в контексте межкультурного общения на другом языке.

Социокультурная компетентность состоит из трех блоков знаний: лингвистических знаний, социально-психологических знаний, культурных и когнитивных знаний. Лингвистические и этнографические знания, знание национальных и культурных семантических лексических единиц и умение использовать их в контексте межкультурного общения. Национальные пословицы отражают менталитет людей, изучающих язык. Они позволяют студентам догадываться о принципах и правилах связей с общественностью, своих ценностях, приоритетах, обязательствах. Социально-психологическое образование - это овладение социально-культурным сценарием поведения, уникальным национальным образцом поведения с использованием коммуникативной лексики, сформированной в данной культуре.

ОБСУЖДЕНИЕ

Культурно-познавательные знания – это знание социокультурной, историко-культурной, этнокультурной среды и умение использовать их для достижения взаимопонимания с владельцами этой культуры. Культурно-познавательный подход, являющийся одним из способов реализации идей личностно-ориентированного образования, не только оказывает большое влияние на формирование образовательного процесса, методики обучения, но и укрепляет новый стиль диалога между учителями и студентами. Согласно теории межкультурного обучения, овладение иностранным языком означает интеграцию в индивидуальный коллективный менталитет и культуру других народов, а также знакомство с национальными и культурными различиями в образе мира, состоящем из важных и уникальных явлений и общества, стоящие за каждым национальным языком. Социокультурная языковая компетенция - это социокультурные лингвистические знания, которые адекватно используются в межкультурном общении. Отсутствие навыков социокультурной компетентности существенно затрудняет общение.

Социолингвистическая компетентность отражает использование условий социокультурного контекста языка (ориентация на социальные нормы отношений между разными поколениями, полами, классами и социальными группами, оформление обычаев). Эта компетенция влияет на языковое общение между различными культурами. Социолингвистическая компетенция - это способность изменять и использовать языковые формы в зависимости от ситуации.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В итоге социокультурное образование позволяет студенту почувствовать себя культурным человеком, то есть понять необходимость достижения взаимопонимания и взаимодействия с другими народами на основе собственных национальных и культурных ценностей. Обстоятельства, направленные на формирование культурной компетенции, зависят от темы и связанных с ней задач. Если учитель готовит дополнительный материал по теме, его можно продолжить на более поздних уроках. Все зависит от материалов по

лингвистике, используемых учителем на уроке, поскольку материалы по лингвистике превращают урок английского в интересный, активный, творческий клуб, который предусматривает использование языка в межкультурном контексте, обеспечивая его использование в аутентичном контексте.

Социокультурный компонент направлен на обучение культуре, традициям, обычаям, государственному устройству, законам и правилам поведения на языке страны, в которой этот язык изучается.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Романова Р.З. Язык и культура: лингводидактический аспект. – Алматы, 1998.- 138 с.
- 2 <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/culture>
- 3 Hudson R.A. Sociolinguistics (Cambridge textbook in linguistics) Cambridge University Press, 1991.- 247 p.
- 4 Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам: Теория и практика. Учебное пособие для преподавателей и студентов. Москва, Филоматис, 2006. -475 с.
- 5 Пассов Е.И. Коммуникативное иноязычное образование. Концепция развития индивидуальности в диалоге культур. Липецк: ЛГПИ-РЦИО, 2000. – 204 с.
- 6 Гез Н.И., Гальскова Н.Д. Методика преподавания иностранного языка М.: 2003.- 192с.
- 7 Семенова Е. С., Васильева Е. Н. Национально-региональный компонент как средство формирования социокультурной компетенции школьников на уроках английского языка// <https://cyberleninka.ru/article>

Материал поступил в редакцию журнала 15.10.2022

Шет тілін оқытуда әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру Жәңгірбай Д. Б¹, Танкибаева М.Х²

¹Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ Алматы қ.,050002, Қазақстан Республикасы

²ф.ғ.к., қаумдастырылған профессор Танкибаева М. Х. Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., 050002, Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада шетел тілін оқытуда кәсіби-бағытталған құзыреттіліктер жайлы баяндалып, шолу жасалады. Мақалада кәсіби-бағытталған құзіреттілік және оның қазіргі білім берудегі маңызы және шетел тілін оқытуда білім алушылардың кәсіби-бағытталған құзіреттіліктерін дамыту сұрағына жауап табуға тырысады. Қазіргі таңдағы шет тілін оқытудағы білім алушылардың кәсіби-бағытталған құзыреттіліктерін дамыту маңызы өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Осыған байланысты шетел және отандық зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып талдау жасалынады.

Кілт сөздер: құзіреттілік, шетел тілі, коммуникативтік құзіреттілік, кәсіби-бағытталған құзіреттілік.

Материал 15.10.2022 баспаға түсті

Formation of socio-cultural competence in teaching a foreign language

Zhanggirbay D. B¹, Tankibaeva M.X²

¹2nd year master student of speciality 7M01703 KazNPU named after Abay, Almaty,050002,Republic of Kazakhstan

²cand.of phil.sciences, Associate Professor Tankibayeva M. H.Kazakh Ablai Khan

University of International Relations and World Languages, Almaty, 050002, Republic of Kazakhstan

This article will provide an overview and talk about professionally-oriented competencies in teaching a foreign language. The article attempts to find an answer to the question: professionally-oriented competence and its importance in modern education and the development of professionally-oriented competencies of students in teaching a foreign language. Currently, one of the urgent problems is the development of professionally-oriented competencies of students in teaching a foreign language. In this regard, it is analyzed on the basis of the works of foreign and domestic researchers.

Keywords: competence, foreign language, communicative competence, professionally oriented competence

Received: 15.10.2022

MPHTI 14.35.09.

Z.F. Rudik¹, N.F. Nemchenko²

¹MA, lecturer, Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Email: uzar2008@mail.ru
ORCID ID 0000-0002-5213-791X

²candidate of philological sciences, professor, Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Email: nnemchenko@inbox.ru

ON DEVELOPING INTERCULTURAL CITIZENSHIP IN EDUCATION

This scientific article is a review of the literature on the definition of the concept of intercultural citizenship. The article considers the emergence and origin of intercultural communication, its impact on modern foreign language education. The concepts of citizenship are discussed from different points of view. The definition of intercultural citizenship as an important aspect of modern foreign language education is given. The paper considers the component composition of the concept of intercultural citizenship in the context of education. Also, the authors propose components that should be included in the concept of intercultural citizenship. Moreover, it describes the expected stages of the formation of communication skills and abilities that reflect these components, and also reflects the logarithm of constructing a block of tasks on this aspect.

Key words: intercultural citizenship, citizenship, intercultural communication, foreign language education

MAIN PROVISIONS

The formation of citizenship and intercultural citizenship is possible under the following conditions: preparation of a theoretical basis for the development of this problem, based on an interdisciplinary approach; defining the essential characteristics of the concepts of citizenship and intercultural citizenship on the basis of pedagogical and sociological approaches; defining these concepts in the national and foreign methodology. The theoretical basis of the content of education and the formation of features of citizenship and intercultural citizenship is possible in the process of teaching intercultural communication, based on cognitive, emotional-evaluative and behavioral characteristics in a foreign language discourse. Teaching technologies should be carefully selected

in the system of tasks and exercises for the formation of intercultural citizenship of students getting higher foreign language education.

INTRODUCTION

Today, educational policy is an integral element of the social policy of any country, one of the reasons for this is the contribution to the process of unification of society. In addition, educational policy is of key importance for the economy, as it affects the improvement of the quality of human resources, which has a positive effect on increasing the competitiveness of nations.

In recent years, foreign language education has also undergone many changes. There is a notably progressive movement in the development of foreign language education, which also seeks to create qualified professional personnel that would correspond to the modern social order. Consequently, the problems associated with the ability to exist and successfully communicate in different situations within one's own and other cultures remains relevant.

Taking into account the current trends in the development of society, the ability to determine the cultural characteristics of certain nations for the purpose of mutual understanding becomes especially important.

At present, in the conditions of globalization, a new form of intercultural citizenship is becoming relevant. Intercultural citizenship is based on the coexistence of several contexts and identities, implies the ability to successfully participate in intercultural dialogue not only within one's own country, but also in the global space, respecting the rights of other cultures, and, ultimately, becomes one of the steps towards maintenance of peace.

At the moment, national science is not represented by research on the problem of the formation of intercultural citizenship in the conditions of higher foreign language education. The question of how higher education institutions implement the idea of intercultural citizenship remains open. Consequently, it is unlikely that teachers and students know what intercultural citizenship is and what components it includes.

The purpose of this work is to highlight the components included in the concept of intercultural citizenship; to conduct a survey among teachers if they include the components of intercultural citizenship in their courses; to describe the stages of teaching intercultural citizenship on the basis of the traditional model of Dublin descriptors.

MATERIALS AND METHODS

Participating in various intercultural contacts, a person has to interact with representatives of foreign cultures and these cultures often have significant differences. These differences are manifested in everything: in language, national cuisine and clothing, accepted norms of behavior in a certain society. All this contributes to the fact that it becomes difficult and sometimes impossible to make contacts.

Anyway, these are only some of the problems of intercultural communication. The main reasons for unsuccessful intercultural contacts lie beyond visible differences. These reasons are connected with the world view and also an absolutely different attitude towards people, things and different phenomena.

The main problem is that every culture perceives someone else's culture through the prism of its native one. People can hardly understand the meanings of words, various actions and deeds that are absolutely not characteristic of themselves. So, we can conclude that successful intercultural communication will not arise by itself.

Thus, the question of the formation of intercultural citizenship becomes relevant – both the ability and willingness to actively participate in the life of their country and the possession of knowledge, skills and abilities for successful functioning in the intercultural society of your own

country and around the world. Intercultural citizenship involves the assimilation of a set of cultural values, norms of behavior and beliefs of more than one culture.

A compulsory condition for mastering a foreign language is the principle of co-learning the language and culture of the people who use this language as a means of communication. In today's process of mixing cultures and languages, this issue is becoming more and more relevant. In the conditions of increasing intercultural contacts, there is a need to understand a "new" or "different" culture, for doing this it is necessary to reveal the cultural content of the language, the forms of behavior of native speakers of this language, which will be conditioned by their specific culture.

The principle of the dialogue between cultures has become the basis for the development of new theories. It is revealed in the works of such scientists as M.M. Bakhtin [1], V.S. Bibler [2], S.YU. Kurganov [3]. In their works the scientists emphasize the fact that learning must be built as a dialogue between historically existing cultures, their logics etc.

M.M. Bakhtin noted that a person reveals himself both to others and to himself exclusively in communication, in the interaction of a person with a person. "Personality exists if there is a dialogue [4]."

Along with the awareness of the importance of co-learning of language and culture, also understanding of the importance of intercultural communication was formed. The rapid development of intercultural communication could not but affect foreign language education. The intercultural and communicative theory of foreign language teaching as the leading modern concept of foreign language education reflects its focus on integrated language and culture teaching, which ensures the disclosure of language as a translator of the socio-cultural specifics of national language communities in communication, contributing to their mutual understanding and interaction in an open world. Accordingly, this determines the change of the subject of study — "foreign language" to the complex and integrated concept of "foreign language education". According to S.S. Kunanbayeva: "The goal and the end result of foreign language education is the intercultural and communicative competence of a person formed as a "subject of intercultural communication" [5].

There is a reason to believe that today we are witnessing the emergence of a new form of citizenship, which can be described as citizenship in an intercultural context. At first glance, the definition of "multicultural" may seem more appropriate in this situation, since this new form of citizenship is inherently associated with the coexistence of many cultures. However, since we are not talking about the inclusion of all these cultures in a single whole, but rather about their juxtaposition, the concept of "citizenship in an intercultural context" or "intercultural citizenship" is more appropriate.

But what lies in the concept of intercultural citizenship?

Firstly, we need to understand a general concept of citizenship. In philosophy citizenship was associated mostly with political activity, the ability to act for the benefit of your country and its interests. These ideas can be found in the works of Plato and Cicero. In education citizenship was understood as a result of social activity and the aim of education was to educate a patriotic-minded person who is ready to fulfill a civic duty for his country.

Modern researchers define citizenship as "a set of views and beliefs that presupposes a high degree of independence of individual judgments in society" [6], and also "the priority of unbreakable social solidarity, collectivism, expressed in the active participation of a person in the life of society" [7]. Another definition of citizenship is "a complex of subjective personality qualities manifested in the activities and relationships of a person performing the main social functions of conscious law-abiding, patriotic devotion to your country and protecting its interests" [8]. This one focuses on the relationship between citizenship and patriotism.

Sociologists consider citizenship as "a set of basic values, norms and roles that have developed at a certain point in time, taken as a model" [9], emphasizing the possibility of determining the degree of citizenship by comparing the model of the declared characteristics of a person and the "real behavior of an individual as a performer of civil roles".

Intercultural citizenship, as we have already mentioned, is a new form of citizenship that is important to be brought into the classroom. The aims of teaching intercultural citizenship include

ethical and moral education in political literacy, and that is even more important, education to action in today's world.

We understand intercultural citizenship as an ability and desire to participate in the life of your own country and the world in general, to know traditions, customs and beliefs of your own and other nations, to build trust between cultures and to respect the rights of every person. Foreign language education for intercultural citizenship plays an important role in it, while intercultural citizenship plays an important role in learning a foreign language and culture. In short, intercultural citizenship can be defined as a conscious identification and acceptance of responsibilities for participating in one or more cultures.

Some fundamental components of intercultural citizenship are **knowledge-based** (knowledge of the value system of one's own and world culture), **value-based** (possession of national traditions and universal values, tolerance and respect for individual rights and freedoms) and **behavior-based** (ability to think critically, readiness for self-realization and self-knowledge), according to which intercultural citizenship is a moral quality of a person, the main elements of which are harmoniously combined patriotism, international feelings, morality, tolerance, orientation towards respect for human rights, equality before the law, social justice and the public good.

In the model given by the scientists of the Center for Educational Research and Interventions, Faculty of Psychology of the University of Porto all the qualities that should be included in the concept of intercultural citizenship can also be divided into three points. Knowledge-based (for example: civic education, civil rights and duties), value-based (justice, tolerance, democracy, identity) and behavior-based (membership in organizations, political actions).

M. Byram, discussing intercultural citizenship in foreign language classroom, points out the following: criticality, internationalism, action in the community etc. [10], which also corresponds with the components in the models mentioned above.

The formation of citizenship as an integral part of the general culture and morality of students by means of a foreign language develops social criticism, forms a political culture, promotes the integration of intellectual and social skills and abilities, including dialogical and successful interaction with people of other cultures and civilizations.

With this approach, it is true that the study of linguistic realities - the political system, social and economic aspects of life, the cultural heritage of other nations - allows to form the civic identity of a young person belonging to a certain political and socio-economic environment.

Effective teaching and learning processes require well-trained teachers, a supportive learning environment and high-quality teaching materials. Each of these components is related to education policy, including the development and revision of curricula.

Based on our theoretical research we decided to conduct a survey among teachers of Sh. Ualikhanov Kokshetau University to understand if the component of intercultural citizenship is included in the courses they teach. Some of the questions in the questionnaire were such as:

What associations do you have with the term 'intercultural citizenship'?

Express your level of agreement with the statement: *It is important to integrate a component of intercultural citizenship in FL classrooms.*

Do you integrate the component of intercultural citizenship in your course?

What topics of your course are connected with intercultural citizenship?

As we can see, the questionnaire included several types of questions in order to get more valid results. There were YES/NO questions, open-ended questions, Likert scale questions, where the respondents rate the level of agreement with a given statement (using the answers 'strongly agree', 'agree', 'neither agree nor disagree', 'disagree', 'strongly disagree'), mixed type questions, where there are YES or NO answers, but if the respondent chooses an affirmative one, it is necessary to provide some examples.

RESULTS

The results of the review show that the bachelor programs in English can hardly have any systematic approach to the means of developing the aspect of intercultural citizenship while teaching English both during theoretical and practical courses.

Thus, only 57% of teachers include the component of intercultural citizenship as a separate part or as modules in English disciplines syllabi.

Most of the questions concerning the notions of intercultural citizenship have been answered as something that has to do with global citizenship, intercultural communication, intercultural competence or cultural diversity; being the citizen of different cultures; having some soft skills that are necessary to communicate in multicultural communities; being a person who is able to treat other people well, respect the rights of other people; being a person who is aware of traditions and customs of a certain country.

The overwhelming majority of the respondents consider the aspect of citizenship and intercultural citizenship as an important issue that needs to be integrated into the system of education.

Most of the topics connected with the issues of developing intercultural citizenship refer only to some specific themes concerning cultural traditions and intercultural communication, but as a separable unit to study the problem in detail is not generally put into practice of teaching.

DISCUSSION

The relevance of this study is due to the fact that today the intercultural aspect in teaching foreign languages is becoming important, as international contacts are actively increasing, intercultural and international dialogue is being strengthened. It is quite fair to say that in a global world it is necessary to live with respect for the culture and traditions of other nations. The concept of intercultural citizenship in foreign language education is closely related to the training of professional personnel who can successfully function both at the local and global levels in various intercultural situations. Many national and foreign researchers emphasize the need of developing the intercultural aspect of education in a number of their works, and also emphasize that in the educational programs of higher educational institutions, where the intercultural component is integrated, it is necessary to note the importance of developing intercultural and communicative competence. In turn, intercultural and communicative competence is directly related to the formation of “intercultural citizenship”.

Intercultural citizenship is understood as the spread of citizenship beyond national borders and recognition of the global scale of social relations, the need to respect and value diversity, as well as awareness of responsibility to communities at both local and global levels. The term “intercultural citizenship” arose in contrast to the fact that foreign language education should be aimed at mastering a foreign language at the native speaker level. According to M. Bayram, an “intercultural speaker” should not try to imitate a native speaker, but act as a kind of “bridge” between cultures of different groups, as well as contribute to the establishment of positive relations between them [10].

UNESCO has developed general principles of teaching, including the principles of intercultural education, which can be used as a standard for the purposes of intercultural learning:

1. Intercultural education promotes respect for the cultural identity of the student by providing adequate and culturally sensitive education for all.
2. Intercultural education allows each student to acquire knowledge, develop attitudes and skills in the field of culture necessary for active and full participation in the life of society.
3. Intercultural education gives all students the opportunity to acquire knowledge, develop attitudes and skills in the field of culture, allowing them to promote respect, understanding and solidarity between people, ethnic, social, cultural and religious groups and nations [11].

Thus, these principles and the components of the concept of intercultural citizenship mentioned above can serve as basic elements for building a methodological model for the formation of intercultural citizenship as the most important aspect of intercultural competence. The formation of this aspect seems appropriate to build on the basis of generally accepted technologies of the formation of communicative competence as a whole. The traditional model of the Dublin descriptors of the learning process is considered to be the most productive in the development of speech competence. This includes five steps in the formation of communication skills and abilities.

The first step is the introduction of new information that the student must become familiar with. This is basically a preparation work related to the study of the theoretical basis of certain things, characteristics, phenomena, and so on. In addition to the presentation of the material, it includes work on an active vocabulary on a specific topic, in our case, these are the concepts included in the description of intercultural citizenship.

The second stage is also a preliminary stage, when the student is given the opportunity to analyze these concepts based on the given context.

The third stage is a transition stage, when the student uses the skills already acquired, but in a different context. For example, concepts regarding citizenship are transferred to the context of cultural concepts of the country of the target language.

The fourth stage is the stage of applying knowledge in various communicative situations, using such learning technologies as discussion, problem-based learning, and projects.

The fifth stage of learning can be characterized as the stage of building conviction in one's own views, as well as a conscious understanding and respect for other points of view on the topics studied. It is supposed to use the acquired knowledge to work on creative tasks.

The system of tasks on the topic of the first module "Advantages and disadvantages of the political systems of different countries" may include the development of all four communicative foreign language competencies, which can be distributed according to the above stages, as follows:

- for the first stage of an informative nature, a text on different political systems of government is proposed and followed by all types of cognitive tasks;
- the second stage (preparation), may be associated with another type of speech activity, such as podcasts on the topic of classes, video and audio materials;
- the third and fourth blocks of tasks and exercises are cognitive and communicative in nature and are aimed at the development of oral and written speech, where the student has the opportunity to critically assess problem situations in written or oral form;
- and, finally, for the fifth stage, one can take into account the technologies of a creative nature, in which the analysis of the problems is followed by a creative synthesis of the studied material, and the transformation of the problems raised in the system of preliminary tasks into its own model (for example, a model of the political structure of an ideal state).

All these mentioned above indicates that the problem of developing intercultural citizenship requires, on the one hand, a systematic approach to the definition of these concepts, their interdisciplinary connections with such sciences as sociology and psychology, careful development of cognitive speech skills and abilities using special technologies in foreign language education.

CONCLUSION

In conclusion, we would like to note that teaching a foreign language can play a significant role in the formation of intercultural citizenship, on condition that not just linguistic but also intercultural competence is being developed. The goals of teaching a foreign language should be further expanded, and focused on the acquisition of knowledge that leads to action in the world. It is necessary that certain techniques and materials referring to intercultural citizenship should be worked out and it remains to be an actual sphere of research.

REFERENCES

- 1 Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979.

- 2 Библер, В. С. Школа диалога культур. Основы программы. Кемерово. – 1992
- 3 Курганов С.Ю. Ребенок и взрослый в учебном диалоге. – М., 1989.
- 4 Бахтин М.М. Эстетики словесного творчества. – М. : Искусство, 1986. с. 444
- 5 Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. – Алматы, 2010
- 6 Кротенко А. Понятие гражданственности и ее развитие через волонтерство [Электронный ресурс] // Лаборатория социальных инноваций Cloudwatcher: сайт. – URL: <http://www.cloudwatcher.ru/analytics/6/view/53/> (дата обращения: 20.04.2015).
- 7 Самтакова А. А., Холопова Л. А. Гражданин и гражданственность [Электронный ресурс] // Концепт. – 2014. – Спецвыпуск № 9.
- 8 Пекушкина Д.В. «Гражданственность»: философско-педагогический аспект [Электронный ресурс] // Язык и коммуникация в современном поликультурном социуме. – Сборник научных трудов. – М., 2014.
- 9 Гаврилюк В.В., Маленков В.В. Гражданственность, патриотизм и воспитание молодежи // Социологические исследования. СОЦИС. – 2007. – № 4 (276). – С. 45-50.
- 10 Porto, Melina & Houghton, Stephanie & Byram, Michael. Intercultural citizenship in the (foreign) language classroom. Language Teaching Research. 2017
- 11 Intercultural competences: conceptual and operational framework [Межкультурные компетенции: концептуальные и операционные рамки]. Paris, UNESCO, 2013, pp. 33-38.

Received: 13.10.2022

К вопросу о формировании межкультурной гражданственности в образовании

З.Ф. Рудик¹, Н.Ф. Немченко²

¹магистр пед.наук, Кокшетауский университет им. Ш. Уәлиханова, г. Кокшетау, РК 020000, Email: uzar2008@mail.ru ORCID ID 0000-0002-5213-791X

²к.ф.н., асс.проф., Кокшетауский университет им. Ш. Уәлиханова, г. Кокшетау, РК 020000, Email: nnemchenko@inbox.ru

Данная научная статья является обзором литературы по вопросу определения понятия межкультурной гражданственности. Рассматривается возникновение и развитие межкультурной коммуникации, ее влияние на современное иноязычное образование. Обсуждаются понятия гражданственности с разных точек зрения. Приводится определение межкультурной гражданственности как важного аспекта современного иноязычного образования. В работе рассматривается компонентный состав понятия межкультурная гражданственность в контексте образования. Также, авторы предлагают компоненты, которые должны быть включены в аспект межкультурной гражданской ответственности. При этом описаны предполагаемые этапы формирования коммуникативных навыков и умений, отражающих эти компоненты, а также отражен алгоритм построения блока заданий по данному аспекту.

Ключевые слова: межкультурная гражданственность, гражданственность, межкультурная коммуникация, иноязычное образование.

Материал поступил в редакцию журнала 13.10.2022

Білім беруде мәдениетаралық азаматтықты қалыптастыру

З.Ф. Рудик¹, Н.Ф. Немченко²

¹Педагогика ғылымдарының магистрі, Ш.Уәлиханов Көкшетау университеті, Көкшетау, ҚР 020000, E-mail: uzar2008@mail.ru ORCID 0000-0002-5213-791X

п.ғ.к., доцент. Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, ҚР 020000,

E-mail: nnemchenko@inbox.ru

Бұл ғылыми мақала мәдениетаралық азаматтық ұғымын анықтау мәселесі бойынша әдебиеттерге шолу болып табылады. Мәдениетаралық коммуникацияның пайда болуы мен дамуы, оның қазіргі шет тіліндегі білімге әсері қарастырылады. Азаматтық ұғымдары әртүрлі тұрғыдан талқыланады. Мәдениетаралық азаматтықты қазіргі шет тілді білім берудің маңызды аспектісі ретінде анықтау келтірілген. Жұмыста білім беру контекстіндегі мәдениетаралық азаматтық ұғымының құрамдас бөлігі қарастырылады. Сондай-ақ, авторлар мәдениетаралық азаматтық аспектісінде қамтылуы тиіс компоненттерді ұсынады. Сонымен бірге осы құрамдас бөліктерді көрсететін коммуникациялық дағдылар мен дағдыларды қалыптастырудың ұсынылған кезеңдері сипатталып, осы аспект бойынша тапсырмалар блогын құрудың логарифмі де көрсетіледі.

Кілт сөздер: мәдениетаралық азаматтық, азаматтық, мәдениетаралық қарым-қатынас, шет тіліндегі білім.

Материал 13.10.2022 баспаға түсті

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

УДК 802/809-54 (5к)

А.К. Алтаева

ф.ғ.д., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, , 050040, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-8071-7399>. E-mail: ak.almash@mail.ru

ТІЛДІК МАНИПУЛЯЦИЯ: ЖАРНАМА МЕН САЯСИ ДИСКУРСТЕ ЖҮЗЕГЕ АСУ СИПАТЫ

Манипуляция – өзге адамға оны басқарып отырған адамға қажетті белгілі бір шешімдер қабылдану және қандай да бір іс-әрекеттер жасату мақсатымен басқарудың ерекше түрі. «Манипуляция» сөзі латын тіліндегі «manus» - қол сөзінен шыққан. Көне сөздіктерде манипуляция қолдың ептілігі арқылы қандай да бір объектілерді шебер, ширақ қолдануды білдіреді. Ал бүгінде мұндай объектілердің орнына адамдар алынып отырғандықтан, бұл сөз ауыспалы мағынаға ие болды. Іс жүзінде қоғамдық сананы (оның ішінде бұқаралық ақпарат құралдары арқылы) манипуляциялау адамды өмірдің басымдықтарын, қағидаларын, мораль нормаларын, т.б. өзгертуге мәжбүрлейтін ерекше билік түрі болып табылады. Шебер манипуляцияның нәтижесінде көп адамдардың мінез-құлқы манипуляторларға пайдалы бағыттарда болжанып отырады.

БАҚ-тың манипуляциялау құралдарына телевидение (жарнама, кино), баспасөз, радио, мәдениет мекемелері (цирк, театр), интернет жатады. БАҚ және бұқаралық байланыс құралдары арқылы қоғамдық санаға әсер ететін әдіс-тәсілдер дамып, күннен күнге күрделене түсуде. Бәсекелестік пен аудитория үшін күрес жағдайында медиа корпорациялар өзіне тартудың, сәйкесінше көпшілікке ықпал ететін жаңа әдіс-тәсілдерді іздейді.

«Тілдік манипуляция» термині екі тұрғыдан түсіндіріледі: 1. Сөз арқылы ықпал ету – адресатпен өзара қарым-қатынас процесі, мақсаты – коммуниканттарды ымыраға келтіру. 2. Сөз арқылы ықпал ету – біржақты процесс, нәтижесінде адресат пассив тыңдаушы болады да, оның пікірі мен әрекет-шешіміне сөйлеуші басшылық етеді. Тілдік манипуляция саясатта, БАҚ-та, жарнамада, дінде және адами қарым-қатынаста кеңінен қолданылады.

Түйін сөздер: тілдік манипуляция; жарнама дискурсі; саяси дискурс; астыртын әсер ету; эвфемизм; қайталау; риторикалық сұрақ; оппонент; модальділік.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Манипуляцияның жай ғана ықпал етуден айырмашылығы оның астыртын жүруінде. Мұнда манипулятордың түпкі мақсаты, неден ұтатыны маңызды. Астыртын ықпал ету манипулятордың шеберлігіне де байланысты.

Тілдік манипуляцияға дәл сол уақытта адресаттың санасында болмаған мақсат, ниет, тілек және қарым-қатынасты оған астыртын енгізу жолымен жұмсалатын сөз арқылы ықпал етудің түрін жатқызамыз. Басқаша айтқанда, тілдің астыртын мүмкіндігі деген адресанттың адресатқа шындық болмысқа қатысты белгілі бір ойды таңып, оған қандай да бір қатынас қалыптастырып, адресанттың өзі үшін тиімді эмоционалдық реакция туғызуы.

Жарнаманың рөлі мен қызметіндегі ерекшелігіне байланысты жарнама дискурсінің ақпараты имплицитті. Ойдың сөз арқылы берілмеген бөлігін реципиент өз бетінше түсіне алады. Ақпарат импликациясының сыры осында. А.В. Бондаркоға сүйенсек, «имплицитті»

деп сөйлеу актісіне сүйеніп тілдік құралдар арқылы жеткен элементтерді емес, эксплицитті түрде жеткен семантикалық элементтерді айтады. Кез-келген айтылымның мағынасы толық жетпей, подтекст түрінде болуы мүмкін. Жарнаманың уақыты мен кеңістігі шектеулі әрі ойды ықшамдап жеткізуге бейім.

Қазіргі саяси кеңістікте нақты жағдай жайлы білу әрқашан БАҚ-пен байланысты, азаматтар болған жайды содан көріп-біледі, сондықтан да орын алған жағдай мен берілген ақпаратты айыру қиын. Мұның өзі қажетті саяси ұстанымдарды қалыптастырып, нақты бір саяси әрекет типіне дайындау мақсатында адамдардың саяси санасы мен жүріс-тұрысына жасырын басқару жүргізу әдісі ретіндегі саяси манипуляцияның орын алуына негіз болып табылады.

Саясатта манипуляция ретінде манипулятордың адамды өзі жасауға ықылас білдірмеген әрекетті жасауына итермелеуі сипатындағы әсер ету түрін түсінеді. Манипуляция – күш қолдану мен биліктік әсер етуден өзгеше, мұнда істелетін әрекетке тікелей тапсырма, бұйрық беру, сол сияқты ашық мәжбүрлеу және жаза қолданумен байланысты қорқыту орын алмайды. Адамға манипуляциялық әсер ету барысында ол сыртқы мәжбүрлеуді сезінбейді, өзі шешім қабылдап, өзінің жүріс-тұрысының нысанын өзі таңдаған сияқты әсерде болады.

Саяси манипуляцияның жалпы технологиясы бұқараның санасына рационалды сыни түсінуден ада, шындық пен нақты жағдайдан тыс, тек басым түрде сенімге бағытталған нақты құндылықтар мен нормаларды бекітіп, әлеуметтік-саяси мифтер мен иллюзиялық идеяларды жүйелі түрде ендіруге негізделеді. Мифтердің мақсаты – адамдарды бағыныштылықта ұстау. Мифтерді бұқараның санасына білдіртпей ендірген уақытта олар үлкен күшке ие болады, ал көпшілік болса, орын алып жатқан манипуляция жайлы күдіктенбейді де.

Қазіргі демократия шарттарында билік үшін күрес ең алдымен сайлаушыға ықпал ету, қандай да бір позицияның дұрыстығы туралы тезисті таңу, яғни манипуляциялау алдыңғы кезекке шығады. Саяси дискурсте санаға астыртын ықпал етуді жүзеге асырудың бірнеше стратегиясы бар. Бұл бейнелеуіш композициялық құралдардың көмегімен мәтіндегі экспрессивтілікті, эмоционалдылықты және эстетикалық қабылдауды күшейтетін стилистикалық деңгейде жүреді.

Мінберлерден айтылатын саясаткерлердің айла-амалдарының модальдік мәні күшті. Модальді-бағалауыш реңкке толы сөз сөйлеуші тұлғаның индикаторы іспеттес. Модальді ақпарат жасырын келеді, кейде әдіс-тәсілге сүйенген сөйлеуші айтысты (пікірталасты) өзіне жеңілдетіп, оппонентіне қиындату үшін қарсылық, білім, сенімділік, келіспеу, құптамау сияқты жолдардың біріне жүгінеді.

КІРІСПЕ

Қазіргі қоғамдағы жылдам дамып келе жатқан үдерістер өмірдің барлық саласына әсер етеді. Бұл қоғамдық сананың дамуының маңыздылығын түсінуге әкеледі. Осыған орай мақала тақырыбының өзектілігі мен бұқаралық маңыздылығы мынада:

Қазіргі таңда бұқаралық ақпарат құралдарының адамның санасы мен бейсанасына психологиялық әсері күшті. Бүгінгі бұқаралық ақпарат құралдарының таратқан мәліметтері біреудің мүддесін көздейді, талдауды қажет етпейді. Мұны адам ойланбай сол күйінде қабылдайды, ал кейде бұл ақпараттар қауіпті болуы мүмкін. Өйткені оны сыни қабылдағаннан гөрі ақпараттар тасқынына сүңгу әлдеқайда жеңіл. Жалпы алғанда бұл тақырып манипуляциялық технологиялардың дамуына орай, әркез жаңаша қырынан зерттеле беретін мәңгі тақырып.

Манипуляцияны «алдау» деушілер жиі кездеседі, бірақ бұл нақты ақиқатқа жатпайды. Мысалы, мынадай манипуляциялық әдіс бар, оның мәні – саяси субъект ұсынатын нәрсенің көпшілік адамдар алдында олардың өздеріне білдіртпей, асқан шеберлікпен құны мен беделін арттырып, олардың қадірлеп-қастерлейтін құндылығына айналдыру. Мұндай әдісті қолданғанда ұсынылып отырған объектінің қоршаған ортадағы мәні мен маңызы зор адамға

немесе затқа байланысты ассоциациясы пайда болады. Егер жарнамалық тақтайда үміткер мез-мейрам болып тұрған балалардың ортасында бейнеленсе, осы жарнаманың кейбіреулерге жасырын әсер етіп, жағымды ассоциация тудыруы мүмкін, яғни балаларға деген мейірім сол үміткерге да ауып кетуі мүмкін. Бұл әдіс саяси жарнамалық роликтерде жиі пайдаланылады, мысалы, үміткер қазақстандықтар үшін қымбат кең даланың төсінде немесе бұрын көпке таныс емес үміткер танымал саясаткердің немесе ғалымның жанында бейнеленеді.

Саясаттағы манипуляцияның терең гносеологиялық тамыры бар. Өйткені саясат күрделі әрі адамның көзінен жасырын сала. Қарапайым адам үшін саяси жағдайларды ұғыну, түсіндіру, баға беру өте ауыр. Осыдан да болар, көптеген адамдар манипуляция объектісіне айнала отырып, осынау тұтқыннан босап шыққысы келмейді, тек саясатқа қатысты «ұнайды» немесе «ұнамайды» деген бір сөзді қанағат етеді.

Саясаткерлер де адамдарды қалай манипуляциялау керектігінен хабардар. Өдістердің бірі – жалпылау. Саясаткерлер кемелді болашақ, бейбітшілік, бақыт, бостандық және демократия туралы жиі айтады. Себебі танымалы саясаткердің аузынан шыққан мұндай уәделер беделді естіледі. БАҚ арқылы жүзеге асырылып жатқан әлеуметтік миф құрастыру адамдардың санасы мен бейсанасына енеді. Өзінің эмоционалдылығының, өзектілігінің арқасында ол әлдебір беделді, шүбәсіз, догмалық дүние тәрізді қабылданады. Ақиқаттың астарына жасырынып, қазіргі насихаттық мифтер шындықты мистикаға айналдырады, жалған сана тудырады.

Мақаланың мақсаты – тілдік манипуляцияның жарнама дискурсі мен саяси дискурсте қоғамдық сананы астыртын басқаратын айла-амалдарын қарастыру, мысалдарды талдау, манипуляция үдерістерін зерттеу.

Жарнама дискурсі мен саяси дискурстегі түрлі тілдік тәсілдер арқылы аудиторияны манипуляциялау зерттеудің нысаны болып табылады.

Қоғамдық сананың манипуляциясы ХХ ғасырдың басында зерттеле бастады. Бұқаралық сана бұқаралық мінез-құлықта айқындалады. Мұны К.Гаджиев, В.В.Лапкин, В.И.Пантин, П.А.Сергиенко сияқты зерттеуші авторлар еңбектеріне арқау етті. Бұқаралық байланыс мамандары қоғамды манипуляциялап, оның құрылымын өзгерту үшін қоғамдық сана мен бұқаралық қоғам теориясын белсенді пайдаланады. Бұл ғылымның тарихы психотерапевтердің адамға эмоционалды соққы арқылы әсер ету болжамы айтыла бастаған кезінен бастау алады. 1972 жылы Милтон Эриксон, Ричард Бендлер және Джон Гриндер нейролингвистикалық бағдарламалау жүйесін әзірлеп шығарды, бұл сұхбаттасу кезінде спикерге түсінікті тілде болатын, іс-әрекетті, қимылды анықтайды. Бұқаралық ақпарат құралдарында қоғамдық пікірді манипуляциялау туралы зерттеулерді С.Г.Кара-Мурзаның «Манипуляция сознанием», Е.Л.Доценконың «Психология манипуляции», И.М. Дзялошинскийдің «Манипулятивные технологии в СМИ» және басқа авторлардың еңбектерінен көруге болады.

Манипуляция мәселесіне арналған еңбек жеткілікті десек те, біріншіден, авторлар қолданыстағы манипуляциялық әдістерді жіктеместен тізімдеумен шектеледі, екіншіден, авторлар әр түрлі манипуляциялық техниканы нақты қолданудың спецификасын көрсетпейді. Сондықтан қоғамдық пікірді бұқаралық ақпарат құралдары арқылы астыртын басқару мәселесі, оларды жіктеу және әр түрлі БАҚ-та қолдану мәселесінде емес, манипулятивтік техниканың қолданыстағы арсеналында жеткілікті түрде зерттелді.

Тілдік манипуляцияның қоғамдық сананы астыртын басқару тәсілдері туралы нақтылы жазылған толық еңбек жоқ. Сол себепті осы мәселені жаңа қырынан қарауға деген қажеттілік зерттеудің жаңалығы болды. Мақаланың жан-жақты ашылуы үшін қазіргі кезде өткір сипат алып отырған әлеуметтік желілердегі мысалдарға, оның аудиторияға ықпалына тоқталып, талдау жасалды. Сол арқылы тілдік манипуляцияның жарнама дискурсі мен саяси дискурс арқылы халықтың санасына, мінез-құлқына, қабылдауына тигізер ықпалы туралы мәселені анықтадық.

Нақтылап айтсақ, манипуляцияның жолындағы басты кедергі – бұл адамдардың жеке тәжірибесі, билікпен қадағалануы мүмкін емес байланыстары. Оған отбасы, туыстар мен достар, өндіріс пен өзге де қызмет барысында пайда болатын топтар жатады. Алайда саяси манипуляция оның бастаушыларының қолында БАҚ, экономикалық және саяси билік болса, аталған кедергілерді де бұзып өте алады. Себебі көпшіліктің сену мүмкіндігі саясатқа қарағанда шектеулі.

Саяси манипуляцияны өз тарапымыздан былай түсіндік: бұл – өз мүддесіне қайшы әрекет жасауға итермелеу мақсатында азаматтардың саяси санасы мен жүріс-тұрысына астыртын түрде ықпал ету. Сонымен қатар ол халықтың санасына саяси өмір жайлы иллюзиялық сенімдерді енгізуге бағытталған, билік пен әртүрлі манипуляторлар пайдаланатын, бұқараға психологиялық әсер етудің әдіс-тәсілдерінің жүйесі болып табылады. Сондықтан онымен ымырасыз және тиімді күрес жүргізу қажет. Ол үшін манипуляцияға қарсы күрес пен оны шектеу жолдарын күшейте түсу қажет.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеу үшін негіз болған дереккөздер қатарында Л.М. Майданова, С. Московичи, Б.Л. Борисов, В.М. Шарапов, Е.В. Шараповалардың және саяси манипуляцияға қатысты Р. Әбсаттаровтың зерттеу еңбектерін айта аламыз

Мақаланы жазу барысында материалды жаппай жинақтау, сұрыптау, байқау, жүйелеу, талдау әдіс-тәсілдері орын алды. Көрсетілген әрбір әдіс көзделген мақсатқа жету үшін зерттеудің белгілі бір кезеңдерінде қолданылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Жарнама мәтінін негізгі екі типке бөлуге болады: ақпараттық және манипулятивтік. Алғашқы типі рационалды әсер етсе, кейінгісі иррационалды әсер етуге сүйенеді. Рационалды әсер пікір қалдырады, адресатқа автордың айтқанына келісу не келіспеу деген таңдау береді. Ал манипуляция адресатқа ықпал етуді сезіндірмей, астыртын әсер ету. Яғни автор тілдік және тілдік емес тәсілдерге сүйене отырып, адресатқа өз көзқарасын таңа алады. Интеллектуалдық деңгейі мен танымдық қабілеті жоғарылаған сайын адамның сыни ойлауы күшейе түсетіні, ақпараттың мазмұнына талдау жасап, стереотиптен алшақтай түсетіні белгілі. Бұндай қабілетті аудиторияға тауарды, бағаны, өзгенің көзқарасын таңа салу мүмкін емес. Манипуляторлар сыни ойлауды айналып өтіп, сезімге, эмоцияға әсер етеді, санадан алшақтап, түпсанаға ықпал етеді. Егер ақпараттық жарнамада фактологиялық ақпарат басымдық алса, манипулятивтік жарнамада импрессивті, эмотивті және бағалауыш ақпаратқа басымдық беріледі.

Манипулятивтік жарнаманың мәтінін автор шектен тыс импрессивті ақпаратпен әдейі қиындатады. Бастапқы ақпарат адресат алған ақпаратқа сәйкес келмейді. Автор жазған мәтіннің мағынасы ақпаратты алушының шығармашылық санасымен контактіде одан әрі күшейе түседі де, мәтінді қабылдауда семантикалық өзгеріс болады. Манипулятивтік жарнаманың мәтіні ақпараттық жарнаманың мәтініне қарағанда барынша мәнерлі, образды әрі эмоционалды келеді. Одан бөлек ассоциативтік күші мен мағыналық қыры күшті. Жарнаманың бұл типінде күшті жарнамалық образ қалыптасады. Жарнама дискурсінің тағы бір ерекшелігі оның жағымды пафоспен айтылуы. Жағымды бағаның басым түсуі жарнама нысаны туралы ақпараттың толықтай объективті берілмеуінің бір дәлелі.

Манипулятивтік қызмет ақылды қолдамайды, оған қайшы келеді, алайда ақылды өз есебіне пайдалануды да естен шығармайды. Н.В. Иванчуктың өз сөзімен берсек: «Манипулятивная деятельность не любит света разума, она в своей основе противоречит ему, хотя стремится его использовать». Осы айтылғанды растайтын – сандар. Егер дәлел формулаға, цифрға сүйенсе, айғағы күшті көрінеді. Бұндай жағдайда дәйек күр айтылмай,

ғылыми тексерілген, зерттеу жүргізілген, қорытындысы шыққан, нәтижесі цифрмен дәлелденген деген ой туады.

Саяси манипуляцияның екі басты моделін бөліп қарастыруға болады: психологиялық және рационалдық. Алғашқы модельдің басты сипаттамасы оның жеке тұлғаның кез келген психологиялық ынтаға жылдам реакциясын пайдалануында. Мұндағы манипуляцияның мәні манипуляторға қажетті реакцияны туындатуға қабілетті психологиялық тетіктерді әрекет етуге итермелейтін сәйкес ынтаны таңдауында. Бұл бағытта адам тек стимул-реакция қағидасы бойынша жұмыс істейтін қарапайым тетік ретінде қарастырылады. «Рационалдық модельде манипуляция психологиялық мотивті қолдану арқылы емес, алдау мен арбау арқылы жүзеге асырылады» [1]. Бұл модельге тән манипуляция нысандарына келесілерді жатқызуға болады: қатардағы азаматқа қолжетімді ақпарат көлемін азайту; үгіт-насихатты қолдану, яғни азаматтарға ішінара шыншыл, бірақ бағытталған ақпаратты беру; құпиялылықты сақтау, яғни ресми саяси бағытқа зиян келтіруі мүмкін ақпаратты қасақана жасырып қалу; үлкен ақпараттық жүктеме, яғни қатардағы азаматтың дұрыс меңгеріп нақты баға беру мүмкіндігін шектеу үшін әдейі мөлшерден тыс ақпарат беру. Мұндай әдіс арқылы жеке тұлғаның нақты ақпарат алуға мүмкіндігі шектеледі, сондықтан олар ресми нұсқаға жүгінуге мәжбүр болады.

Автордың комментарийлерінде ұшырасатын композитивті модальділік саяси мәтінде жиі кездеседі және мына құралдарға сүйенеді:

Эвфемизммен ауыстыру. Саясаткерлердің шынайы қадамдары көпшілік алдында ашық бола бермейді, өйткені сайлаушылардың теріс реакциясын туғызуы мүмкін. Сол себепті саясат тілі эвфемизм мен бұлыңғыр қолданыстарға толы келеді. Бұндай лексика құбылысты атап көрсету қажет болғанда адресатты (визуалды) образдан алыстатып, көңіл толмаушылық реакциясына жол бермейді. Белгілі бір жағдайды көрсету үшін пайдаланылатын эвфемизмдер мен өзге бағалаушылық сипаты бар сөздерді қолдануды қамтитын манипуляцияның көптеген тілдік әдіс-тәсілдері де бар. Мысалы, дербес ұлттық мемлекет құру үшін қарулы күрес жүргізуші адамды «азаттық үшін күресуші», «сепаратист», «террорист», «партизан», «боевик» деп те атайды.

Бірнеше рет қайталау және бекіту. Ақпарат дайын шаблон түрінде беріледі де, түпсанада бекіп қалған стереотиптерге күш салады. Бұл туралы С. Московичи: «Айтатын ойыңды бекітіп сөйлеу оны талқылаудан алыстатады, өйткені адамның не болмаса идеяның билігін талқыға салу оны ақиқаттан алыстатады. Екінші жағынан бұл әрі аудиторияға, көпшілікке идеяны талқыға салмай-ақ қабылдай кетуге, кесіп-пішпей, ақ-қарасын ажыратпай, ойланбастан құптау салуға айтылған өтінішке ұқсайды», - деп таратып айтқан [2, 299].

Риторикалық сұрақтардың жауабы алдын-ала белгілі «иә» не «жоқ» түрінде болады. Риторикалық сұрақтарда мағыналық жүк көтеретін тереңдік болмайды. Алайда бұндай сұрақтарды қолдану оқырманмен белгілі бір контакт орнатуға жол ашады, ақпаратты қабылдау белсенділігін жоғарылатады, айтылған жағдайға тікелей қатысып отырғандай әсер қалдырады.

Айтылымның мазмұнына сөйлеушінің қарым-қатынасы – бұл модальділіктің негізгі белгісі. Осыған сүйенетін риторикалық құралдар астыртын ықпал ету стратегиясын іске қосады. Аудитория сөзді елітіп тыңдау үшін түрлі экстралингвистикалық құралдар іске қосылады: дауыс ырғағы, темп, пауза, ой екпіні.

Саяси дискурсте *демократия*, *заң*, *ой еркіндігі*, *әскери күш* сынды сөздерге басымдық беріледі және осылардан өрбитін басқа да ұғымдар манипуляциялық мақсатта жұмсалады. Қасиетті формула іспетті бұндай сөздерді Үкімет қоғам алдындағы өзінің әрекетін ақтау үшін жиі қолданады. Бұл сөздер саясаткерлердің лексиконына орныққан әрі көпшілік үшін де құлақсіңісті сөздерге айналған деуге болады. Соған қарамастан сөзбен саудаласу қалың көпшілікке әлі де гипноз сияқты әсер етуде.

Қазіргі манипуляторлар бұқаралық психологияның заңдылықтарын шебер пайдалануда. Сонымен, кең таралған және сырттай қарағанда зияны аз тәсілдердің бірі –

«үндемей қалу спиралі» деп аталады, оның мәні бұрмаланған қоғамдық көзқарас сұраунамасы немесе өзге фактілер арқылы азаматтарды манипулятор қоғамның көпшілігі үшін тиімді саяси позиция ретінде көрсеткен идеяны жақтауға итермелейді. Бұл өзге саяси ұстанымдары бар адамдарды әлеуметтік-психологиялық бөлінуден немесе қандай да бір жазадан қорқып өз көзқарасы жайлы үндемей қалуға немесе өз ойын өзгертуге мәжбүрлейді. Қарсыластар өз ұстанымдары жайлы айтпай қалған кезде көпшіліктің дауысы одан сайын үдей түседі, бұл өз кезегінде келіспеушілер мен дүдәмалдардың «жалпыға ортақ» көзқарасты қабылдауына немесе өз көзқарастарын жасыруына әкеліп соғады. Нәтижесінде «үндемей қалу спиралі» одан сайын айнала береді, ал манипуляторлар жеңіске жетеді.

Айла-амал – бұл белгілі бір жағдайларда мәртебенді асыру үшін қажет манипуляциялық тәсіл. Ол оппонентті тітіркендіру, кісіні ұялту, салғырттығын бетіне басу, кекету, жеке басына тиісу сынды мінез-құлықты негізге алады. «Амал-тәсілдерді басшылыққа алатын саясаткер адам психикасын терең меңгерген әрі реципиенттің қалыпты санасына бағытталған сөйлеудің психологиялық тәсілдерін саналы түрде қолданады. Аталмыш тәсілдер өте көп» [3, 417]. Саяси дебаттарда жиі естілетін, барынша кең таралған амал-тәсілдердің қатары мынандай:

«Кең таралмаған, оппонентке таныс емес арнаулы терминдерді қолданып сөйлеу («реституция», «риторика», «маргинал» т.с.с.)» [4]. Қарсыласы оппонентінің не айтқысы келгенін түсінбей, нақтылауға ұялса, бұл айланың іске асқаны.

Сөйлеу жылдамдығымен, тақырыптан ауытқумен, әр түрлі сұрақ қоюмен таң қалдыру;

Қарсыластың кез-келген дәйегі мен дерегіне ешқандай дәйек келтірмей, бірыңғай жағымсыз реакция таныту. Оппонентті басып отыру үшін қолданылатын айла.

Өз өмірін қайта қарастыру арқылы дәйектің психологиялық мәнін арттыру («Мен бұл салада 10 жыл істегенмін әрі жағдайды өз басымнан өткердім» т.с.с.). Бұндай тәсіл талқыға түскен жағдаяттан гөрі оппоненттің маңыздылығын арттырады.

Құзіреттілікті тілге тиек ету арқылы оппоненттің дәрежесін түсіру: «Сіз заңгер емессіз ғой, сол себепті кәсіби тұрғыдан талқылай алмай тұрсыз» немесе «Мамандығы музыкант адам қалай әкім бола алады?».

Сарказмға сүйену. Мысалы: «Әрине, теория жүзінде бәрі жақсы, ал практикада ...».

Ирониямен жағына сөйлеп дәйек келтіру: «Әрине, сіздер жақсы білесіздер».

Көпшілікке естіртіп, асығыс, бірақ жалған келісім беру. Бұл айланың формуласы «Иә, бірақ ...» деген тізбек түрінде айтылады. Асығыс, үстірт келісімнің ар жағында серіктестің барлық ұсынысы мен дәйегі жоққа шығарылады.

Оппонентіне қауіп төндіре сөйлеу: «Сіз бұнымен нағыз қасиетті ұғымға нұқсан келтіріп тұрғаныңызды білесіз бе?». Қасиетті ұғымдардың қатарында Конституцияны, реформаны, демократияны атай алады. Бұл оппонентті әдейі түсінбеген болу, көпшіліктің аяушылығын тудыру үшін өзін құрбан етіп көрсету, іске тікелей қатысы жоқ, бірақ күшті дәйекті алға тарта сөйлеу. Бұл тәсіл көптеген әдебиеттерде ұшырасты [5; 6].

Белгілі тұлғалардың сөзін мәртебе тұтып сөйлеу. Егер беделді тұлға неғұрлым көне замандікі болса немесе егде тартса, қарсыластың айласы да соғұрлым шебер шығады.

Мақалада ұсынылған нәтижелерді осы саладағы алдыңғы мақаламызбен (А.К. Алтаева «Медиакеңістіктегі тілдік манипуляция») салыстырып өтейік. Аталған мақалада үлкен қауымға медиа арқылы жаппай манипуляция жасаудың ерекшеліктеріне тоқталған едік. Соған қоса тілдік манипуляцияның БАҚ-та, дінде, адами қарым-қатынаста көрініс табуы жалпы түрде ғана айтылды. Бұл мақаланың мазмұны жарнама дискурсі мен саяси дискурске тікелей тоқталып, тілдік манипуляцияның нақты айла-амалдарын санамалап, дәлелдеп көрсетуімен алдыңғыдан өзгеше. Атап айтқанда:

1. Эвфемизммен ауыстыру;
2. Бірнеше рет қайталау және бекіту;
3. Риторикалық сұрақтар;
4. Экстралингвистикалық құралдар: дауыс ырғағы, темп, пауза, ой екпіні;

5. *Демократия, заң, ой еркіндігі, әскери күш* сынды сөздерге басымдық беру;
6. Сөйлеу жылдамдығы, тақырыптан ауытқу, әр түрлі сұрақ қою;
7. Қарсыластың дәйегі мен дерегіне бірыңғай жағымсыз реакция таныту;
8. Өз өмірін қайта қарастыру арқылы дәйектің психологиялық мәнін арттыру;
9. Күзіреттілікті тілге тиек ету арқылы оппоненттің дәрежесін түсіру;
10. Сарказмға сүйену;
11. Ирониямен жағына сөйлеп дәйек келтіру;
12. Көпшілікке естіртіп, жалған келісім беру;
13. Оппонентіне қауіп төндіре сөйлеу;
14. Белгілі тұлғалардың сөзін мәртебе тұтып сөйлеу.

Тілдік манипуляцияның жарнама дискурсындағы айла-амалдары:

1. Мәтінде импрессионді, эмоционалды және бағалаушы ақпаратқа басымдық беруі;
2. Жарнамалық образдың қалыптасуы;
3. Жағымды пафоспен айтылуы;
4. Санды, формуланы негізге алуы.

ТАЛҚЫЛАУ

Алынған нәтижелер автордың көп жылдан бері «журналистика» мамандығы бойынша магистранттар даярлауға қосқан үлесімен, атап айтқанда, магистранттар үшін оқыған «БАҚ-тағы вербалды агрессия және тілдік манипуляция» атты авторлық курсының нәтижелерімен ұштасады. Сондай-ақ автордың 2017-2020 жж. орындалған «Ақпараттық кеңістіктің прагматингвистикалық қырлары» атты жеке жобасының нәтижелері де мақала мазмұнына айтарлықтай ықпал етті. Алынған нәтижелер мақаланың мақсатына сәйкес келеді.

Практикалық қолдану бойынша ұсыныстар. Кез-келген баспа, БАҚ халықтың сана-сезімін мейлінше манипуляциялауға тырысады әрі бұдан қорқынышты ештеңе жоқ. Басылымдар мен БАҚ адамға ақпарат беріп, оны талдауға, өзінің нұсқаларын ұсынуға және нақты болжамдар жасауға мүмкіндік береді. Оқырман, тыңдарман, көрермен әр түрлі көзқарасты салыстыра отырып өзіндік қорытындыға келуі қажет. Оқырманға түсініктеме беру әдістері, фактілерді анықтап, арбаудың нысаны болмау үшін кері байланыс жүргізу тәсілдеріне назар аудару жеткілікті. БАҚ-тың ақпараттық қауіпсіздік мәселесіне назар аудару үшін ақпараттың шынайылығын бірнеше дереккөздермен салыстыра отырып, сауатты пікір қорыту қажет.

ҚОРЫТЫНДЫ

Нарықтағы жарнаманың негізгі міндеті таңдаған тауары, қызметі туралы ақпарат берумен ғана шектелмейді, өндіруші компанияға тұтынушының ақшасы үшін күресетін тиімді құрал болуы да керек. Сондықтан жарнаманы тауар мен қызметтің сапасын тұтынушының қажеттілігі мен сұранысының тіліне ауыстыра алатын коммуникацияның түрі ретінде қарастыруға болады. Жарнаманың ақпараттық-психологиялық әсерін манипулятивтік сипатта қарастырған дұрыс. Тауарды сатуды мақсат тұтатын жарнама «адресаттың қажетіне жауап береді» деген алдамшы ой туғызады. Жарнама – бұл таңдауды қамтамасыз ететін, адамға жасалған шынайы қамқорлық деген әлеуметтік миф. Жарнама бетпердесінің ар жағында сатып алушыны арбаудың қауіпті амалдары жасырын болады.

Біз саяси дискурстағы модальді ақпараттың механизміне де шолау жасадық. Сөйлеушінің шындық болмысқа және айтылымның мазмұнына қарым-қатынасы манипуляциялық технологияға сүйенген риторикалық құралдар арқылы да жүзеге асады. Жағымсыз әлеуметтегі қазіргі ақпараттық жүйенің адам санасына әсері күшті. Бұндай үрдістің салдарынан саяси саладағы үкімдердің біржақты, агрессивті болуы күшейіп, жағымсыз

бағалауыш сөздер кең етек алып, ауызша және жазбаша тілде модальді құралдардың палитрасы кеңейе түсті.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Krongaus, M. Russian language on the verge of a nervous breakdown. – Москва: Mark, 2009.
- 2 Московичи С. Социальная психология. – Москва, 1998. – 556 с.
- 3 Шарапов В. М., Шарапова Е. В., Универсальные технологии управления, Москва: Техносфера, 2006. – 496 с.
- 4 Майданова Л.М. Практическая стилистика жанров СМИ. – Екатеринбург: УрГУ, 2010. – 51 с.
- 5 Борисов Б.Л. Технологии рекламы и PR. – Москва, 2010. – 617 с.
- 6 Реклама: внушение и манипуляция / Ред.-сост. Райгородский Д.Я. – Самара, 2010. – 746 с.

REFERENCES

- 1 Krongaus, M. Russian language on the verge of a nervous breakdown. – Москва: Mark, 2009.
- 2 Moskovichi S. Social'naya psihologiya. – Moskva, 1998. – 556 s.
- 3 SHarapov V. M., SHarapova E. V., Universal'nye tekhnologii upravleniya, Moskva: Tekhnosfera, 2006. – 496 s.
- 4 Majdanova L.M. Prakticheskaya stilistika zhanrov SMI. – Ekaterinburg: UrGU, 2010. – 51 s.
- 5 Borisov B.L. Tekhnologii reklamy i PR. – Moskva, 2010. – 617 s.
- 6 Reklama: vnushenie i manipulyaciya / Red.-sost. Rajgorodskij D.YA. – Samara, 2010. – 746 s.

Материал 14.11.2022 баспаға түсті

Речевое манипулирование: характер реализации в рекламе и политическом дискурсе **А.К. Алтаева**

Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, город Алматы, 050040, Республика Казахстан.

Манипуляция – особый вид управления другим лицом с целью принятия определенных решений и совершения каких-либо действий, необходимых лицу, возглавляющему его. Слово "Манипуляция «происходит от латинского слова» manus" - рука. В древних словарях манипуляция подразумевает умелое, энергичное использование каких-либо объектов с помощью ловкости рук. А поскольку сегодня вместо таких объектов берут людей, то это слово имело переносный смысл. На практике манипулирование общественным сознанием (в том числе через средства массовой информации) - это особый тип власти, который заставляет человека менять жизненные приоритеты, принципы, нормы морали и т.д. В результате умелой манипуляции поведение большого количества людей прогнозируется в тех направлениях, которые выгодны манипуляторам.

К средствам манипуляции СМИ относятся телевидение (реклама, кино), пресса, радио, учреждения культуры (цирк, театр), интернет. Методы и приемы воздействия на общественное сознание через СМИ и средства массовой коммуникации развиваются и усложняются с каждым днем. В условиях конкуренции и борьбы за аудиторию медийные корпорации ищут новые способы привлечения к себе и, соответственно, влияния на массы.

Термин "речевое манипулирование" трактуется с двух точек зрения: 1. воздействие через слово – процесс взаимодействия с адресатом, целью которого является компромисс коммуникантов. 2. воздействие через слово – односторонний процесс, в результате

которого адресат становится пассивным слушателем, а его мнение и действия-решения руководствуются говорящим. Речевое манипулирование широко используется в политике, СМИ, рекламе, религии и человеческом общении.

Ключевые слова: речевое манипулирование; рекламный дискурс; политический дискурс; скрытое воздействие; эвфемизм; повторение; риторический вопрос; оппонент; модальность.

Материал поступил в редакцию журнала 15.11.2022

Speech manipulation: the nature of implementation in advertising and political discourse

A. Altayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty city, 050040, Republic of Kazakhstan.

Manipulation is a special type of management by another person in order to make certain decisions and perform any actions necessary for the person who heads it. The word "Manipulation" comes from the Latin word "manus" - hand. In ancient dictionaries, manipulation implies the skillful, energetic use of any objects with the help of sleight of hand. And since today people are taken instead of such objects, this word had a figurative meaning. In practice, manipulation of public consciousness (including through the mass media) is a special type of power that forces a person to change life priorities, principles, moral norms, etc. As a result of skillful manipulation, the behavior of a large number of people is predicted in those directions that are beneficial to manipulators.

Media manipulation means include television (advertising, cinema), the press, radio, cultural institutions (circus, theater), the Internet. Methods and techniques of influencing public consciousness through mass media and mass communication are developing and becoming more complicated every day. In the conditions of competition and struggle for the audience, media corporations are looking for new ways to attract and, accordingly, influence the masses.

The term "speech manipulation" is interpreted from two points of view: 1. impact through the word is the process of interaction with the addressee, the purpose of which is a compromise of communicants. 2. influence through the word is a one-sided process, as a result of which the addressee becomes a passive listener, and his opinion and actions-decisions are guided by the speaker. Speech manipulation is widely used in politics, media, advertising, religion and human communication.

Key words: speech manipulation; advertising discourse; political discourse; hidden impact; euphemism; repetition; rhetorical question; opponent; modality.

Received: 15.11.2022

Наши авторы

Ж.Байтелиева – кандидат филологических наук, ассистент профессор Назарбаев Университета, Нур-Султан, Казахстан. E-mail: zhbaiteliyeva@nu.edu.kz ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8906-5876>

Қ.Күдерінова – доктор филологических наук, Институт языкознания им. А. Байтұрсынова, Алматы, Казахстан E-mail: kuralai.kuderinova@gmail.com

Б.Шалабай – доктор филологических наук, профессор, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уәлиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. 0000-0002- 5289-4507. E-mail: bshalabai@mail.ru

А.К. Колпенова – докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан. 0000-0002-7147-1024. E-mail: k.asiya_k@mail.ru

Р.Ж.Киякова – доктор филологических наук, профессор, Кокшетауский университет имени Ш. Уәлиханова, г.Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: raua_5@mail.ru

Т.Берикбол – магистр педагогических наук, ассистент лектора, Кокшетауский университет имени Ш.Уәлиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: Berikbol_taslima@mail.ru.

Г.Ш. Шахманова – магистр педагогических наук, ассистент лектора, Кокшетауский университет имени Ш.Уәлиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: gulshat.shakhmanova@gmail.com

Г.О. Ибраимова – кандидат филологических наук, главный специалист управления науки и научно-технической политики МОН КР, Кыргызская Республика, 720040, г. Бишкек, ул. Тыныстанова, 257. E-mail: gulsara25089@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9458-2181>.

Ж.Д. Нуржанова – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-7241-047X>. E-mail: znur73@mail.ru

М.К. Секенова – Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-0389-480X>. E-mail: mensulusekenova@gmail.com

З.Ф. Рудик – магистр пед.наук, лектор кафедры английского языка и МП, Кокшетауский университет им. Ш. Уәлиханова, г. Кокшетау, РК 020000, Email: uzar2008@mail.ru ORCID ID 0000-0002-5213-791X

Н.Ф. Немченко – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Кокшетауский университет им. Ш. Уәлиханова, г. Кокшетау, РК 020000, Email: nnemchenko@inbox.ru

М.Б.Тенсел – магистрант, Кокшетауский университет имени Ш.Уәлиханова, г.Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: batyrmoldir6@gmail.com

Г.Т. Тлеубердина – кандидат филологических наук, Кокшетауский университет имени Ш.Уәлиханова, г.Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. orcid.org/0000-0002-0574-643X E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru

Б.С. Рахимов – доктор филологических наук, профессор, Карагандинский университет имени Е.Букетова, г.Караганда, 040000, Республика Казахстан.

С.Ж.Шахина – кандидат филологических наук, Карагандинский университет имени Е.Букетова, г.Караганда, 040000, Республика Казахстан.

О.А. Казжанова – магистрант, Кокшетауский университет имени Ш. Уәлиханова, г.Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: kazzhanova.orynbasar@mail.ru

С.А.Сағатаева – магистрант, Кокшетауский университет имени Ш. Уәлиханова, г.Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: saltanatasqarqyzy@mail.ru

Н.Н. Айсенова – магистр педагогических наук, Кокшетауский университет имени Ш.Уәлиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: nazgul_28kz@mail.ru

Г.К. Кажыбаева – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: guldenkgk@mail.ru

Н.К. Смагулова – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: smaghulova13@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8822-5807>

Л.Е. Дальбергенова – PhD, ассоц. профессор, Кокшетауский университет имени Шокана Уалиханова, г.Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: ljasatdal@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9558-148X>

О.Я. Черниговцева – докторант, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-8431-2893>. E-mail: chernigovtseva@inbox.ru

Е.Н. Приступа – профессор, Московский педагогический государственный университет, г.Москва, 119435, Российская Федерация, <https://orcid.org/0000-0001-8363-8496>. E-mail: pristupa-mhpi@yandex.ru

Н.Б. Мухамбеталина – магистр гуманитарных наук, докторант, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: Nazerke.mukhambetalina@mail.ru

О.В. Бондаренко – магистрант, КазНУ им. Аль-Фараби, г.Алматы, 050040, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-2580-5086>. E-mail: bon-olesia@mail.ru

А.А. Камзина – старший преподаватель, КазНУ им. Аль-Фараби, г.Алматы, 050040, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-9177-3380>. E-mail: kamzina_aiman_67@mail.ru

Д.Б. Жәңгірбай – магистрант 2 курса специальности 7М01703 КазНПУ имени Абая, г. Алматы, 050002, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-2784-5380>. Email: zhangirbaydiana@mail.ru

М.Х.Танкибаева – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор КазУМОиМЯ имени Абылайхана, г.Алматы, 05002, Казахстан. E-mail: t.mereke@mail.ru

А.К. Алтаева – доктор филологических наук, Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, город Алматы, 050040, Республика Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-8071-7399>. E-mail: ak.almash@mail.ru